

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΜΣ «ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ:
ΙΣΤΟΡΙΑ-ΛΑΪΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ»

ΕΥΓΕΝΙΑ Α. ΓΙΑΝΝΟΥΧΟΥ

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΣΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΘΕΣΣΑΛΙΑ
ΑΠΟ ΤΑ ΤΕΛΗ ΤΟΥ 18^{ΟΥ} ΑΙΩΝΑ ΩΣ ΤΟ 1821

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Γεώργιος Νικολάου, Επ. Καθηγητής, Επιβλέπων
Άννα Μανδυλαρά, Επ. Καθηγήτρια
Νικόλαος Αναστασόπουλος, Επ. Καθηγητής

ΙΩΑΝΝΙΝΑ
ΙΟΥΝΙΟΣ 2017

*Η εργασία αυτή αφιερώνεται στους γονείς μου και στον αδερφό μου
για ό,τι μου πρόσφεραν στα χρόνια των προπτυχιακών
και των μεταπτυχιακών μου σπουδών.*

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Για τη Θεσσαλία έχουν γραφτεί, τις τελευταίες ιδίως δεκαετίες, αρκετές γενικές ή ειδικές μελέτες (μονογραφίες ή μικρότερες μελέτες σε πρακτικά συνεδρίων και σε διάφορα επιστημονικά περιοδικά, που εκδίδονται στη Θεσσαλία ή αλλού) ορισμένες από τις οποίες αφορούν στη μακρά περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας στην εν λόγω περιοχή. Οι μελέτες αυτές έχουν προάγει ουσιαστικά τις γνώσεις μας για τον θεσσαλικό χώρο στη διάρκεια αυτής της περιόδου και μας δίνουν τη δυνατότητα να σχηματίσουμε μία καλύτερη εικόνα για μία σειρά επί μέρους ζητημάτων. Εν τούτοις, όπως φαίνεται και από ορισμένες πρόσφατες εργασίες που στηρίζονται, κυρίως, σε πρωτογενές αρχειακό υλικό (οθωμανικές, δυτικοευρωπαϊκές ή ελληνικές πηγές), υπάρχει περιθώριο για περαιτέρω έρευνες, είτε συνολικά για όλη τη Θεσσαλία είτε για επιμέρους περιοχές της.

Η διαπίστωση αυτή και οι συζητήσεις που κάναμε με τον κ. Γιώργο Νικολάου, ο οποίος, ως ειδικός αυτής της περιόδου, ανέλαβε να επιβλέψει τη Διπλωματική μου εργασία, αλλά και η καταγωγή μου από τη Δυτική Θεσσαλία και συγκεκριμένα από τα Τρίκαλα, με οδήγησαν στην απόφαση να επιλέξω ως θέμα της Διπλωματικής μου εργασίας την περιοχή αυτή κατά την περίοδο που ήταν ενταγμένη στο πασαλίκι του Αλή πασά (τέλη 18^{ου} αιώνα – 1821). Ένας επιπλέον λόγος για τον οποίο επέλεξα αυτό το θέμα ήταν η διαπίστωση ότι ενώ έχουν γραφτεί εργασίες που εξετάζουν διάφορα γεγονότα και κοινωνικο-οικονομικά ζητήματα, δεν υπάρχει μία μελέτη η οποία να ασχολείται, συνθετικά, με τη Δυτική Θεσσαλία αυτή την περίοδο. Ένας τρίτος λόγος που με οδήγησε σε αυτή την επιλογή ήταν η πρόσφατη έκδοση του Αρχείου του Αλή πασά, το οποίο προσφέρει στους ιστορικούς πολλές και για ποικίλα ζητήματα πληροφορίες και το οποίο, όσον αφορά το συγκεκριμένο χώρο, για πρώτη φορά αξιοποιείται στην εργασία μας.

Με αυτές τις σκέψεις αρχίσαμε την έρευνα, με βάση τις διαθέσιμες πηγές και τη σχετική με το θέμα μας βιβλιογραφία, έχοντας ως στόχο να δώσουμε μία όσο το δυνατόν πιο ολοκληρωμένη και σφαιρική εικόνα της οικονομικής και κοινωνικής κατάστασης που επικρατούσε στη Δυτική Θεσσαλία κατά την περίοδο που ήταν προαναφέραμε. Οι προσπάθειες που καταβάλλαμε κατά την έρευνα, κυρίως, για τον εντοπισμό ανέκδοτων πηγών δεν έφεραν αποτέλεσμα. Ωστόσο, αφιερώσαμε πολύ

χρόνο για να μελετήσουμε όλες τις δημοσιευμένες πηγές και να τις αξιοποιήσουμε όσο το δυνατόν καλύτερα.

Ολοκληρώνοντας αυτή την εργασία θα ήθελα να ευχαριστήσω όλους όσοι με βοήθησαν να την φέρω σε πέρας. Αρχικά, θέλω να ευχαριστήσω ολόψυχα τον επιβλέποντα καθηγητή μου κ. Γ. Νικολάου, ο οποίος υποστήριξε εξ αρχής την επιθυμία μου να προσεγγίσω το συγκεκριμένο θέμα και με βοήθησε στο έπακρο, ώστε η εργασία να παρουσιάζει ενότητα και πληρότητα. Θέλω, επίσης, να τον ευχαριστήσω για όλη τη βοήθεια που μου έχει προσφέρει κατά τη διάρκεια των μεταπτυχιακών μου σπουδών, αλλά και για την υπομονή του να με καθοδηγεί, ώστε να φτάνω στο στόχο μου. Ακόμη, θεωρώ υποχρέωση μου να ευχαριστήσω την Επίκουρη καθηγήτρια κυρία Άννα Μανδουλαρά και τον Επίκουρο καθηγητή κύριο Ν. Αναστασόπουλο, οι οποίοι με ευχαρίστηση δέχτηκαν να είναι μέλη της τριμελούς εξεταστικής επιτροπής. Τέλος, ευχαριστώ όλους όσους με βοήθησαν, με κάθε τρόπο, για την ολοκλήρωση της διπλωματικής μου εργασίας.

Ιωάννινα
1. 6. 2017

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	3
ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ	5
ΣΥΝΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	7
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	
I. Αιτιολόγηση των χρονικών και τοπικών ορίων της εργασίας	8
II. Σύντομη αναδρομή στη διοικητική, οικονομική και κοινωνική κατάσταση αυτής της περιοχής τον 18 ^ο αιώνα.....	9
III. Οι πηγές της μελέτης.....	12
IV. Η δομή της εργασίας.....	15

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

Η ΕΝΤΑΞΗ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ ΣΤΟ ΓΙΑΝΝΙΩΤΙΚΟ ΠΑΣΑΛΙΚΙ ΤΟΥ ΑΛΗ ΠΑΣΑ – Η ΔΙΟΙΚΗΣΗ

I. Η Θεσσαλία πριν από την ένταξή της στο πασαλίκι της Ηπείρου.....	17
II. Η ένταξη της περιοχής στο πασαλίκι του Αλή πασά.....	19

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ

I. Γαιοκτησία – Γαιοκτησία των μονών Μετεώρων και Δουσίκου.....	23
II. Γεωργία, κτηνοτροφία, βιοτεχνία.....	40
III. Φορολογία.....	48
IV. Τοπικό και διαπεριφερειακό εμπόριο: μόνιμες αγορές, βδομαδιαίο παζάρι - Εμποροπανήγυρις Μοσχολουρίου.....	55
V. Συντεχνίες	58

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄

Ο ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ

I. Δημογραφική κατάσταση της περιοχής.....	63
II. Η Εκπαίδευση.....	71
III. Η τοπική Εκκλησία - Οι μονές Μετεώρων και Δουσίκου και ο πολλαπλός (πνευματικός – οικονομικός) ρόλος τους.....	78
IV. Οι τοπικές ελίτ (χριστιανοί & μουσουλμάνοι άρχοντες) – Τοπική αυτοδιοίκηση.....	82

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄
ΚΛΕΦΤΑΡΜΑΤΟΛΟΙ – ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1808 -
ΦΙΛΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

I. Κλεφταρματολοί της περιοχής.....	88
II. Η επανάσταση του παπά Θύμιου Βλαχάβα.....	98
III. Η εξάπλωση της Φιλικής Εταιρείας στη Δυτική Θεσσαλία.....	103
IV. Προς τη μεγάλη Επανάσταση.....	105
 ΔΙΑΠΙΣΤΩΣΕΙΣ – ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	111
 ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	115
 ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	125
Α. ΕΓΓΡΑΦΑ ΑΠΟ ΤΟ ΑΡΧΕΙΟ ΤΟΥ ΑΛΗ ΠΑΣΑ	
Β. ΧΑΡΤΗΣ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ - ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ	

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΘΗ: *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* (εκδότης Κ. Σπανός, Λάρισα)

ΙΕΕ: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (Εκδοτική Αθηνών)

ΙΝΕ: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού* (επιμ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος)

ΚΝΕ/ΕΙΕ: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

I. Αιτιολόγηση των χρονικών και τοπικών ορίων της εργασίας

Με τον όρο δυτική Θεσσαλία εννοούμε την περιοχή που περιλαμβάνει τις σημερινές περιφερειακές ενότητες Τρικάλων και Καρδίτσας. Από τη μελέτη της νεότερης ιστορίας αυτής της περιοχής, διαπιστώνει κανείς πως υπάρχουν πολλές αξιόλογες και ανεκμετάλλευτες, εν πολλοίς, πληροφορίες για την οικονομική και κοινωνική κατάσταση στη δυτική Θεσσαλία από τα τέλη του 18ου αιώνα ως το 1821. Πρόκειται, αναμφίβολα, για μια περίοδο πολύ σημαντική, καθώς αυτή συμπίπτει με την περίοδο ένταξης της στο πασαλίκι του Αλή πασά. Ξεχωρίζουν για τον όγκο και τη σημασία τους οι πληροφορίες που αφορούν τη βορειοδυτική Θεσσαλία, δηλαδή την περιοχή των Τρικάλων.

Όσον αφορά τα γεωγραφικά όρια της εξεταζόμενης περιοχής, αυτή οριοθετείται δυτικά από την οροσειρά της Πίνδου, η οποία τη χωρίζει από την Ήπειρο. Εδώ βρίσκεται η περιοχή του Ασπροποτάμου, η οποία αρχίζει από τα Στενά της Πύλης, φθάνει ως τα σύνορα με το νομό της Άρτας και συνεχίζει ως τη διάβαση Ζυγός του όρους Λάκμος στα βόρεια, όπου ο Κόζιακας χωρίζει την περιοχή από την πεδιάδα. Νότια οριοθετείται από τα βουνά των Αγράφων, ενώ ανατολικά δεν υπάρχει κάποιο σαφές όριο που να τη χωρίζει από την περιοχή της Λάρισας. Στα βορειοανατολικά βρίσκονται τα Καμβούνια όρη και η κοίτη της Σιούτσας, παραπόταμου του Αλιάκμονα. Αξίζει να σημειώσουμε πως το νότιο τμήμα του νομού Γρεβενών ήταν συνδεδεμένο με την περιοχή των Τρικάλων.¹

Σύμφωνα με τον σπουδαίο Γερμανο-εβραίο γεωγράφο και γεωλόγο, τον Alfred Philippson, ο οποίος ταξίδευσε στην Ελλάδα στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, τα Τρίκαλα ήταν η μεγαλύτερη, και η πλουσιότερη πόλη της Θεσσαλίας, μετά τον Βόλο. Μάλιστα, ήταν το κυριότερο εμπορικό κέντρο της Δυτικής Θεσσαλίας, των βουνών του Ασπροποτάμου, των Αγράφων και των Χασίων και για τον λόγο αυτό τα Τρίκαλα

¹ Βλ. Βασίλειος Κ. Σπανός, *Οι οικισμοί της βορειοδυτικής Θεσσαλίας κατά την Τουρκοκρατία (από τον 18^ο έως τον 19^ο αιώνα)*, εκδ. οίκος Αντ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 15 – 17 και Νικόλαος Γεωργιάδης, *Θεσσαλία*, Περιφερειακές Εκδόσεις Έλλα, Λάρισα 1995, σ. ια' - ιβ'.

(χτισμένα στη θέση της αρχαίας Τρίκκης) ήταν η πιο σημαντική πόλη της δυτικής Θεσσαλίας.²

II. Σύντομη αναδρομή στη διοικητική, οικονομική και κοινωνική κατάσταση αυτής της περιοχής τον 18^ο αιώνα

Όσον αφορά τον τρόπο διοίκησης και την οικονομία της περιοχής θα μπορούσαμε να πούμε πως εναρμονιζόταν με τη διοίκηση και την οικονομία της υπόλοιπης τουρκοκρατούμενης Ελλάδος. Η διοίκηση της αχανούς Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, στις κατακτημένες βαλκανικές χώρες ήταν πολύ καλά οργανωμένη. Ως τις αρχές του 16^{ου} αιώνα είχαν ιδρυθεί δύο διοικητικές περιφέρειες τα εγιαλέτια, το εγιαλέτι (eyalet) της Ανατολής, που περιλάμβανε κυρίως τη Μικρά Ασία, και το εγιαλέτι της Ρούμελης, που περιλάμβανε τη βαλκανική χερσόνησο. Τα εγιαλέτια ή μπεημπερλίκια (beybeylik) ήταν μεγάλες διοικητικές περιφέρειες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Διοικητής του εγιαλετίου ήταν ο μπεηλέρμπεης (beylerbey), ο οποίος ήταν εκπρόσωπος του σουλτάνου και φρόντιζε για την εκτέλεση των εντολών του, καθώς και για την εξασφάλιση της τάξης. Τα εγιαλέτια χωρίζονταν σε μικρότερες διοικητικές περιφέρειες τα σαντζάκια (sanjak), κάτι αντίστοιχο με τις σημερινές περιφέρειες και τα σαντζάκια υποδιαιρούνταν σε καζάδες (kaza), δηλαδή επαρχίες και τέλος κάθε καζάς χωριζόταν σε ναχιέδες (nahiye). Διοικητής του καζά ήταν ο βοεβόδας (voevoda), ο οποίος συνεργαζόταν για την είσπραξη φόρων με τον καδή που ασκούσε τη δικαστική εξουσία.³

Το εγιαλέτι της Ρούμελης αποτελούταν στις αρχές του 19^{ου} αιώνα από τις λίβες του Μοριά, της Ναυπάκτου, του Εγρίπου, των Τρικάλων, της Θεσσαλονίκης, της Αχρίδας και από το πασαλίκι των Ιωαννίνων. Η λίβα (διαμέρισμα) των Τρικάλων, ο διοικητής του οποίου έδρευε από το 1770 στη Λάρισα, αποτελούταν από τους καζάδες των Τρικάλων, Λάρισας, Καρδίτσας, Ελασσόνας, Φαρσάλων, Τυρνάβου, Αγιάς, Δομένικου, Κατερίνης⁴. Ο καζάς των Τρικάλων διαιρούταν σε επτά κόλια (μικρές περιφέρειες):

1. Πουλιάνας

² Όπως αναφέρει ο ίδιος, η αρχαία Τρίκκη ήταν μία από τις σπουδαιότερες πόλεις της Θεσσαλίας, πρωτεύουσα της Εστιαιώτιδος, βλ. Alfred Philippon, *Θεσσαλία και Ηπειρος, Ταξίδια και εξερευνήσεις στην Βόρεια Ελλάδα*, εκδ. Φ.Ι.Λ.Ο.Σ, Τρίκαλα 2014, σ. 171 -172.

³ Βλ. Χαλίλ Ιναλτζίκ, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η κλασική εποχή 1300-1600*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1992, σ. 183-194 και Κ. Α. Οικονόμου, *Η Λάρισα και η Θεσσαλική Ιστορία, από την οθωμανική κατάκτηση (1423) και τη ζοφερή τουρκοκρατία έως την απελευθέρωση του μεγαλύτερου τμήματος της Θεσσαλίας (1881)*, τ. Δ', Λάρισα 2009, σ. 28-29 και *ΙΕΕ*, τ. ΙΑ', Αθήνα 1975), σ. 103-105.

⁴ Βλ. Γιώργος Παπαγεωργίου, «Η Θεσσαλία, 1833-1871», *ΙΝΕ*, τόμ. 4^{ος} (Αθήνα 2003), σ. 299.

2. Ζάρκου
3. Αρδαμίου
4. Κλινοβού
5. Πόρτας
6. Ριζών (Κόζιακα)
7. Κράτζοβας⁵

Το 1809 ο Άγγλος ταξιδιώτης William Leake, ένας από τους πιο σημαντικούς και πιο αξιόπιστους ξένους που ταξίδευσαν στον οθωμανοκρατούμενο ελλαδικό χώρο, μιλώντας για τη διοικητική διαίρεση της λίβας των Τρικάλων σημειώνει ότι υπάγονταν στο *εγιαλέτι* της Ρούμελης και περιλάμβανε τη Θεσσαλία και τα γύρω βουνά.⁶ Ο ίδιος συμπληρώνει ότι στα βόρεια συνόρευε με τη λίβα της Θεσσαλονίκης και της Αχρίδας και στα νότια με αυτές της Ναυπάκτου (Enebekhi ή Έπαχτος) και της Εύβοιας (Egripos). Προσθέτει δε ότι τα τελευταία 22 χρόνια (1787-1809), η περιοχή αυτή είχε ως διοικητή τον Αλή πασά, ο οποίος πολύ γρήγορα την είχε εντάξει στο πασαλίκι των Ιωαννίνων. Επίσης, παρατηρεί πως ο καζάς των Τρικάλων διαιρούταν σε επτά κόλια, δηλαδή μικρότερες περιφέρειες, που περιλάμβαναν 180 οικισμούς.⁷ Στους οικισμούς αυτούς θα αναφερθούμε εκτενέστερα σε επόμενο μέρος της εργασίας μας, όπως επίσης και στα πληθυσμιακά δεδομένα της εξεταζόμενης περιοχής.

Ένα πολύ σημαντικό γεγονός το οποίο συνέβη στην περιοχή των Τρικάλων πριν από την εξεταζόμενη περίοδο έχει σχέση με την επανάσταση του 1770, γνωστή ως *Ορλωφικά*. Το 1770 Αλβανοί μισθοφόροι, πηγαίνοντας στην Πελοπόννησο για να καταπνίξουν την επανάσταση που είχε ξεσπάσει εκεί και κατά την επιστροφή τους, λεηλάτησαν όχι μόνο τα Τρίκαλα, αλλά και την περιοχή της Καλαμπάκας.⁸ Μια ενθύμηση της 25^{ης} Μαρτίου 1770 αναφέρει τα εξής: «*εφυλάκωσαν εις τα τρίκκαλα τους γέροντας και ευγήκαν την κυριακήν του θωμα, και ιουλίου 15 έκαυσαν οι αλβανίται το σιαρτζί. Εις τον αυτόν καιρόν έγιναν πολλά κακά εις όλον τον κόσμον,*

⁵ Κ. Α. Οικονόμου, *ό. π.*, σ. 29.

⁶ Βλ. W. M. Leake, *Η Θεσσαλία (1805-1810) από το ημερολόγιον του Άγγλου περιηγητού William Leake*, *ό. π.* μτφρ. αιδ. Γεωργίου Δ. Στάθη, τύποις υιών Σωτ. Σχοινά, Βόλος 1969, σ. 76.

⁷ Στο ίδιο, σ. 76 και Κυριάκος Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1800-1810, Δημόσιος και Ιδιωτικός βίος, λαϊκός πολιτισμός, Εκκλησία και οικονομική ζωή από τα περιηγητικά χρονικά*, 7η έκδοση, τ. Γ1, (1800-1810), εκδ. Πιρόγα, Αθήνα, χ. χ., σ. 485.

⁸ Βλ. Απόστολος Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Δ', Θεσσαλονίκη 1973, σ. 402 και Στέφανος Παπαδόπουλος, «Οι επιπτώσεις από την αποτυχία της εξεγέρσεως», *ΙΕΕ*, τ. ΙΑ' (Αθήνα 1975), σ. 81.

έφερον σκλάβους από τα χωριά του μωρέως και εκατακούρσευσαν όλον τον κόσμο, πέρνοντας γελάδια, γομάρια βουβάλια, μουλάρια και εγυνεν μεγάλη φθορά εις όλων των κόσμων».⁹ Το 1773 Αλβανοί μουσουλμάνοι κινήθηκαν πάλι εναντίον των Τρικάλων με την κατηγορία ότι οι κάτοικοί του είχαν αναμειχθεί στο επαναστατικό κίνημα του 1770. Σκότωσαν ή αιχμαλώτισαν τόσο πολλούς Τρικαλινούς που η πόλη σχεδόν ερημώθηκε. Οι μόνοι που έμειναν ανενόχλητοι ήταν οι κλεφταρματολοί οι οποίοι συντελούσαν στην επιδείνωση της κατάστασης με τις δικές τους επιδρομές. Η ίδια κατάσταση συνεχίστηκε και το 1774.¹⁰ Επίσης, οι αυθαιρεσίες των κρατικών οργάνων με τις υπερβολικές τους απαιτήσεις προκαλούσαν τις αντιδράσεις των χωρικών, όπως συνέβη στα Τρίκαλα το 1783, όταν ο εντεταλμένος με την μέτρηση του κρασιού, ξεσήκωσε τη χώρα με το να ζητά 5 γρόσια για κάθε φόρτωμα.¹¹

Αξίζει να σημειώσουμε πως τόσο κατά τη διάρκεια των *Ορλωφικών* όσο και κατά τη διάρκεια των δύο επόμενων ρωσοτουρκικών πολέμων (1787-1792, 1806-1812) σε περιοχές όπως το σαντζάκι των Τρικάλων επιβλήθηκε από την Υψηλή Πύλη έκτακτη φορολόγηση, προκειμένου να καλυφθούν οι ανάγκες των οθωμανικών στρατευμάτων. Αναμφίβολα, αυτό ήταν ένα μεγάλο πλήγμα για την οικονομία της περιοχής, με άμεσες κοινωνικές επιπτώσεις.

Μιλώντας εισαγωγικά για την οικονομία της περιοχής πριν από την περίοδο που εξετάζουμε, πρέπει να σημειώσουμε ότι ήταν μία περιοχή ως επί το πλείστον αγροτική. Ωστόσο, τα Τρίκαλα ήταν από τα τέλη, περίπου, του 17ου αιώνα, μια πόλη με έντονη οικονομική δραστηριότητα και εμπορο-βιοτεχνική φυσιογνωμία¹². Επρόκειτο για μια σχετική μεγάλη πόλη για την εποχή της, στην οποία παρόλο που οι Τούρκοι υπερτερούσαν αριθμητικά το εμπόριο το έλεγχαν οι Έλληνες, οι οποίοι ήταν οργανωμένοι σε συντεχνίες, ανάμεσα στις οποίες, από τον 17^ο κιόλας αιώνα, αναφέρεται μια γυναικεία συντεχνία παραγωγής σαπουνιού.¹³ Σε όλα αυτά θα ζητήματα θα αναφερθούμε, εκτενέστερα, στα επιμέρους κεφάλαια της εργασίας.

⁹ Βλ. *Τα χειρόγραφα των Μετεώρων*, έκδοση εκ των καταλοίπων του Νίκου Α. Βέη, τόμ. Β' (*Τα χειρόγραφα της Μονής Βαρλαάμ*), έκδοση Ακαδημία Αθηνών, Αθήναι 1984, σ. 404, χφ. 297.

¹⁰ Βλ. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, ό. π.*, σ. 402.

¹¹ Στο ίδιο, σ. 552.

¹² Βλ. Σοφία Λαΐου, «Τα Τρίκαλα στα τέλη του 17^{ου} αιώνα με βάση δύο κατάστιχα κεφαλικού φόρου», *Μνήμων* τ. 28 (2006 – 2007), σ. 26.

¹³ Βλ. Βασίλειος Σφυρόρεας, «Θεσσαλία», *ΙΕΕ*, τ. ΙΑ', σ. 200.

III. Οι πηγές της μελέτης

Βασική πηγή της παρούσας μελέτης είναι το Αρχείο του Αλή πασά, το οποίο εκδόθηκε πρόσφατα σε τέσσερις τόμους,¹⁴ από το οποίο αντλούμε πολλές και πολύ σημαντικές πληροφορίες για τη μεγάλη ακίνητη περιουσία του Αλή και των γιων του στην περιοχή, για τη φορολογία της περιοχής, αλλά και τους φόρους που εισέπραττε ο Αλής. Επίσης, αντλούμε άγνωστες έως τώρα πληροφορίες για τη δράση των κλεφταρμοτολών και την επανάσταση του παπά Θύμιου Βλαχάβα, καθώς και για διάφορα άλλα ζητήματα.

Άλλη σημαντική πηγή της μελέτης μας είναι ο κώδικας Τρίκκης ο οποίος περιέχει εκκλησιαστικές πράξεις της Μητρόπολης Τρίκκης από το 1688 έως το 1857. Συγκεκριμένα, περιέχει υπομνήματα επισκοπικών προτάσεων, ομολογίες επισκόπων την ώρα της εκλογής τους, διαζύγια, διαθήκες, καταγραφές περιουσιών διαφόρων εκκλησιών, έγγραφες συμφωνίες ιερέων ή λαϊκών, αντίγραφα Πατριαρχικών γραμμάτων, εγκυκλίους, δωρεές, αφιερώσεις, συμφωνίες *ρουφετίων* (συντεχνιών) και, γενικότερα, παντός είδους εκκλησιαστικές πράξεις. Ο κώδικας Τρίκκης είναι ένα σημαντικό ιστορικό ντοκουμέντο και αποτελεί καθρέφτη ο οποίος αντικατοπτρίζει όλη την κοινωνική ζωή της εποχής εκείνης της περιοχής των Τρικάλων, αλλά και γενικά της δυτικής Θεσσαλίας.¹⁵

Σημαντική, επίσης, πηγή αποτελούν και οι ενθυμήσεις, δηλαδή τα ολιγόστιχα ιστορικά σημειώματα γραμμένα στην εσωτερική πλευρά των εξωφύλλων ή στα περιθώρια των σελίδων και στις λευκές σελίδες των έντυπων και χειρόγραφων εκκλησιαστικών βιβλίων. Τις έγγραφαν, κατά κανόνα, ιερείς, καλόγεροι, ψάλτες, δάσκαλοι, διατηρώντας συνήθως την ανωνυμία τους προκειμένου να απαθανάτισουν κάποιο γεγονός που συνέβη στο μοναστήρι, στο χωριό και γενικότερα στην περιοχή τους και τους είχε προξενήσει μεγάλη εντύπωση. Συνήθως κατέγραφαν τη δράση των κλεφταρματολών, επαναστατικά κινήματα, εκλογές τοπικών προεστών, άνοδο στον επισκοπικό θρόνο ή αποβίωση επισκόπων, δασκάλους και σχολεία, επιδημίες, καιρικά φαινόμενα, πυρκαγιές, επιδρομές και τα επακόλουθά τους κλπ. Οι ενθυμήσεις, λοιπόν, μας πληροφορούν για τις συνθήκες κάτω από τις οποίες ζούσαν

¹⁴ *Αρχείο Αλή πασά Γεναδείου Βιβλιοθήκης*, έκδοση – σχολιασμός - ευρετήρια Βασίλης Παναγιωτόπουλος με τη συνεργασία των Δημήτρη Δημητρόπουλου και Παναγιώτη Μιχαηλάρη, τόμοι Α-Δ', έκδοση Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 2007-2009 [στο εξής *Αρχείο Αλή πασά*].

¹⁵ Ν. Κ. Γιαννούλης, *Κώδικας Τρίκκης*, Αθήνα 1980.

παλαιότερα οι άνθρωποι και για τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν, για τις αντιλήψεις τους, για το πώς ερμήνευαν τα διάφορα φυσικά φαινόμενα κλπ.¹⁶

Άλλη βασική πηγή της εργασίας είναι τα έργα των περιηγητών που περιηγήθηκαν την εξεταζόμενη περιοχή κατά την περίοδο της διακυβέρνησής της από τον Αλή πασά και τους γιους του. Τα κείμενα των περιηγητών αποτελούν δευτερογενείς πηγές οι οποίες προσφέρουν λιγότερο ή περισσότερο αξιόπιστες πληροφορίες για την κοινωνία της εποχής. Άλλωστε, δεν πρέπει να λησμονούμε πως τα περιηγητικά κείμενα προσέφεραν πάρα πολλά στην επιστήμη της Ιστορίας και έθεσαν τις βάσεις και για άλλα επιστημονικά πεδία, όπως η Αρχαιολογία, η Γεωγραφία, κ. ά. Δύο από τους πιο σημαντικούς περιηγητές που πέρασαν από τη χώρα μας και, μάλιστα, από την περιοχή της δυτικής Θεσσαλίας ήταν ο Άγγλος William Martin Leake, ο οποίος έμεινε πέντε χρόνια, εκτελώντας μυστική αποστολή της αγγλικής κυβέρνησης, και ο Γάλλος François Charles Hughes Laurent Rouqueville, ο οποίος παρέμεινε στην Ελλάδα για έντεκα χρόνια: δέκα χρόνια (1805-1815) ως πρόξενος της Γαλλίας στην Αυλή του Αλή πασά και ένα (1816) ως πρόξενος στην Πάτρα, γεγονός που του έδωσε την ευκαιρία να περιηγηθεί όλες σχεδόν τις περιοχές του τουρκοκρατούμενου ελλαδικού χώρου. Αναντίρρητα, τα οδοιπορικά τους, εκτός από τις πληροφορίες για τον πληθυσμό, την οικονομία, τη διοίκηση κλπ. που μας δίνουν, είναι ένας θησαυρός πληροφοριών και για τις καθημερινές συνήθειες των Ελλήνων και των άλλων εθνοτήτων, για τα ήθη και τα έθιμά τους, για τις συλλογικές νοοτροπίες, καθώς και για κοινωνικές, οικονομικές και πνευματικές αλλαγές που συντελέστηκαν στον υπόδουλο Ελληνισμό κατά την πορεία του προς την εθνική ανεξαρτησία.¹⁷

¹⁶ Βλ. Κώστας Σπανός, *Θεσσαλικές ενθυμήσεις 1404 – 1881*, τόμος Α': 1404 – 1799, Λάρισα 2011, τόμος Β': 1404 – 1881), Λάρισα 2014.

¹⁷ Βλ. ορισμένες μελέτες που δείχνουν αυτή τη νέα προσέγγιση των ταξιδιωτικών κειμένων: Γιώργος Τόλιας, «Προσλήψεις και εικόνες της Ελλάδας, 1420-1820», *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 8, *Ο Ελληνισμός υπό ξένη κυριαρχία 1453-1821*, εκδ. Δομή, Αθήνα χ. χ., σ. 455-501· Νάσια Γιακωβάκη, *Ευρώπη μέσω Ελλάδας. Μια καμπή στην ευρωπαϊκή αυτοσυνείδηση, 17ος-18ος αιώνας*, Εστία, Αθήνα 2006, όπου πλούσια ταξιδιωτική βιβλιογραφία· επίσης, Λουκία Δρούλια, «Ταξίδια, πλοία και περιηγητές», στον συλλογικό τόμο *Το Ταξίδι από τους αρχαίους έως τους νεότερους χρόνους*, έκδ. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (Ε.Ι.Ε) στη σειρά Επιστήμης Κοινωνία, Ειδικές Μορφωτικές Εκδηλώσεις, Αθήνα 2003, σ. 7-13 και Γιώργος Β. Νικολάου, «Η Άνω Μεσσηνία όπως την είδαν οι ξένοι περιηγητές, στρατιωτικοί και επιστήμονες κατά το πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα», στον ίδιο, *Μελέτες οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας της Πελοποννήσου από την ύστερη Οθωμανοκρατία στο Νεοελληνικό Κράτος*, εκδ. Παρασκήνιο, Αθήνα 2017, σ. 13-68.

Άλλη πηγή της εργασίας μας αποτελούν τα απομνημονεύματα τα οποία παρόλο που συγγενεύουν αρκετά με την ιστορία δεν μπορούν να θεωρηθούν ακραιφνώς ιστορικά κείμενα, διότι αυτοί που τα έγραψαν δύσκολα ξεπερνούσαν τις προσωπικές του αντιλήψεις, τις έχθρες ή τις φιλίες με άλλα πρόσωπα του καιρού τους και, κυρίως, γιατί έγραφαν ως μέλος μιας ομάδας που δύσκολα μπορούσαν να αποστασιοποιηθούν από αυτήν.¹⁸ Ωστόσο χρησιμοποιούνται ως ιστορικές πηγές με αρκετές επιφυλάξεις, ως δευτερογενείς, φυσικά, πηγές, διότι πρωτογενείς θεωρούνται τα επίσημα κρατικά έγγραφα, τα αρχεία των κοινοτήτων, κ. ά.¹⁹

Τα απομνημονεύματα των αγωνιστών του 1821 αποτελούν, επίσης, μία από τις σημαντικότερες πηγές της νεοελληνικής ιστορίας, διότι μας δίνουν αρκετές πληροφορίες για την τελευταία περίοδο της τουρκοκρατίας στην Ελλάδα, αλλά και αρκετές πληροφορίες για τον Αγώνα των Ελλήνων και για τα μετεπαναστατικά χρόνια.²⁰ Στην παρούσα εργασία αντλήσαμε πληροφορίες από τα απομνημονεύματα του Νικολάου Κασομούλη. Ο Νικόλαος Κασομούλης γεννήθηκε, πιθανότατα, το 1797 στην Κοζάνη από όπου καταγόταν η οικογένειά του.²¹ Ήταν ένας από τους σημαντικότερους αγωνιστές, καθώς και ιστορικός της ελληνικής Επανάστασης του 1821. Τα απομνημονεύματα του Κασομούλη εκδόθηκαν από το Γιάννη Βλαχογιάννη με τη χορηγία και την εποπτεία της Παγκείου επιτροπής το 1939- 1942 σε τρεις τόμους. Σπουδαία πηγή της νεοελληνικής, περιλαμβάνει τα πιο σημαντικά γεγονότα της επαναστατικής και της καποδιστριακής περιόδου. Στον πρώτο τόμο, που χρησιμοποιήσαμε, μας δίνει πλήθος πληροφοριών για τα χρόνια της ύστερης τουρκοκρατίας και για το φαινόμενο του κλεφταρματολισμού.

Τέλος, αντλήσαμε πληροφορίες και από τα έργα του Παναγιώτη Αραβαντινού, ο οποίος υπήρξε από τους μεγαλύτερους ιστορικούς της Ηπείρου τον 19^ο αιώνα και έφερε στο φως αξιόλογες πηγές για την Ήπειρο και, κατ' επέκταση, για τον Αλή πασά.

¹⁸ Βλ. Ελένη Αγγελομάτη- Τσουγκαράκη, «Ιστορικές πηγές του αγώνα, έγγραφα, απομνημονεύματα, πρώτες ιστορίες», *ΙΝΕ*, τόμ. 3^{ος} (Αθήνα 2003), σ. 379.

¹⁹ Στο ίδιο, σ. 371 κ. εξ.

²⁰ Βλ., επιλεκτικά για τα απομνημονεύματα και την αξία τους ως ιστορικών πηγών: Γεώργιος Π. Κουρνούτος, *Τα Απομνημονεύματα (1453-1953)*, Βασική Βιβλιοθήκη, τόμ. 44^{ος}, Μέρος Α', Αθήνα 1953, σ. 12-47· Τάσος Αθ. Γριτσόπουλος, *Ιστοριογραφία του Αγώνος (1821)*, Αθήνα 2003 [ανατύπωση από την α' έκδοση στη *Μνημοσύνη* 3 (1970-71), σ. 33-253]· Νίκος Ροτζώκος, «Τα Απομνημονεύματα του Εικοσιένα ως πηγή της ιστοριογραφίας», περ. *Δοκίμες* τ. Β' (1994), σ. 3-11.

²¹ Βλ. Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά της επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833*, τ. Α', Αθήνα 1939, σ. λη' και μ'.

Σε αυτές, λοιπόν, τις πηγές βασίστηκε η παρούσα εργασία και φυσικά αξιοποιήσαμε, στο μέτρο του εφικτού, την ελληνική, αλλά και την ξένη βιβλιογραφία.

IV. Η δομή της εργασίας

Το κύριο μέρος της παρούσας εργασίας χωρίζεται σε τέσσερα κεφάλαια και το κάθε κεφάλαιο σε υποκεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο γίνεται μια αναφορά στη Θεσσαλία πριν από την ένταξή της στο πασαλίκι της Ηπείρου. Στη συνέχεια αναφερόμαστε στην ένταξή της στο γιαννιώτικο πασαλίκι, δίνοντας κάποιες πληροφορίες για τη δράση του Αλή πασά.

Στο δεύτερο κεφάλαιο εξετάζεται η οικονομία της περιοχής. Αρχικά, γίνεται λόγος για τα τσιφλίκια του Αλή πασά, αλλά και του γιου του Βελή και στη συνέχεια για τη μεγάλη ακίνητη περιουσία των μονών Μετεώρων και Δουσίκου, οι οποίες υπήρξαν αξιόλογοι γαιοκτήμονες της περιοχής. Στη συνέχεια του κεφαλαίου γίνεται λόγος για τη γεωργία και την κτηνοτροφία της περιοχής, καθώς και για τη φορολογία των κατοίκων. Στο τέλος του κεφαλαίου εξετάζουμε το τοπικό και διαπεριφερειακό εμπόριο, δίνοντας έμφαση στην μεγάλη και ονομαστή κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, εμποροπανήγυρη του Μοσχολουρίου. Φυσικά στο κεφάλαιο αυτό δεν θα μπορούσαμε να μην αναφερθούμε στη βιοτεχνία και στις συντεχνίες.

Στο τρίτο κεφάλαιο, που αφορά στον πληθυσμό, εξετάζουμε τα δημογραφικά δεδομένα της περιοχής, τις διάφορες πληθυσμιακές ομάδες, την πληθυσμιακή συγκρότηση των πόλεων, καθώς και το διαχωρισμό των διάφορων εθνοθηρησκευτικών ομάδων. Ακόμη, γίνεται λόγος για την εκπαίδευση των κατοίκων της περιοχής και για την τοπική Εκκλησία, καθώς και για τον πολλαπλό ρόλο (πνευματικό-οικονομικό) που διαδραμάτισαν οι μονές Μετεώρων και Δουσίκου. Στο τέλος του κεφαλαίου αναφερόμαστε στις τοπικές ελίτ (χριστιανούς και μουσουλμάνους άρχοντες) και στην τοπική αυτοδιοίκηση.

Στο τέταρτο και τελευταίο κεφάλαιο της μελέτης μας προσεγγίζουμε τη δράση των κλεφταρματολών της περιοχής, η οποία ήταν έντονη, καθώς και την επανάσταση του παπά Θύμιου Βλαχάβα. Στη συνέχεια αναφερόμαστε στη εξάπλωση της Φιλικής Εταιρείας στη δυτική Θεσσαλία, η οποία υπήρξε ισχυρή, σε σύγκριση με άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου, και τέλος αναφερόμαστε στην πορεία προς τη μεγάλη Επανάσταση.

Ακολουθούν τα συμπεράσματα της μελέτης μας και το παράρτημα στο οποίο παρατίθενται τέσσερα επιλεγμένα έγγραφα από το Αρχείο του Αλή πασά, ένας χάρτης της Θεσσαλίας και ορισμένες φωτογραφίες από τα παλαιά Τρίκαλα και από τα Μετέωρα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄
Η ΕΝΤΑΞΗ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ ΣΤΟ ΓΙΑΝΝΙΩΤΙΚΟ ΠΑΣΑΛΙΚΙ
ΤΟΥ ΑΛΗ ΠΑΣΑ – Η ΔΙΟΙΚΗΣΗ

Ι. Η Θεσσαλία πριν από την ένταξή της στο πασαλίκι της Ηπείρου

Λόγω της γεωγραφικής θέσης της Θεσσαλίας και του εύφορου εδάφους της αρκετοί ξένοι λαοί (Πέρσες, Ρωμαίοι, Σλάβοι, Αλβανοί, Βούλγαροι, Καταλανοί, Ενετοί, Φράγκοι, Οθωμανοί Τούρκοι κ. ά.) πέρασαν ανά τους αιώνες από αυτή την περιοχή, κινούμενοι από τη βόρεια προς τη νότια Ελλάδα και αντίστροφα ή από τη Δύση προς την Ανατολή και αντίστροφα. Από αυτούς άλλοι εγκαταστάθηκαν και παρέμειναν στη Θεσσαλία επί αιώνες ως κατακτητές, ενώ άλλοι πραγματοποίησαν επιδρομές στο θεσσαλικό χώρο όπου και παρέμειναν για μικρό χρονικό διάστημα.²²

Όσον αφορά την οθωμανική κατάκτηση της Θεσσαλίας, η πρώτη φάση της συνδέεται με τις επιχειρήσεις του Εβρενός μπέη και του Χαϊρεντίν πασά, οι οποίες έλαβαν χώρα κατά τη διάρκεια της βασιλείας του σουλτάνου Μουράτ Α΄ (1362-1389), τις οποίες ορισμένοι μελετητές εντοπίζουν στις βόρειες περιοχές του Ολύμπου. Κορυφαίο γεγονός της πρώτης φάσης της τουρκικής κατάληψης της Θεσσαλίας ήταν η πορεία του τουρκικού στρατού των Χαϊρεντίν και Εβρενός που σταμάτησε στη Λάρισα χωρίς να προχωρήσει παρακάτω κατακτητικά, καθώς ο Εβρενός αναχώρησε αμέσως μετά την κατάληψη της Λάρισας (1386-1387) με κατεύθυνση τον Μοριά.²³ Οι επιχειρήσεις της δεύτερης φάσης ξεκίνησαν το 1392 – 93 από τον Εβρενό μπέη, όταν ο σουλτάνος Βαγιαζήτ Α΄ (1389 - 1492) έλειπε σε εκστρατεία στην Ανατολή. Ο Εβρενός συνέχισε τις επιχειρήσεις από το 1392-93 και εξής, ενώ η Λάρισα είχε παραδοθεί για δεύτερη φορά στον ίδιο. Στις επιχειρήσεις του προηγούμενου που κατέληξαν στην κατάληψη της Λάρισας το 1392-1393, συμμετείχε και ο δερβίσης Χασάν Μπαμπά, ο οποίος πραγματοποίησε και τους πρώτους εποικισμούς στη βόρεια Θεσσαλία.²⁴ Μετά τη λήξη αυτών των επιχειρήσεων, ο σουλτάνος Βαγιαζήτ Α΄ παραχώρησε μεγάλο τμήμα της Θεσσαλίας στον Εβρενός μπέη, με τη μορφή κληρονομικών φέουδων (*τιμαρίων*), αναγνωρίζοντας μ' αυτόν τον τρόπο τη μεγάλη προσφορά του στην ενσωμάτωση της Θεσσαλίας στο οθωμανικό κράτος.²⁵ Σημαντικό

²² Βλ. Λαζάρος Αρσ. Αρσενίου, *Η Θεσσαλία στην τουρκοκρατία*, εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα 1984, σ. 12.

²³ Βλ. Αλέξης Γ. Κ. Σαββίδης, «Τα προβλήματα για την οθωμανική κατάληψη και την εξάπλωση των κατακτητών στο θεσσαλικό χώρο», *ΘΗ*, τ. 28^{ος} (Λάρισα 1995), σ. 38.

²⁴ Στο ίδιο, σ. 38 - 39.

²⁵ Στο ίδιο, σ. 39.

γεγονός αυτής της περιόδου, υπήρξε η κατάληψη των Τρικάλων, πιθανότατα το 1395-1396. Τα Τρίκαλα κατακτήθηκαν επί Βαγιαζήτ Α΄, όταν η Θεσσαλία είχε περάσει από την κυριαρχία των Σέρβων σε αυτή των Βυζαντινών, μέσω της οικογένειας του Αλεξίου Αγγέλου και στη συνέχεια του αδελφού του Μανουήλ. Μετά την κατάκτηση αποτέλεσαν έδρα του ομώνυμο σαντζακίου έως το 1770.²⁶ Κατά άλλους ιστορικούς, η κατάκτηση των Τρικάλων έλαβε χώρα το 1393 – 1394.²⁷ Σε αυτό το σημείο αξίζει να σημειώσουμε πως τα Τρίκαλα από τον 14^ο αιώνα και εξής ήταν η σημαντικότερη πόλη της δυτικής Θεσσαλίας σε πολιτικό και οικονομικό επίπεδο.²⁸

Η κυριαρχία των Οθωμανών στη Θεσσαλία άρχισε να σταθεροποιείται από το 1421-1423 από τον Τουραχάν μπέη, κατά τη διάρκεια της βασιλείας του σουλτάνου Μουράτ Β΄ (1421-1451). Σύμφωνα με τις πληροφορίες που διαθέτουμε, φαίνεται πως η κατάκτηση αυτή υπήρξε αναίμακτη και συνοδεύτηκε από την εγκατάσταση μουσουλμάνων εποίκων, από την παραχώρηση τιμαρίων, καθώς και από προνομιακές παραχωρήσεις στους ντόπιους άρχοντες και, πιθανόν, και στους Οθωμανούς αξιωματούχους, ως ανταμοιβή για τη συμβολή τους στην κατάκτηση της περιοχής.²⁹

Τα βασικά χαρακτηριστικά της οθωμανικής κατάκτησης του 1423 ήταν η διευθέτηση των σχέσεων του Τουραχάν μπέη με τον ντόπιο χριστιανικό πληθυσμό, μέσω της παραχώρησης προνομίων και η εγκατάσταση μουσουλμάνων εποίκων από τη Μικρά Ασία, ιδίως στις πεδιάδες μεταξύ της Λάρισας και του Ολύμπου. Στην πλειοψηφία τους αυτοί οι έποικοι προέρχονταν από το Ικόνιο, την παλιά σελτζουκική πρωτεύουσα και γι' αυτό ονομάζονταν Κονιάρτοι, Κονιαραίοι ή Κονυαλήδες. Τότε δημιουργήθηκαν τα γνωστά *Κονιαροχώρια* (12 στον αριθμό), στον βόρειο θεσσαλικό κάμπο.³⁰

Σύμφωνα όμως με νεότερες μελέτες, η κατάκτηση της Θεσσαλίας ήταν προϊόν μιας μακρόχρονης διαδικασίας που έλαβε χώρα μεταξύ των ετών 1386/87-1470 και πραγματοποιήθηκε, σταδιακά, σε τρεις φάσεις: Η πρώτη φάση διήρκεσε από το 1386 έως το 1387, η δεύτερη από το 1392/93 έως το 1396/97 και η τρίτη από το 1414/23 και εξής.³¹ Βέβαια, πρέπει να σημειώσουμε πως υπάρχουν ακόμη αρκετά

²⁶ Βλ. Αλ. Γ. Κ. Σαββίδης, «Τα προβλήματα», ό. π., σ. 40 και Σοφία Λαΐου, «Τα Τρίκαλα», ό. π., σ. 10.

²⁷ Βλ. D. Nicol, *Meteora. The rock monasteries of Thessaly*, Λονδίνο 1975, σ. 68.

²⁸ Στο ίδιο, σ. 40.

²⁹ Στο ίδιο, σ. 43.

³⁰ Στο ίδιο, σ. 44.

³¹ Στο ίδιο, σ. 33.

προβλήματα σχετικά με τις διάφορες φάσεις και τον ακριβή χρόνο της κατάκτησης της Θεσσαλίας από τους Οθωμανούς Τούρκους.³²

Οι λόγοι που οδήγησαν στην κατάκτηση της Θεσσαλίας στους Οθωμανούς Τούρκους ήταν οι αλληπάλληλες εμφύλιες διαμάχες και συγκρούσεις μεταξύ των μελών της υστεροβυζαντινής θεσσαλικής φεουδαρχίας, σε συνδυασμό με το γενικότερο κλίμα αναρχίας που επικρατούσε εδώ και τις συνεχείς επιδρομές και λεηλασίες από Σέρβους και Αλβανούς, οι οποίοι είχαν εγκατασταθεί ομαδικά σε περιοχές της κεντρικής Ελλάδας, από τα μέσα περίπου του 14^{ου} αι., δημιουργώντας έτσι τις κατάλληλες προϋποθέσεις για την οθωμανική εξάπλωση.³³

II. Η ένταξη της περιοχής στο πασαλίκι του Αλή πασά

Πριν αναφερθούμε στην ένταξη της περιοχής που εξετάζουμε, στο πασαλίκι του Αλή πασά, στον τρόπο που το διοικούσε αλλά και στις τοπικές Αρχές, είναι απαραίτητο να αναφέρουμε κάποια στοιχεία για τη ζωή και τη δράση του. Η ιστοριογραφία για τον Αλή πασά είναι ιδιαίτερα μεγάλη και χωρίζεται σε τρεις περιόδους, κατά τις οποίες το «φαινόμενο Αλή πασάς» προσεγγίζεται με διαφορετικούς τρόπους. Στην ιστοριογραφία του 19^{ου} αιώνα (Αραβαντινός,³⁴ Λαμπρίδης³⁵ κ. ά.), στην ιστοριογραφία του μεσοπολέμου και την ύστερη μεταπολεμική, που φθάνει ως τις μέρες μας. Στην ιστοριογραφία του 19^{ου} αιώνα συμπεριλαμβάνονται και αρκετοί ξένοι περιηγητές, προξενικοί υπάλληλοι, στρατιωτικοί ή τυχοδιώκτες που είτε άμεσα είτε έμμεσα ασχολήθηκαν με τον Αλή πασά και επηρέασαν την ελληνική ιστοριογραφική παραγωγή.³⁶

Ο Αλή πασάς, ο οποίος γεννήθηκε στο Τεπελένι, βόρεια του Αργυροκάστρου (μεταξύ 1740/1750), προερχόταν από μία οικογένεια ληστών, η οποία διαδραμάτιζε διαφορετικό κάθε φορά ρόλο, εκμεταλλευόμενη τις περιστάσεις.³⁷ Οι πηγές συμφωνούν στο ότι μεγάλωσε μέσα σε περιβάλλον μιας αριστοκρατικής, μουσουλμανικής, αλβανικής οικογένειας.³⁸ Ο προπάππος του είχε καταφέρει να

³² Στο ίδιο, σ. 35 -36.

³³ Στο ίδιο, σ. 34 και Λ. Αρσενίου, *Η Θεσσαλία στην τουρκοκρατία*, ό. π., σ.13.

³⁴ Παναγιώτης Αραβαντινός, *Ιστορία του Αλή Πασά του Τεπελενλή*, τ. Α΄-Β΄, εν Αθήναις 1895 (φωτομηχανική ανατύπωση, Αθήνα 1979).

³⁵ Ιωάννης Λαμπρίδης, «Ο Τεπελενλής Αλή Πασάς», ανατ. στο *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, τ. 2/τχ. 2 (Ιωάννινα 1993).

³⁶ Βλ. Παναγιώτης Μιχαλάρης, «Αλή πασάς των Ιωαννίνων, τα όρια της περιφερειακής αυτονομίας», *ΙΝΕ*, ό. π., τ. 1^{ος} (2003), σ. 257.

³⁷ Στο ίδιο, σ. 259.

³⁸ Βλ. Κ. Ε. Fleming, *Αλή πασάς, ο μουσουλμάνος Βοναπάρτης*, εκδ. Οδυσσέας Αθήνα 2000, σ. 60.

αναδειχθεί σε *μουτεσελίμη* (υποδιοικητή) του Τεπελενιού, ο παππούς του Μουχτάρ σε *σεχίντ* (μάρτυρα) της πίστης στον πόλεμο εναντίον των Βενετών (1715), ενώ αξιώματα απέκτησε και ο πατέρας του, ο Βελή μπέης, κατόρθωσε να διοριστεί από την Υψηλή Πύλη διοικητής του Δελβίνου, ωστόσο δεν διατήρησε το αξίωμα αυτό για μεγάλο χρονικό διάστημα, καθώς πέθανε. Έτσι η εξουσία πέρασε στη χήρα του, την Χάμκω, κόρη ισχυρού μπέη της Κόνιτσας, μια ιδιαίτερα σκληρή γυναίκα, η οποία δεν δίστασε να χρησιμοποιήσει κάθε μέσο, ακόμα και δολοφονίες ετεροθαλών αδελφών του Αλή, προκειμένου να διατηρήσει την κυρίαρχη θέση των Μουτζοχουσάτων. Αφού ο Αλής εκδικήθηκε τους κατοίκους του Χορμόβου και Γαρδικίου, το 1784 και 1812 αντίστοιχα, γιατί είχαν ατιμάσει τη μητέρα του,³⁹ επιδόθηκε στη ληστρική δράση για να ενισχύσει τα ερείσματά του στην περιοχή για και να αναδείξει τον εαυτό του σε ικανό πολεμιστή. Επίσης, προσπάθησε να συνδεθεί μέσω επιγαμιών με ισχυρές αλβανικές οικογένειες, γεγονός που τον οδήγησε το 1770 στο γάμο του με την κόρη του Καπλάν πασά του Δελβίνου, Ουλγκουσούμ.⁴⁰ Τα παραπάνω εκφράζονται περιεκτικά από την ιστορικό Κ. Ε. Fleming: «Το σόι του Αλή έλκει την καταγωγή του από τις ανώτερες κοινωνικές βαθμίδες της αλβανικής μουσουλμανικής αριστοκρατίας του καιρού του, μια αριστοκρατία που όφειλε περισσότερα στη βία και στον πειθαναγκασμό, παρά στους επίσημους διορισμούς ή τις νόμιμα επικυρωμένες αποφάσεις».⁴¹

Στη συνέχεια ο Αλής κατόρθωσε να τεθεί επικεφαλής ένοπλων σωμάτων κοντά σε πασάδες που ήταν επιφορτισμένοι με τη φύλαξη των δρόμων, αξίωμα ιδιαίτερα σημαντικό, καθώς εξασφάλιζε στον κάτοχό του την εξουσία αλλά και γρήγορο πλουτισμό. Γρήγορα δε θα κατορθώσει να διακριθεί και να αποκτήσει τη φήμη ικανού πολεμιστή.⁴² Το 1778 κατείχε τη θέση του αναπληρωτή γενικού επόπτη των δερβενίων, την οποία διατήρησε μέχρι τον Μάρτιο του 1779, οπότε διορίστηκε πάλι στη θέση αυτή ο Κουρτ πασάς. Παρά το γεγονός ότι διατήρησε αυτή τη θέση για μικρό χρονικό διάστημα, κατόρθωσε να ενταχθεί στην οθωμανική ιεραρχία, να αποκτήσει γρήγορα πλούτο, γεγονός που του επέτρεπε να συντηρεί μισθοφόρους, και να καλλιεργεί σχέσεις με ατάκτους πολεμιστές Αλβανούς και Έλληνες αρματολούς. Στη συνέχεια, χρησιμοποιώντας προς όφελός του τις αντιπαλότητες των Ενετών με

³⁹ Βλ. Παναγιώτης Αραβαντινός, *Περιγραφή της Ηπείρου εις μέρη τρία*, μέρος Β', εισαγωγή Κ. Θ. Δημαρά, επιμέλεια, ευρετήριο, Ε. Ι. Νικολαΐδου, εκδόσεις Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 1984, σ.204 - 205.

⁴⁰ Π. Μιχαλάρης, «Αλή πασάς των Ιωαννίνων» ό. π., σ. 260.

⁴¹ Βλ. Κ. Ε. Fleming, *Αλή πασάς*, ό. π., 61.

⁴² Π. Μιχαλάρης, «Αλή πασάς των Ιωαννίνων», ό. π., σ. 260.

τον Μουσταφά πασά Κόκα, διοικητή του Δελβίνου για το Βουθρωτό, κατόρθωσε να διοριστεί, το 1784, πασάς του Δελβίνου. Όμως ο δρόμος προς την κορυφή άνοιξε το 1786, καθώς η Πύλη θεώρησε πως η προσέγγιση του Κουρτ πασά του Μπερατιού με τον αποστάτη Μαχμούτ πασά της Σκόδρας δημιουργούσε ισχυρό και επικίνδυνο δίπολο στην περιοχή.

Έτσι, ως αντιστάθμισμα, η Πύλη διόρισε το ίδιο έτος τον Αλή ως *μουτεσαρίφη* (διοικητή) του σαντζακιού των Τρικάλων, γεγονός που αποτέλεσε την αφετηρία για την κυριαρχία του Αλή σε ένα μεγάλο τμήματα του τουρκοκρατούμενου ελλαδικού χώρου. Σύμφωνα με τον Αραβαντινό, ο Αλής διορίστηκε στη «*σατραπεία*», δηλαδή στη διοίκηση, των Τρικάλων το 1785.⁴³ Ο Αλής είχε κατορθώσει να επιβάλει την τάξη σε μια περιοχή που βρισκόταν υπό συνεχή αναβρασμό και παράλληλα επειδή την ίδια περίοδο πέθανε και ο αντίπαλός του (1787), επήλθε ο διορισμός του ως *ντερμπεντάνναζίρ* (επόπτη όλων των δερβενιών, δηλαδή των στενών ορεινών περασμάτων), θέση πολύ σημαντική, καθώς ήταν επικεφαλής όλων των τοπικών δυνάμεων που ήταν επιφορτισμένες με την ασφάλεια μιας περιοχής.⁴⁴ Ουσιαστικά δηλαδή, αποκτούσε όχι μόνο τον έλεγχο όλων των «αστυνομικών δυνάμεων» μιας μεγάλης περιοχής, αλλά και την ευθύνη της ασφάλειας της εν λόγω περιοχής και, κυρίως, τη δυνατότητα της επιβολής της τάξης με ό,τι αυτή συνεπαγόταν (χρήση ή κατάχρηση βίας κλπ.). Το ίδιο έτος ο Αλή κατόρθωσε να θέσει, ουσιαστικά, υπό τον έλεγχό του όλο το πασαλίκι των Ιωαννίνων.⁴⁵ Αξίζει να σημειώσουμε πως η θητεία του στα Τρίκαλα, τα οποία όπως είπαμε και όπως θα δούμε αναλυτικότερα παρακάτω, ήταν σημαντικό εμπορικό και διοικητικό κέντρο της Θεσσαλίας ήταν σύντομη.⁴⁶

Το πασαλίκι των Τρικάλων στη συνέχεια παραχωρήθηκε στον Ελμπάς μπέη και ύστερα από το θάνατό του, που συνέβη πολύ γρήγορα, το πασαλίκι πέρασε στα χέρια του γιου του Βελή πασά (1804-1807), ο οποίος το 1807 κατάφερε να διοριστεί πασάς στο μεγάλο και πλούσιο πασαλίκι του Μοριά, ως το 1812.⁴⁷ Από ένα έγγραφο του Αρχείου του Αλή πασά αντλούμε πληροφορίες για την τοποθέτηση του Βελή πασά στα Τρίκαλα, το 1805, μετά τον ύποπτο θάνατο του Ελμάζ Πασά. Αυτό που δεν

⁴³ Βλ. Π. Αραβαντινός, *Περιγραφή της Ηπείρου*, ό. π., σ. 186.

⁴⁴ Βλ. *Αρχείο Αλή πασά*, τ. Δ', Αθήνα 2009, σ. 18.

⁴⁵ Στο ίδιο, σ. 261- 262 και Γιώργος Α. Μακρής - Στέφανος Π. Παπαγεωργίου, *Το χερσαίο δίκτυο επικοινωνίας στο κράτος του Αλή πασά Τεπελενλή, ενίσχυση της κεντρικής εξουσίας και απόπειρα δημιουργίας ενιαίας αγοράς*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1990, σ. 39 – 50.

⁴⁶ *Αρχείο Αλή πασά*, ό. π., σ. 29.

⁴⁷ Βλ. Π. Μιχαηλάρης, ό. π., σ. 269.

γνωρίζουμε με ακρίβεια είναι η ιδιότητα με την οποία εμφανίστηκε ο Βελή πασάς στα Τρίκαλα καθώς και πόσο ακριβώς χρόνο παρέμεινε εκεί. Επίσης, μας διαφεύγει η ημερομηνία άφιξής του στα Τρίκαλα και η ημερομηνία που ανέλαβε υπηρεσία. Από μια επιστολή του γιατρού Κ. Ζαχαρόπουλου προς τον μητροπολίτη Λαρίσης Ραφαήλ, από τον Τύρναβο, στην οποία γίνεται λόγος για την άφιξη του Βελή, συμπεραίνουμε ότι αυτή έγινε στις 24 Μαρτίου του 1805.⁴⁸ Ο Βελή πασάς διοικούσε στη Θεσσαλία με σκληρό τρόπο (για δεύτερη φορά από το 1812 έως το 1819),⁴⁹ καταπιέζοντας τους κατοίκους και απαιτώντας υψηλούς φόρους, λόγω των υπερβολικών σπαταλών του και λόγω του ότι ήθελε να αυξήσει την ήδη μεγάλη περιουσία του πατέρα του. Γι' αυτό, χαρακτηρίστηκε από τους κατοίκους της περιοχής ως σατράπης, Μάλιστα μην υποφέροντας τον τρόπο με τον οποίο διοικούσε και τις πολλές αυθαιρεσίες του, πολλοί κάτοικοι της περιοχής μετοίκησαν στην Ευρώπη και στην Κωνσταντινούπολη, όπου εξέφραζαν στην Υψηλή Πύλη τα παράπονά τους εναντίον του Αλή και του Βελή. Συνέπεια όλων αυτών, ήταν η απομάκρυνση του Βελή από τη διοίκηση του σαντζακίου των Τρικάλων και ο διορισμός του στο ασήμαντο πασαλίκι της Ναυπάκτου.⁵⁰

⁴⁸ Βλ. *Αρχείο Αλή πασά*, τ. Α', σ. 482, αριθ. εγγρ. 262, (Τρίκαλα, 22 Μαΐου 1805).

⁴⁹ Π. Αραβαντινός, *Ιστορία του Αλή Πασά*, ό. π., τ. Α', σ. 220.

⁵⁰ Π. Αραβαντινός, *Περιγραφή της Ηπείρου*, ό. π., σ. 213.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄ Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ

Ι. Γαιοκτησία

Όπως είναι γνωστό η Θεσσαλία διέθετε και διαθέτει μεγάλες εκτάσεις εύφορης γης. Προκειμένου, λοιπόν, να γίνουν κατανοητά όσα αφορούν τη γαιοκτησία της κατά την εξεταζόμενη περίοδο πρέπει ν' αναφερθούμε, με κάθε δυνατή συντομία, αλλά και πληρότητα στα δύο συστήματα της γαιοκτησίας που επικράτησαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Σύμφωνα με το Κοράνιο, στον μουσουλμανικό κόσμο η πλήρης ατομική ιδιοκτησία ήταν, ουσιαστικά, ανύπαρκτη. Θεωρητικά όλες οι κατακτημένες εκτάσεις γης ανήκαν στον Θεό και στον επί της γης εκπρόσωπό του, τον σουλτάνο. Ήταν δηλαδή *γαίες miri* ή *γαίες του στέμματος* (σουλτανικές γαίες). Πρακτικά όμως οι γαίες διακρίνονταν σε τρεις μεγάλες κατηγορίες: α) στις δημόσιες γαίες, τις επονομαζόμενες *miri*, β) στις *βακουφικές γαίες* (βακούφια / τ. *wakf*), δηλαδή στις γαίες που ανήκαν σε θρησκευτικά ή φιλανθρωπικά ιδρύματα, οι καλλιεργητές των οποίων είχαν τις ίδιες υποχρεώσεις με τους καλλιεργητές των τιμαρίων, απολάμβαναν όμως μεγαλύτερη προστασία, γι' αυτό οι περιοχές αυτές εθεωρούντο «προνομιούχες» (ήταν, κυρίως, οι γαίες των μονών, καθεστώς που το διατήρησαν και κατά την οθωμανική περίοδο) και γ) στις *ιδιωτικές γαίες* ή *μούλκια* (τ. *mülk*), στις οποίες ανήκαν τα σπίτια, τα δένδρα και τα αμπέλια (όχι όμως και το έδαφος πάνω στο οποίο βρίσκονταν), οι κήποι και τα κοινοτικά χωράφια. Τις δημόσιες γαίες των κατακτημένων χωρών ο σουλτάνος είτε τις κρατούσε για τον εαυτό του είτε τις διένειμε σε αξιωματούχους ή σε θρησκευτικά και φιλανθρωπικά ιδρύματα. Συνήθης μορφή παραχώρησης γαιών ήταν η παραχώρηση σε ιδρυτές δερβισικών ξενώνων (*ζαβιγέ*), που έπαιζαν σημαντικό ρόλο στη δημιουργία τουρκικών αγροτικών οικισμών στις κατακτημένες χώρες. Σταδιακά όμως παρατηρήθηκαν και κάποιες μεταβολές στην έγγειο ιδιοκτησία: τα δημόσια κτήματα μειώνονταν και αυξάνονταν τα ιδιωτικά. Το γεγονός αυτό αποτέλεσε και έναν από τους λόγους παρήκμασε το οθωμανικό κράτος.⁵¹

⁵¹Η βιβλιογραφία γι' αυτό το ζήτημα είναι πολύ μεγάλη· βλ. επιλεκτικά: Nicoara Beldiceanu, *Le timar dans l'Etat ottoman (début XIVe - début XVIe siècle)*, Βισμπάντεν 1980· Halil Inalcik, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η κλασική εποχή*, μτφρ. Μιχ. Κοκολάκης, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1995· Robert Mantran (επιμ.), *Histoire de l'Empire Ottoman*, éd. Fayard, Παρίσι 1989, σ. 30, 43, 104, 101-192, 196-2-2, 236-240 κ. α.· Halil Inalcik I – Donal Quataert (επιμ.), *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, τόμ. Α' (1300-1600)*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2008 [αγγλική έκδ. Καίμπριτζ 1994], όπου στο Γ' κεφ.: Κράτος, γη και χωρικοί (σ. 114-172) μία εξαιρετική εξέταση του

Σ' αυτή την κατηγοριοποίηση της γης εντοπίζεται η αρχή του τιμαριωτισμού ή του τιμαριωτικού συστήματος, που ήταν η βάση του στρατιωτικού και οικονομικού οικοδομήματος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ως τα μέσα περίπου του 17ου αιώνα. Το *τιμάριο* αποτελεί τον κύριο τύπο οθωμανικής γαιοκτησίας γιατί επιβλήθηκε και επικράτησε ως γαιοκτητικός περιοχών από θεσμός της Αυτοκρατορίας κατά τους πρώτους τρεις περίπου αιώνες. Η εκχώρηση γαιών κατακτημένων τον σουλτάνο εφαρμόστηκε αμέσως μετά την ίδρυση του οθωμανικού κράτους, οπότε παραχώρησε στους ήρωες του πολέμου, τους *γαζήδες* (= αγωνιστές της πίστης) κτήματα που ανήκαν πριν σε Βυζαντινούς για να τα νέμονται εφ' όρου ζωής. Έτσι, παρεισφρύνουν στις τοπικές οικονομίες άτομα που, ενώ δεν συμμετέχουν στην παραγωγή, έχουν το δικαίωμα να καρπώνονται ένα μέρος της με τη μορφή φόρου.

Οι εκχωρήσεις γαιών λέγονται *τιμάρια* (τ. *timar*), λέξη περσικής προέλευσης που σημαίνει «πρόνοια», «φροντίδα» και αντιστοιχεί, περίπου, με τον βυζαντινό όρο και θεσμό της «πρόνοιας», ο οποίος επικράτησε κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο. Το σύστημα αυτό προέκυψε από την ανάγκη συντήρησης ενός πολυάριθμου στρατού από τους πόρους μιας αγροτικής οικονομίας. Ταυτόχρονα όμως, αυτό το γαιοκτητικό σύστημα καθόρισε και το πλαίσιο της επαρχιακής διακυβέρνησης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της αγροτικής της πολιτικής, η οποία στόχευε, πρωτίστως, στην αντιμετώπιση των στρατιωτικών της αναγκών, αφού οι στρατιώτες αμείβονταν με ένα μέρος των αγροτικών εισοδημάτων. Το σύστημα αυτό υποχρέωνε κάθε ιππέα (*σπαχή* /τ. *sipahi*) να κατοικεί στο χωριό που αποτελούσε πηγή του εισοδήματός του (μέσω του φόρου της *δεκάτης*), με αντάλλαγμα τη συμμετοχή στις εκστρατείες. Επίσης, οι σπαχήδες είχαν διοικητικά καθήκοντα, αρμοδιότητες στην είσπραξη των φόρων και στην εφαρμογή του αγροτικού δικαίου. Τα τιμάρια -και αυτό ήταν ένα πολύ βασικό χαρακτηριστικό τους- ήταν ανακλητά· δηλαδή η άρνηση προσφοράς στρατιωτικής υπηρεσίας είχε ως συνέπεια την ανάκληση παραχώρησής τους. Αρχικά δεν μεταβιβαζόταν κληρονομικά· αργότερα όμως κληρονομούνταν, κατά κανόνα στους

ζητήματος της γαιοκτησίας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία· Βέρα Μουταφτσίεβα, *Αγροτικές σχέσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (15ος-16ος αι.)*, μτφρ. Ευαγγελία Μπαλτά και Ουρανία Καστρινάκη, εκδ. Πορεία, Αθήνα 1990, *passim*· Απόστολος Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Β', 2^η έκδοση, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 16-29· Ιωάννης Γιαννόπουλος, «Τα τσιφλίκια του Βελή πασά υιού του Αλή πασά», *Μνήμων* 2 (1972), σ. 136· Peter Sugar, *Η Νοτιοανατολική Ευρώπη κάτω από την οθωμανική κυριαρχία, 1354-1804*, τόμ. 1-2, μτφρ. Π. Χ. Μπαλουξή, Αθήνα 1994, τ. Α', σ. 195-208· Σπύρος Ασδραχάς κ. άλλ., *Ελληνική οικονομική ιστορία, ιε'-ιθ' αι*, Αθήνα 2003, τ. Α', σ. 250-256, 342-344 κ. αλ· Γιώργος Προγουλάκης, «Η αγροτική οικονομία κατά την οθωμανική περίοδο», στο *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 8, *Ο Ελληνισμός υπό ξένη κυριαρχία 1453-1821*, εκδ. Δομή, χ. χ., σ. 562-566.

γιους των τιμαριωτών. Η ανανέωση της παραχώρησής τους εξαρτιόταν από τη θέληση του σουλτάνου. Σε περίπτωση θανάτου του προσώπου που είχε τη νομή μιας έκτασης, το τιμάριο μπορούσε υπό προϋποθέσεις, να μεταβιβαστεί στο γιο του ή να επιστραφεί στο Δημόσιο.⁵²

Οι εκχωρούμενες από τον σουλτάνο γαίες διακρίνονταν, ανάλογα με τα εισοδήματά τους, σε τρεις κατηγορίες: Στην πρώτη ανήκαν τα καθαυτό *τιμάρια* με ετήσιο εισόδημα από 3.000 έως 20.000 *άσπρα* (*akçe*). Ας σημειωθεί ότι ένα τιμάριο δεν σχηματιζόταν πάντα από συνεχή εδαφική έκταση. Ήταν δυνατό να περιλαμβάνει γαίες πολλών χωριών ή τμήματα εδαφών ενός ή περισσότερων χωριών που δεν ανήκαν στην ίδια διοικητική ενότητα. Δηλαδή ένα χωριό μπορούσε να ήταν τιμάριο περισσότερων ατόμων. Η δεύτερη κατηγορία τιμαρίων, τα *ζιαμέτια* (*ziamet*), απέφερε εισοδήματα 20.000 ως 100.000 *άσπρων*. Τέλος, η τρίτη κατηγορία γαιών, γνωστή ως *χάσια* (*has*) παραχωρούνταν σε υψηλόβαθμους αξιωματούχους (στρατιωτικούς ή πολιτικούς) ή σε μέλη της σουλτανικής οικογένειας και απέφεραν εισοδήματα άνω των 100.000 *άσπρων*. Οι *μπεηλερμπέηδες* (διοικητές των μεγάλων διοικητικών περιφερειών της Αυτοκρατορίας) εισέπρατταν ως ένα εκατομμύριο *άσπρα* ετησίως, ενώ οι *σαντζακμπέηδες* (διοικητές των σαντζακιών) κατείχαν τις μεγάλες εκτάσεις γαιών (*χάσια*) με εισόδημα 200-600 χιλ. *άσπρων*.⁵³

Για να έχουν συνεχή έλεγχο πάνω στη γη και στην κανονική καταβολή των φόρων, αλλά και για να προστατεύουν τους ραγιάδες από τις αυθαιρεσίες των τιμαριούχων, οι Αρχές συνέτασσαν κατάστιχα (*tahrir*), όπου αναφέρονταν οι φόροι που έπρεπε να καταβάλλουν οι καλλιεργητές των τιμαρίων και οι υποχρεώσεις τους στον τιμαριούχο. Όσοι γεωργοί είχαν εγκαταλείψει τη γη που καλλιεργούσαν δεν απογράφονταν στη νέα τους κατοικία, εκτός αν είχαν μείνει εκεί πάνω από δέκα χρόνια· αλλιώς επαναφέρονταν πίσω με βία. Η πρώτη καταγραφή μιας χώρας γινόταν όταν προσαρτιόταν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.⁵⁴

Οι χωρικοί που ζούσαν και καλλιεργούσαν, από πατέρα σε γιο, τιμαριωτικές γαίες, απολάμβαναν, ως αντάλλαγμα του μόχθου τους, το δικαίωμα της επικαρπίας. Ο

⁵² Βλ., κυρίως, γι' αυτό το ζήτημα H. Inalcik, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, ό. π.*, σ. 114 και εξής.

⁵³ Τα περισσότερα τιμάρια του οθωμανοκρατούμενου ελλαδικού χώρου ανήκαν στις χαμηλές εισοδηματικές κλίμακες. Ενδεικτικά, το δεύτερο μισό του 15ου αι. στη βόρεια Πελοπόννησο τα περισσότερα τιμάρια (το 50%) είχαν εισόδημα από 2.000 έως 4.000 *άσπρα*. Το μέσο τιμάριο απέδιδε τον 15ο αι. στον κάτοχό του γύρω στα 1.000 *άσπρα* και τον 16ο διπλάσια. Γενικά επικρατούσαν οι μικροί τιμαριώτες. Τα πολύ μεγάλα εισοδήματα τα καρπώνονταν μόνο οι κάτοχοι των *χας*· βλ. Σπ. Ασδραχάς κ. άλ., *Ελληνική οικονομική ιστορία, ό. π.*, σ. 252-253.

⁵⁴ Βλ., κυρίως γι' αυτό το ζήτημα H. Inalcik, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, ό. π.*, σ. 114 και εξής.

ραγιάς οικογενειάρχης (μουσουλμάνος ή χριστιανός) μπορούσε να κατέχει ένα ζευγάρι γης (*τσιφτ*/τ. *zift*), δηλαδή έκταση που μπορούσε να οργώσει ένα ζευγάρι βοδιών σε μία καλλιεργητική περίοδο, το οποίο κάλυπτε τις ανάγκες της οικογένειάς του. Εκτός από τη *δεκάτη*, ο κάτοχος του ζευγαριού πλήρωνε στον σπαχή το *τσιφτ ρεσμί*, ετήσιο φόρο 22 άσπρων.⁵⁵

Ας σημειωθεί ότι κατά την πρώιμη οθωμανική περίοδο απαγορευόταν η χορήγηση τιμαρίων σε *ραγιάδες* (χριστιανούς ή μουσουλμάνους). Οι περισσότεροι τιμαριώτες ήταν μουσουλμάνοι. Υπήρχαν όμως, και χριστιανοί τιμαριώτες (που ήταν πριν *προνιάριοι*) ενσωματωμένοι στον στρατιωτικό μηχανισμό της Αυτοκρατορίας. Οι περισσότεροι χριστιανοί τιμαριώτες κατείχαν μικρά τιμάρια.⁵⁶ Η ύπαρξη χριστιανών σπαχήδων παρατηρείται τους δύο πρώτους αιώνες της κατάκτησης. Από την πλευρά του, το οθωμανικό κράτος ήταν αρχικά ανεκτικό έναντι των χριστιανών τιμαριωτών. Για διάφορους όμως λόγους οι χριστιανοί σπαχήδες σταδιακά εξισλαμίστηκαν ή τους αφαιρέθηκαν τα τιμάρια.

Πολλοί σουλτάνοι ζητούσαν να μετατραπούν οι σουλτανικές γαίες μετά τον θάνατό τους σε *βακούφια*, κάτι το οποίο δεν έκαναν οι προηγούμενοι σουλτάνοι. Μ' αυτόν τον τρόπο μειώνονταν τα έσοδα του κράτους, καθώς τα κέρδη από τα τιμάρια δεν περνούσαν πλέον στα έσοδα του κράτους. Τα τιμάρια αυτά ήταν απλές φορολογικές περιφέρειες και οι τιμαριούχοι, που δεν είχαν κανένα δικαίωμα επί της κυριότητας των γαιών, εισέπρατταν τον φόρο της *δεκάτης* και τα άλλα δικαιώματα, που τους είχε παραχωρήσει ο σουλτάνος, έναντι της προσφοράς στρατιωτικής υπηρεσίας.⁵⁷

Όσον αφορά τις ιδιωτικές γαίες αυτές διακρίνονταν σε δύο κατηγορίες: στις δεκατιζόμενες και στις φορολογούμενες. Στην πρώτη περίπτωση ο σουλτάνος δώριζε γαίες σε πολεμιστές και αξιωματούχους ως ανταμοιβή για τις υπηρεσίες τους, με μοναδική υποχρέωση την καταβολή της *δεκάτης*, ενώ στη δεύτερη περίπτωση δώριζε γαίες σε χριστιανούς που είχαν υποταχθεί, χωρίς να προβάλλουν αντίσταση. Οι

⁵⁵ Στο ίδιο, σ. 114 και εξής.

⁵⁶ Βλ. ειδικά για τους χριστιανούς τιμαριώτες της Θεσσαλίας βλ. Nicoara Beldiceanu, «Timariotes chrétiens enThessalie (1454/55)», *Südost-Forschungen* 45 (1985), σ. 45-81. Ανάλυση των πληροφοριών που δίνει αυτή η μελέτη κάνει ο Σπύρος Ασδραχάς [Σπ. Ασδραχάς κ. άλ., *Ελληνική οικονομική ιστορία, ό. π.*, σ. 255, Πίνακας 5.2: από τα 40 τιμάρια που καταγράφονται, τα 9 (22,50%) είχαν εισοδήματα έως 1.000 άσπρα, 14 (35%) από 1.000 έως 2.000, 6 (15%) από 2.000 έως 3.000, 6 (15%) από 3.000 έως 4.000, 1 (2,50%) από 4.000 έως 5.000, 1 (2,50%) από 6.000 έως 7.000, 1 (2,50%) από 7.000 έως 8.000 και 2 (5%) από 10.000 και άνω άσπρα].

⁵⁷ Βλ. Δημήτριος Κ. Τσοποτός, *Γη και γεωργοί της Θεσσαλίας κατά την τουρκοκρατίαν*, Βόλος 1912 (επανεκδοση Αθήνα 1974), σ. 58.

ιδιοκτήτες αυτών των τελευταίων γαιών, κατέβαλλαν υψηλότερους φόρους σε σχέση με τους προηγούμενους, μπορούσαν όμως να τις χρησιμοποιούσαν όπως ήθελαν, να τις πουλήσουν, να τις δωρίσουν ή να τις μεταβιβάσουν στους κληρονόμους τους.⁵⁸

Αυτό το παραδοσιακό σύστημα γαιοκτησίας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας παρήκμασε σταδιακά και αντικαταστάθηκε από τα *τσιφλίκια*, μια νέα οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα με δυσάρεστες συνέπειες για αρκετούς, όπως θα δούμε παρακάτω. Εκτός από τα νόμιμα *τσιφλίκια*, τη δημιουργία των οποίων επέτρεπε το κράτος, δίνοντας τη δυνατότητα σε ιδιώτες να αγοράζουν κενές τιμαριωτικές γαίες με την εφάπαξ καταβολή των προσόδων μιας δεκαετίας, πολλά άλλα δημιουργήθηκαν παράνομα, αφού ισχυροί Οθωμανοί αξιωματούχοι εκμεταλλεύονταν την καταχρέωση ολόκληρων χωριών λόγω της αδυναμίας τους να ανταπεξέλθουν στην καταβολή των φόρων.⁵⁹

Μετά την περίοδο των κατακτήσεων και τη μείωση της σημασίας των τιμαρίων, οι τιμαριούχοι επιδίωκαν να καταστήσουν τα τιμάρια τους κληρονομικά και να αποκτήσουν περισσότερες δικαιοδοσίες, προκειμένου να εκμεταλλεύονται τους *ραγιάδες*. Το πρόσωπο που διεκδικούσε την κυριότητα του τσιφλικιού, ονομαζόταν κύριος του τσιφλικιού ή κάτοχος τσιφλικιού ή τσιφλικάς και οι εγκατεστημένοι στο τσιφλίκι *ζευγίτες* ή *δουλοπάροικοι*. Σ' αυτή την περίπτωση οι τελευταίοι έχαναν το δικαίωμα της επικαρπίας της γης και το δικαίωμα της διεκδικήσεως μέρους της παραγωγής τους. Από τον καλλιεργητή *ραγιά* αφαιρούνταν το έγγραφο *tapu* (*ταπί*), μέσω του οποίου παραχωρούνταν σε αυτόν η επικαρπία της γης που ο ίδιος καλλιεργούσε. Αυτό συνέβαινε όταν η γη ήταν τιμαριωτική και η σχέση του τιμαριούχου και του *ραγιά* ήταν σχέση δημοσίου δικαίου, ρυθμιζόμενη από τον νόμο, η οποία καθόριζε αμοιβαία δικαιώματα και υποχρεώσεις, συμπεριλαμβανομένου και του κληρονομικού δικαιώματος του *ραγιά*, να έχει την επικαρπία της γης αν εργάζεται σε αυτή. Αντίθετα, στο νέο καθεστώς των *τσιφλικιών*, η σχέση τσιφλικούχου και δουλοπάροικου ήταν σχέση ιδιωτική κατά την οποία ο γαιοκτήμονας είχε απόλυτη εξουσία απέναντι στους χωρικούς, καθώς μπορούσε να εκδιώξει τους καλλιεργητές όποτε ήθελε.⁶⁰

Η μετάβαση από το ένα γαιοκτητικό σύστημα στο άλλο και οι λόγοι που την προκάλεσαν είναι ένα πολύ σημαντικό ζήτημα. Ένα από τα πολλά συμπτώματα

⁵⁸ Βλ. Γιαννόπουλος, «Τα τσιφλίκια του Βελή πασά», ό. π., σ. 137-138.

⁵⁹ Βλ., πρόχειρα, γι' αυτό το ζήτημα: Ι. Γιαννόπουλος, «Τα τσιφλίκια του Βελή πασά», ό. π., σ. 138 και Σπ. Ασδραχάς κ. άλ., *Ελληνική οικονομική ιστορία*, ό. π., σ. 185, 315-217.

⁶⁰ Βλ. Ι. Γιαννόπουλος, «Τα τσιφλίκια του Βελή πασά», ό. π., σ. 138-139.

εξασθένισης της κεντρικής διοίκησης και ανάπτυξης κεντρόφυγων δυνάμεων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και της ενίσχυσης τοπικών μουσουλμάνων αρχόντων (*αγιάνηδων/τ. ayan*), οι οποίοι, με νόμιμους ή παράνομους τρόπους, σχηματίζουν μεγάλες ιδιωτικές γαίες. Έτσι στη θέση των τιμαριούχων εμφανίστηκαν νέοι μεγαλογαιοκτημόνες, οι *τσιφλικάδες*.⁶¹ Όσον αφορά στον οθωμανοκρατούμενο ελλαδικό χώρο, σταδιακά, οι περισσότερες και ποιοτικά καλύτερες - αρδευόμενες πεδινές εκτάσεις (οι πεδιάδες της Μακεδονίας, της Θράκης, της Θεσσαλίας κ. ά.) μετατράπηκαν σε τσιφλίκια. Γι' αυτό, το γαιοκτητικό σύστημα έχει άμεση σχέση με τη σύνθεση των καλλιεργητών.

Όσον αφορά τον τρόπο εκμετάλλευσης του τσιφλικιού, αυτό έμοιαζε με ένα είδος συνεταιρισμού, μεταξύ του ιδιοκτήτη και του καλλιεργητή, όπου ο τσιφλικούχος παρείχε τη γη και τα μέσα, ενώ ο καλλιεργητής τα ζώα και την εργασία. Ο ιδιοκτήτης παρείχε το σύνολο ή μέρος του κεφαλαίου, τα μέσα διατροφής, κατασκεύαζε τα οικήματα, ενώ ο καλλιεργητής όργωνε τη γη και την έσπερνε. Κατά τον θερισμό, ο πρώτος πλήρωνε τα μισά έξοδα και ο δεύτερος αλώνιζε και μετέφερε τους καρπούς στους σιτοβολώνες του πρώτου. Εκτός από τους καλλιεργητές στα όρια του τσιφλικιού ζούσαν και οι *παρακεντέδες*, οι οποίοι πλήρωναν ενοίκιο και ασκούσαν όποιο επάγγελμα μπορούσαν, εκτός από αυτό του γεωργού.⁶² Ο σχηματισμός των τσιφλικιών και η σύστασή τους δεν ρυθμίστηκαν νομικά από το κράτος αλλά ήταν ανεκτά από αυτό. Καταλήγοντας, μπορούμε να πούμε πως τα *τσιφλίκια* αποτέλεσαν τη νέα μορφή γαιοκτησίας στο οθωμανικό κράτος κατά τον 18^ο και 19^ο αι. και ότι η θέση του καλλιεργητή *ραγιά*, ήταν επαχθέστερη στα τσιφλίκια απ' ό,τι στα τιμάρια.⁶³

Η Θεσσαλία δόθηκε ως *τιμάριο* από τον σουλτάνο Μουράτ Β' στον Τουραχάν μπέη, ο οποίος την κατέκτησε. Αυτή η ανταμοιβή του Σουλτάνου προς τον Τουραχάν μπέη ήταν ιδιαίτερα σημαντική διότι η Θεσσαλία ήταν μία πολύ μεγάλη περιοχή με έναν πολύ εύφορο κάμπο.⁶⁴ Όσον αφορά το ιδιοκτησιακό τους καθεστώς, οι Τούρκοι δεν το έθιξαν και τήρησαν την παλαιότερη ισλαμική παράδοση, σύμφωνα

⁶¹ Βλ., κυρίως, Halil Inalcik, «The emergence of big farms, çiftliks: State, landlords and tenants», στο Bacqué-Grammont J. L. et Dumont P. (επιμ.), *Contributions à l'histoire économique et sociale de l'Empire Ottoman*, Παρίσι-Λουβέν 1983, σ. 105-126. Βλ., επίσης, Halil Inalcik I – Donal Quataert (επιμ.), *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, τόμ. Β' 1600-1914*, μτφρ. Μαρίνα Παπαδημητρίου, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2011 [αγγλική έκδ. Κάιμπριτζ 1994], σ. 48-51, 306, 311, 454, 617 κ. άλ.

⁶² Βλ. Β. Κ. Σπανός, *Οι οικισμοί της βορειοδυτικής Θεσσαλίας, ό. π.*, σ. 160.

⁶³ Στο ίδιο, σ. 138-139.

⁶⁴ Βλ. Δ. Τσοποτός, *Γη και γεωργοί της Θεσσαλίας, ό. π.*, σ. 42.

με την οποία επιτρεπόταν η ιδιοκτησία σε όσες περιοχές παραδίνονταν χωρίς μάχη.⁶⁵ Όταν οι Τούρκοι κατέλαβαν τη Θεσσαλία, υπήρχαν οι εξής κατηγορίες γαιών: οι ιδιόκτητες, οι δημόσιες, οι εκκλησιαστικές και οι εγκαταλειμμένες.⁶⁶ Στην πρώτη κατηγορία η γαιοκτησία είχε δύο μορφές: την τιμαριωτική και την οικογενειακή. Οι Οθωμανοί Τούρκοι διατήρησαν αυτή την μορφή ιδιοκτησίας. Η ενέργεια αυτή ασφαλώς δεν ήταν διόλου τυχαία, αλλά υπέκρυπτε κάποια σκοπιμότητα. Με το να μη διαταράζουν το προηγούμενο γαιοκτητικό καθεστώς επιδίωκαν να προσεταιριστούν τους ισχυρούς μεγαλογαιοκτήμονες της Θεσσαλίας, οι οποίοι γίνονταν, έτσι, υποστηρικτές της τουρκικής κατοχής. Αντίθετα, στους δουλοπάροικους/κολλήγους δεν παραχωρήθηκε κανένα απολύτως δικαίωμα.⁶⁷

Τα *τιμάρια* λειτουργούσαν σαν μία επιχείρηση και τα συναντούμε στον θεσσαλικό κάμπο, καθώς τα ορεινά εδάφη ήταν φτωχά και δεν προσφέρονταν για αποδοτικές καλλιέργειες. Στα ορεινά, πρωτίστως, εδάφη της Θεσσαλίας υπήρχε – όπως και αλλού – ατομική ιδιοκτησία, στα λεγόμενα *κεφαλοχώρια*, όρος που δηλώνει οικισμούς με μεγαλύτερο πληθυσμό αλλά και ατομική ιδιοκτησία, σε αντίθεση με τα τσιφλίκια, στα οποία δεν υπήρχε ατομική ιδιοκτησία και τα οποία κατοικούνταν από μικρότερο αριθμό οικογενειών. Στα *κεφαλοχώρια* κάθε οικογένεια μπορούσε να έχει τη δική της γη, να την καλλιεργεί για λογαριασμό της, να την μεταβιβάζει στους κληρονόμους της και να την πωλεί. Υποχρεωνόταν όμως να πληρώνει ορισμένους φόρους, όπως θα δούμε σε επόμενο κεφάλαιο της εργασίας.

Όσον αφορά τη δημόσια περιουσία, αυτή αποτελούταν από τεράστιες εκτάσεις με ολόκληρα χωριά. Τις εκτάσεις αυτές τις κατέλαβαν οι Τούρκοι, από τις οποίες, άλλες κράτησε η οικογένεια του σουλτάνου και τις παραχώρησε για καλλιέργεια στους Έλληνες και άλλες σε Οθωμανούς αξιωματούχους ως *τιμάρια* τους.⁶⁸

Όσον αφορά την εκκλησιαστική περιουσία, γνωρίζουμε πως τεράστιες εκτάσεις ανήκαν σε ναούς και μοναστήρια. Το 1400 το μοναστήρι το μοναστήρι Αγ. Γεώργιος Ζαβλατανίων κοντά στα Τρίκαλα, κατέχει ολόκληρα τα εδάφη των χωριών Ζαβλάνια και Κάρποβο, τα μισά εδάφη των χωριών Ζούλια και Ράξα και ένα μέρος

⁶⁵ Λάζαρος Αρσενίου, *Η Θεσσαλία στην Τουρκοκρατία*, ό. π., σ. 17.

⁶⁶ Λ. Αρσενίου, *Η Θεσσαλία στην Τουρκοκρατία*, ό. π., σ. 18. Βλ., επίσης, τώρα την πρόσφατη έκδοση της οθωμανικής απογραφής του σαντζακίου των Τρικάλων του 1454-1455, με πληροφορίες για τους οικισμούς, τη γαιοκτησία και τη φορολογία, από τους Τούρκους ιστορικούς Melek Delibaşı – Muzaffer Arıkan, *Hicri859 terihi. Süret-İdfefer-ISancak-ITirhala, I*, Αγκυρα 2001.

⁶⁷ Βλ. Λ. Αρσενίου, *Η Θεσσαλία στην Τουρκοκρατία*, ό. π., σ. 18.

⁶⁸ Βλ. Λ. Αρσενίου, *Η Θεσσαλία στην Τουρκοκρατία*, ό. π. σ. 19.

των εδαφών των χωριών Κλεινοβίτσα, Καλόγηροι και Γούληνο, ενώ κατείχε αμπέλια και χωράφια στο χωριό Φλαμούλι και σε άλλα. Με την εκκλησιαστική περιουσία όμως και για το ρόλο των μοναστηριών θα ασχοληθούμε εκτενώς παρακάτω.⁶⁹

Τέλος, κάποιες εκτάσεις γαιών είχαν εγκαταλειφθεί, πιθανότατα διότι οι κάτοικοι των οικισμών στους οποίους αυτές ανήκαν είχαν εξολοθρευθεί, ύστερα από τις αλλεπάλληλες επιδρομές των Οθωμανών εισβολέων. Μάλιστα, ένα μέρος του πληθυσμού, προκειμένου να σωθεί, είχε εγκαταλείψει τα πάντα και είχε καταφύγει σε μοναστήρια. Οι εγκαταλελειμμένες αυτές εκτάσεις παραχωρήθηκαν σε Οθωμανούς εποίκους.⁷⁰

Στη βορειοδυτική Θεσσαλία, η οποία είναι και το αντικείμενο της εργασίας μας, οι μεγαλύτεροι ιδιοκτήτες γαιών, στα τέλη του 18^{ου} - αρχές του 19^{ου} αιώνα, ήταν ο Αλή πασάς και ο γιος του Βελή πασάς. Όπως είδαμε παραπάνω, ο Αλής, διορίστηκε, τον Δεκέμβριο του 1786, διοικητής του σαντζακίου των Τρικάλων και το 1787 επόπτης των δερβενίων και διοικητής των Τρικάλων. Τα *τσιφλίκια* του ανέρχονταν, το 1812, στα 935, από τα οποία 411 βρίσκονταν στην Ήπειρο, 217 στη Θεσσαλία, 100 στη Μακεδονία, 72 στη Φθιώτιδα και την Αιτωλοακαρνανία, 15 στην Ελασσόνα και μερικά άλλα αλλού. Από τα 217 *τσιφλίκια* της Θεσσαλίας, τα 98 βρίσκονταν στην εκκλησιαστική περιφέρεια Τρίκης και Σταγών.⁷¹

Σε έναν κατάλογο *τσιφλικιών* της Θεσσαλίας που δημοσίευσε ο Δ. Τσοποτός, με βάση ένα σημείωμα του δασκάλου Φιλητά, αναφέρονται 87 οικισμοί-*τσιφλίκια* του Αλή και άλλοι 3 στους οποίους κατείχε μόνο λιβάδια, χωρίς γεωργικούς οικισμούς. Αυτοί οι οικισμοί ήταν οι εξής: Αγία Κυριακή, Βαλκάνο, Βάνια, Βαρδάρη, Βαρμπόπι, Βελεμίστι, Βερεντζί, Βίτσαινα, Βλαχάβα, Βοϊβόδα, Βόργιανη, Βοστίδι, Γαρδίκι, Γαύροβο, Γλήνος, Γορζί, Γριζάνο, Δέση, Διάλεσι, Δραμίζι, Ζαβλάντια, Ζαπτσαίοι, Ζάρκο, Ζιόλι, Ζούλιανη, Καμνάι, Καπρόι, Κερασιά Σίνου, Κερασιά Φλιάκα, Κλωκοτός, Κουβέλτσι, Κουκλαίοι, Κούτσαινα, Κριτσουτάδες, Λεσιανά, Λιόπρασο, Λόγγος Αχμέτ Αγά, Λουζέστι, Μαγούλα Τσάρα, Μεγάρχη, Μερίτσα, Μερόκοβο, Μέρτζι Μεγάλο, Μέρτζι Μικρό, Μουτσιάρα, Μπάγια, Μπουροβίκο, Μπούκουρο, Μπουχούνιστα, Νεοχώρι, Νομή, Ξυλοπάροικο, Πατουλιά,

⁶⁹ Στο ίδιο, σ. 19.

⁷⁰ Στο ίδιο, σ. 20.

⁷¹ Β. Σπανός, *Οι οικισμοί της βορειοδυτικής Θεσσαλίας κατά την τουρκοκρατία, ό. π.*, σ. 160 -161. Ο Παναγιώτης Αραβαντινός, *Ιστορία του Αλή πασά*, τ. Β', σ. 604 κ. εξ., δίνει διαφορετικούς αριθμούς των *τσιφλικιών* του Αλή: 410 στην Ήπειρο, 253 στη Θεσσαλία (σ. 604-605), 100 στη Μακεδονία, 31 στη Ναύπακτο, 39 στον Εύριπο και 102 στην Αιτωλοακαρνανία συνολικά 935 *τσιφλίκια*. Ίδιος λοιπόν συνολικός αριθμός, αλλά διαφορετική κατά περιοχές κατανομή.

Περτούλι, Πουλιάνα Μεγάλη, Πόρτα Παζάρι, Πύρρα, Ραψίστα, Ριζαριό, Ροξιόρι, Σαράγια, Σαρακίνα, Σερβωτά, Σκλάταινα, Σκλήβενο, Στεφανοσαίοι, Σωτήρα, Τζενεράδες, Τζιότι Μεγάλο, Τζιότι Μικρό, Τζούρτζια, Τρίκαλα, Τσουραναίοι, Τυφλοσέλι, Τυχάι, Φλαμούλι, Φλαμπουρέσι, Χασάν Καλύβια, Χλιτσιάδες (των Τρικάλων), Δεσκάτη, Ζιμνιάτσι, Καλαποδάκι, Καλαπόδι, Μπόζοβο, Πιτσιούγγια, Τσιούκα Αρναούτ (των Γρεβενών) και Καπουτζιόγλου Τσιφλίκι (απροσδιόριστος). Οι άλλοι τρεις οικισμοί ήταν η Πόρτα Παναγιά, η Γεωργίτσα και η Καρακοφωλιά.⁷²

Τα *τσιφλίκια* που κατείχε ο Αλής στη Θεσσαλία έγιναν γνωστά και μέσα από τα έγγραφα του Αρχείου του. Από έγγραφο της 14^{ης} Ιουλίου 1812 πληροφορούμαστε τον τρόπο αγοράς του Παζαρακίου, ενός τσιφλικιού στην περιοχή της Καρδίτσας. Ο Αλής είχε παντού έμπιστά του άτομα, τα οποία μεσολαβούσαν στις αγοραπωλησίες. Έτσι και σ' αυτή την περίπτωση, ο σαλαχόρ Αχμέτης από τη Λάρισα και ο Μπεκήρ αγάς, έμπιστος του Αλή, τον ενημερώνουν πως πρόσφεραν 5.000 γρόσια παραπάνω από την τιμή που έδινε ο ίδιος για την αγορά του εν λόγω τσιφλικιού, όμως οι πωλητές του ήταν ανυποχώρητοι. Όμως, αν και καταγράφεται ως τσιφλίκι του Αλή δεν είμαστε βέβαιοι αν η αγοραπωλησία έγινε το 1812.⁷³

Ο Αλής κατείχε, λοιπόν, έναν πολύ μεγάλο αριθμό τσιφλικιών, ωστόσο σε ορισμένα ήταν συνιδιοκτήτης, καθώς είχε στην κατοχή του μόνο ένα μέρος τους. Αυτό συνέβαινε κυρίως στα κεφαλοχώρια. Σ' αυτό το σημείο πρέπει να σημειώσουμε πως, λόγω των συχνών επιδημιών πανώλης που έπλητταν τη Θεσσαλία, πολλοί κάτοικοι έχαναν τη ζωή τους και τα χωρίς κληρονόμους κτήματά τους περνούσαν στη συνέχεια στην κυριότητα του οθωμανικού Δημοσίου. Τότε, ο Αλής έβρισκε την ευκαιρία να σφετερίζεται τις γαίες κεφαλοχωριών ή ιδιοκτησίες στις οποίες ήταν συνιδιοκτήτης, αυξάνοντας, μ' αυτόν τον τρόπο, την ακίνητη περιουσία του.⁷⁴ Προσεταιριζόμενος διάφορους τοπικούς παράγοντες (χριστιανούς ή μουσουλμάνους), εκβιάζοντας, κολακεύοντας, διορίζοντας τους γιους του ως διοικητές απέκτησε τεράστια περιουσία.⁷⁵

Η κυριότερη «επιχειρηματικής» μορφής κίνηση που έκανε ο Αλής ήταν η απόκτηση μεγάλης ακίνητης περιουσίας, η οποία του επέφερε πολλά κέρδη. Σύμφωνα με ένα έγγραφο του 1801 από το Αρχείο του, ο Αλής νοίκιαζε τα τσιφλίκια που είχε

⁷² Βλ. Β. Σπανός, *Οι οικισμοί της βορειοδυτικής Θεσσαλίας*, ό. π., σ. 161.

⁷³ *Αρχείο Αλή πασά*, ό. π., τ. Β', σ. 268, αριθ. εγγρ. 602.

⁷⁴ Βλ. Δ. Τσοποτόζ, *Γη και γεωργοί της Θεσσαλίας* ό. π., σ. 200-203.

⁷⁵ Βλ. Β. Σπανός, *Οι οικισμοί της βορειοδυτικής Θεσσαλίας*, ό. π., σ. 162.

στην κατοχή του, και δεν προέβαινε σε πωλήσεις.⁷⁶ Μάλιστα, στο ίδιο έγγραφο, αλλά και σε έγγραφο της 13^{ης} Νοεμβρίου 1801 αναφέρεται και το όνομα ενός ενοικιαστή των τσιφλικιών του Αλή στα Τρίκαλα. Επρόκειτο για κάποιον Σουλεϊμάναγα.⁷⁷ Η επικρατούσα κατάσταση ήταν ιδιαίτερα δυσμενής για τους χωρικούς, διότι οι ληστρικές επιδρομές, οι αντίξοες καιρικές συνθήκες και η έλλειψη εργατικών χεριών, δεν τους επέτρεπαν να διατηρήσουν τη γη που είχαν στην κατοχή τους. Δυσμενείς ήταν οι συνθήκες κατά τα τέλη του 18^{ου} αιώνα και στις αρχές του 19^{ου} και για τους πλούσιους γαιοκτήμονες, οι οποίοι αναγκάζονταν να εκποιήσουν τις περιουσίες τους, εξαιτίας της χαμηλής τους απόδοσης. Τις εκποιούσαν, επίσης, και εξαιτίας της έλλειψης ασφάλειας στην περιοχή και έφευγαν για την Κωνσταντινούπολη ή για άλλα μεγάλα αστικά κέντρα. Ο Αλή πασάς αγόραζε τότε τη γη, καθώς διέθετε πολλά χρήματα, και λόγω της έλλειψης άλλων αγοραστών. Μάλιστα, ο Αλής και οι γιοι του αγόραζαν γαίες σε χαμηλή τιμή και, χρησιμοποιώντας εκβιαστικές μεθόδους, τις αγόραζαν σε ακόμη χαμηλότερη τιμή. Οι ετήσιοι πρόσοδοι του Αλή ανέρχονταν σε 10.000.000 περίπου γρόσια.⁷⁸

Για τον τρόπο με τον οποίο απόκτησε τη μεγάλη ακίνητη περιουσία ο Αλής κάνει λόγο και ο Άγγλος περιηγητής William Leake, ο οποίος αναφέρει πως αρκετά χωριά χρωστούσαν σε πιστωτές, από τους οποίους δανείζονταν για να πληρώσουν τους φόρους. Ωστόσο, οι κάτοικοι ορισμένων χωριών, αδυνατούσαν να εξοφλήσουν το χρέος και γι' αυτό αναγκάζονταν να φύγουν, ενώ άλλα αναλάμβαναν το χρέος τους. Τότε ο Αλής αναλάμβανε το χρέος τους, υπό τον όρο να γίνει ο οικισμός τους τσιφλίκι του. Στη συνέχεια συμβιβαζόταν με τους πιστωτές τους εξασφαλίζοντας την καλύτερη δυνατή τιμή για τον ίδιο.⁷⁹ Μ' αυτόν τον τρόπο μετατράπηκε σε τσιφλίκια του το μεγαλύτερο μέρος της εύφορης θεσσαλικής πεδιάδας.⁸⁰ Ιδιαίτερη ικανότητα επέδειξε ο Αλής στη μετατροπή *κεφαλοχωρίων* σε *τσιφλίκια*, εξαναγκάζοντας ή πειθαναγκάζοντας τους ιδιοκτήτες τους να του τα εκχωρούν

Εκτός από τον Αλή, μεγάλη ακίνητη περιουσία διέθεταν στη Θεσσαλία και οι δύο γιοι του, ο Βελής και ο Μουχτάρ. Ο Βελή πασάς, ο οποίος, όπως είπαμε,

⁷⁶ *Αρχείο Αλή πασά, ό. π., τ. Α', σ. 200, αριθ. εγγρ. 111 (Λάρισα, 13 Νοεμβρίου 1801).*

⁷⁷ *Στο ίδιο, τ. Α', σ. 200-αριθ. εγγρ. 112, (Λάρισα, 13 Νοεμβρίου 1801), σ. 200-201.*

⁷⁸ Βλ. Ι. Γιαννόπουλος, «Τα τσιφλίκια του Βελή πασά», *ό. π., σ. 143.*

⁷⁹ Έτσι άρπαξε, για παράδειγμα, τις γαίες του χωριού Ματσούκι στην Ήπειρο, William Leake, *Travels in Northern Greece*, vol. IV, Λονδίνο 1835, σ. 209-210.

⁸⁰ Για παράδειγμα, Το χωριό Χαλίκι, στις όχθες του Αχελώου, είχε ερημωθεί από τα αβάσταχτα δασύματα και στα χρέη. Οι κάτοικοί του ήταν αγωγιάτες και η μοναδική περιουσία τους ήταν τα αλογομούλαρα· *στο ίδιο, σ. 210.*

χρημάτισε δύο φορές διοικητής του σαντζακιού των Τρικάλων, την πρώτη από το 1804 έως το 1807 και τη δεύτερη από το 1812 έως το 1819, ήταν ιδιοκτήτης πολλών τσιφλικιών και αποδέκτης εισοδημάτων από ισόβια εκμίσθωση (*μαλικανέ/ τ. malikane*) της είσπραξης των φόρων αρκετών τσιφλικιών⁸¹ Τα τσιφλίκια του Βελή ανέρχονταν σε 147 και του απέφεραν ετήσιο εισόδημα 1.950.800 γροσίων. Αυτή τη μεγάλη ακίνητη περιουσία ο Βελής και ο πατέρας του την δημιούργησαν, σίγουρα, σταδιακά. Από τους *μαλικανέδες* και από άλλες πηγές δευτερεύουσας σημασίας οι ετήσιοι πρόσοδοι του Βελή έφθαναν τα 2.532.900 γρόσια. Ο Βελή πασάς, μαζί με τον πατέρα του Αλή, είχαν σίγουρα έσοδα και από εμπορικές δραστηριότητες.⁸²

Όπως αναφέραμε παραπάνω, ο όρος *τσιφλίκι* δεν σήμαινε πάντα την κατοχή ενός ολόκληρου οικισμού αλλά μόνο μέρους των γαιών του, κάτι το οποίο συνέβαινε και στην περίπτωση του Βελή. Από μια επιστολή του επιστάτη του Βελή προς τον ίδιο πληροφορούμαστε ότι είχε αγοράσει ορισμένα τσιφλίκια, ενώ κάποια άλλα του προσφέρονταν για αγορά. Επίσης, από μία ενθύμηση του 1812 μαθαίνουμε πως ο Βελής άρπαζε τα χωριά με τη βία, χρησιμοποιώντας δόλο.⁸³

Ορισμένα από τα τσιφλίκια του Βελή στην περιοχή των Σοφάδων ήταν: ο οικισμός Λουτρός, ο οποίος αναφέρεται ως πρόνοια από τη βυζαντινή ακόμη εποχή. Ο Λουτρός αποτελούνταν από 30 ζευγάρια γης, τα οποία έδιναν ετήσιο εισόδημα στον Αλή 12.500 γρόσια⁸⁴. Σε αυτό το σημείο να σημειώσουμε πως ζευγάρι λεγόταν η έκταση γης που μπορούσε να οργώσει ένα ζευγάρι βοδιών σε μία περίοδο σποράς. Αυτή η έκταση μπορούσε να φτάσει, στις πολύ εύφορες περιοχές, όπως είναι ο κάμπος της Θεσσαλίας, ως και τα 150 στρέμματα.⁸⁵ Το Παληούρι, το οποίο αποτελούνταν από 30 ζευγάρια, απέδιδε ετήσιο εισόδημα 10.000 γρόσια. Το Καραλάρι, το οποίο αναφέρεται ως τσιφλίκι του Αλή και των γιων του, απέδιδε 40.000 γρόσια το χρόνο στον Βελή. Το Καραλάρι δεν ανήκε ολόκληρο στον Βελή. Τα Χαλαμπρέζι αναφέρεται από τον Φιλητά ως τσιφλίκι του Αλή και των γιων του με το όνομα Καλαμπρέζι, αλλά είναι γνωστό πως μαζί 31 άλλα χωριά ήταν ανέκαθεν κεφαλοχώρια. Αυτό σημαίνει πως μόνο ένα τμήμα του περιήλθε στη δικαιοδοσία του Αλή και των γιων του⁸⁶. Βέβαια, σύμφωνα με τον Γιαννόπουλο, στο κατάστιχο της

⁸¹ Βλ. Β.. Σπανός, *Οι οικισμοί της βορειοδυτικής Θεσσαλίας, ό. π.*, σ. 162-163.

⁸² Βλ. Ι. Γιαννοπούλος, «Τα τσιφλίκια του Βελή πασά» *ό. π.*, σ. 142-143.

⁸³ Βλ. Β. Σπανός, *Οι οικισμοί της βορειοδυτικής Θεσσαλίας, ό. π.*, σ. 163.

⁸⁴ Βλ. Βασίλειος Μαγόπουλος, «Τα τσιφλίκια του Αλή πασά και των γιων του στην περιφέρεια Σοφάδων», *Σοφάδες χ. χ.*, σ. 54-55.

⁸⁵ Βλ. Σπ. Ασδραχάς, *Ελληνική κοινωνία και οικονομία, ιη' και ιθ' αι.*, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1988, σ. 85.

⁸⁶ Βλ. Ι. Γιαννοπούλος, «Τα τσιφλίκια του Βελή πασά» *ό. π.*, σ. 142-143.

Γενναδείου Βιβλιοθήκης που περιέχει τα τσιφλίκια του Βελή, το Χαλαμπρέζι ήταν ολόκληρο τσιφλίκι του Βελή, αναφερόταν ως Χαλαμπρέσι και αποτελούταν από 30 ζευγάρια γης τα οποία απέδιδαν 10.000 γρόσια εισόδημα τον χρόνο.

Επίσης, ως τσιφλίκι του Αλή και του Βελή, αναφέρεται και το χωριό Σούπι, με 55 ζευγάρια γης, τα οποία τους απέδιδαν 35.000 γρόσια τον χρόνο, οι Κουβανάτες, που αποτελούνταν από 18 ζευγάρια και απέδιδαν στον Βελή 8.000 γρόσια ως εισόδημα τον χρόνο. Επιπλέον, ως τσιφλίκια του Βελή αναφέρονται το Παζαράκι και το Ταμάσι, έκτασης 26 ζευγαριών, το οποίο απέδιδε 11.000 γρόσια τον χρόνο, το Μπαλαμπανλή, το οποίο αποτελούταν από 16 ζευγάρια, που απέδιδαν 10.000 τον χρόνο στον Βελή⁸⁷.

Τα τσιφλίκια του Βελή, μας γίνονται γνωστά μέσα από το αρχείο του Αλή πασά. Από έγγραφο της 29^{ης} Μαρτίου 1815 πληροφορούμαστε πως ο Βελής ζητούσε από τους χωρικούς των τσιφλικιών του να καταβάλουν στον απεσταλμένο του τις φορολογικές τους υποχρεώσεις. Ο φόρος για τον οποίο γίνεται λόγος σ' αυτό το παρόν είναι το *τζελέπικο* (φόρος προβάτων)⁸⁸, τον οποίο έπρεπε να καταβάλουν τα τσιφλίκια Κοσκινάς, Ματαράνγκα, Βλοχός, Μουσαλάρι, Σούπι, Ντεμιρλί, Καλιφώνι, Κουβανάταις, Βελέσι, Μοναστήρι, Καλιούρι, Λουτρός, Χαλαμπρέσι, Χαβαλάλι, Τζαμάσι, Καραλάρι, Μπαλαμπανλή, Αγοργιάνη, Βελεσόταις, Ομβριακή.⁸⁹

Από επιστολή της 9^{ης} Μαΐου 1815, που έστειλαν οι κάτοικοι του οικισμού Τζιγότα απευθυνόμενοι στον Αλή, ως κύριο του τσιφλικιού τους, συμπεραίνουμε πως το χωριό τους ήταν τσιφλίκι του. Ωστόσο, στον κατάλογο των τσιφλικιών του Βελή πασά στο παρόν Αρχείο, το Τζιγότι μαζί με το Ζάρκο αναφέρονται και ως *μαλικανές*, δηλαδή ως ισόβια εκμίσθωση του Βελή πασά, πληροφορία η οποία θα μπορούσε να προκαλέσει σύγχυση εάν δεν συνοδευόταν από την επεξήγηση ότι τα χωριά Ζάρκο και Τζιγότι τα εξουσίαζε ως τσιφλίκια του ο Αλή πασάς έναντι 12.500 γροσίων, που κατέβαλλε στο θησαυροφυλάκιο του Βελή πασά, ο οποίος όμως παρέμενε κύριος της ισόβιας εκμίσθωσης. Επίσης, τα χωριά Μεγάλο Τζιότι μαζί με το Μικρό Τζιότι και το Ζάρκο τα οποία όπως αναφέραμε αποτελούσαν *μαλικανέ* του Βελή, αποτελούσαν *αγαλίκι*⁹⁰ του Μουχτάρ, πρωτότοκου γιου του Αλή, ο οποίος εισέπραττε, εκτός από τη

⁸⁷ Στο ίδιο, σ. 143.

⁸⁸ Βλ. Σπ. Ασδραχάς κ. άλ., *Ελληνική οικονομική ιστορία, ό. π.*, σ. 191-192.

⁸⁹ Βλ. *Αρχείο Αλή πασά, ό. π.*, τ. Β', σ. 547-548, αριθ. εγγρ. 755 (Λάρισα, 29 Μαρτίου 1815).

⁹⁰ Στις ελληνικές πηγές, ιδίως στον όγκο 18^ο αιώνα, με τον όρο *αγαλίκι* χαρακτηρίζονταν συμφωνίες παροχής προστασίας τις οποίες συνήπταν έναντι αμοιβής οι κάτοικοι των χριστιανικών χωριών με ισχυρούς μουσουλμάνους, οι οποίοι ενίοτε ανέθεταν αυτό το έργο σ' έναν τοπικό αντιπρόσωπό τους βλ. Δημήτρης Δημητρόπουλος, «Αγαλίκι», *Τα Ιστορικά*, τ. 26/τχ. 50. (Ιούνιος 2009), σ. 73-82.

βασιλική φορολογία και μια ετήσια εισφορά για την απαλλαγή των χωριών από την υποχρέωση παροχής καταλυμάτων σε Αλβανούς στρατιώτες. Συμπεραίνουμε, λοιπόν πως οι οικονομικές σχέσεις του Αλή με τους γιους του ήταν ιδιαίτερα περίπλοκες.⁹¹

Από άλλη επιστολή της 9^{ης} Μαΐου 1816 με την οποία οι κάτοικοι του χωριού Κουτζούφλιανη ζητούσαν να επιστρέψουν στο χωριό τους όσοι κάτοικοι είχαν μεταναστεύσει στη Νάουσα, αποδεικνύεται πως το χωριό αυτό ήταν τσιφλίκι του Αλή. Επίσης, οι κάτοικοι του χωριού παραπονούνταν στον Αλή πως «εχαλάσθηκε το χωριό» και ζητούσαν βοήθεια.⁹²

Το γεγονός ότι το χωριό Ματαράγκα ήταν τσιφλίκι του Βελή πασά, αποδεικνύεται από ένα έγγραφο του 1817, το οποίο αναφέρει πως παραδόθηκαν από αυτό το χωριό 160 κιλά σιτάρι στις αποθήκες του Βελή πασά στο Τσιγκέλι.⁹³ Επίσης, από ένα άλλο έγγραφο του 1817 πληροφορούμαστε πως και το Μεσδάνι (σημ. Αγναντερό Καρδίτσας) παρέδιδε σιτάρι στις αποθήκες του Βελή πασά στο Τσιγκέλι. Επομένως, τα δύο παραπάνω χωριά ανήκαν στα τσιφλίκια του Βελή.⁹⁴ Επιπλέον, από ένα έγγραφο της 9^{ης} Δεκεμβρίου 1819 πληροφορούμαστε την εγκατάσταση φρουράς, το ίδιο έτος από τον Βελή στα Τρίκαλα, που ήταν πρώην πασαλίκι του, προκειμένου να περάσει από εκεί για να πάει στην Ναύπακτο. Το ίδιο έγγραφο μας πληροφορεί πως ο Αλής και ο Βελής είχαν τσιφλίκια στα Τρίκαλα και ως αντιπρόσωπο διαχειριστή τους, τον Χουσεϊν μπέη.⁹⁵ Από ένα αχρονολόγητο έγγραφο μαθαίνουμε πως η γη είχε κατατμηθεί σε *αλιακάδες*, δηλαδή σε τμήματα γης τα οποία συχνά γίνονταν αντικείμενο αγοραπωλησίας. Ο Βελής είχε αποκτήσει *αλιακάδες* τους οποίους χρησιμοποιούσε ως βάση για την οικονομική του διεξόδυση και εδραίωση της εξουσίας του σ' ένα χωριό. Ωστόσο, η ύπαρξη *αλικιάδων* φανερώνει πως ο Βελή δεν κατείχε εξ ολοκλήρου τμήματα γης. Ακόμη και στα χωριά που εμφανίζεται ως κύριος μεγάλου αριθμού ζευγαριών, είναι πιθανό να υπήρχαν και άλλοι. Η ύπαρξη αυτών των *αλικιάδων* δημιούργησε την εντύπωση μιας κτηματικής περιουσίας μεγαλύτερης από αυτή που πραγματικά ήταν. Τέλος, ο Βελής διέθετε στο βιλαέτι των Τρικάλων 16 ζευγάρια γης στον οικισμό Καλογριανά, τα οποία απέδιδαν ετησίως 12.000 γρόσια, 8 ζευγάρια γης στον οικισμό Νομή, τα οποία απέδιδαν 4.500 γρόσια, 28 ζευγάρια στον οικισμό Γλύνος, τα οποία απέδιδαν 26.000 γρόσια και 28 ζευγάρια στον οικισμό

⁹¹ *Αρχείο Αλή πασά, ό. π., τ. Β', σ. 561-564, αριθ. εγγρ. 767* (Τζιγότι, 9 Μαΐου 1815).

⁹² *Στο ίδιο., σ. 685-686, αριθ. εγγρ. 864* (Κουτζούφλιανη, 9 Μαΐου 1816). Βλ. αυτό το έγγραφο στο Παράρτημα.

⁹³ *Στο ίδιο, σ. 781-762, αριθ. εγγρ. 917* (Τσιγκέλι, 1817).

⁹⁴ *Στο ίδιο, σ. 894, αριθ. εγγρ. 940* (Τσιγκέλι, 4 Μαρτίου 1817).

⁹⁵ *Στο ίδιο, τ. Γ', σ. 331-335, αριθ. εγγρ. 1246* (Γούνιτσα, 9 Δεκεμβρίου 1819),).

Πατουλιά με έναν μύλο, τα οποία απέδιδαν 34.000 γρόσια. Επίσης, διέθετε 30 ζευγάρια στον οικισμό Μπουχούνστα, τα οποία απέδιδαν 25.000 γρόσια, 1 ζευγάρι γης στον οικισμό Ροζώρι, το οποίο απέδιδε 200 γρόσια, 15 ζευγάρια στον οικισμό Γάβροβο, τα οποία απέδιδαν 6.000 γρόσια, και 14 ζευγάρια στον οικισμό Φλαμπουρέσι, τα οποία απέδιδαν 4.500 γρόσια. Συνολικά, λοιπόν, αυτά τα 140 ζευγάρια γης του απέδιδαν 112.200 γρόσια.⁹⁶

Γαιοκτησία των μονών Βαρλαάμ Μετεώρου και Δουσίκου

Τα μοναστήρια επέδειξαν αξιοσημείωτη αντοχή μέσα στο χρόνο και μπορούμε να πούμε πως λειτουργούσαν ως κοινωνικο-οικονομικές οντότητες. Μάλιστα, σε πολλές περιπτώσεις, οι μονές υπήρξαν αξιόλογοι γαιοκτήμονες, χάρη στα προνόμια που αναγνώριζε το οθωμανικό κράτος σ' αυτά. Τα μοναστήρια είχαν διασφαλίσει ένα ιδιαίτερο νομικό καθεστώς στις γαίες τους, κυρίως με την προσαρμογή του ισλαμικού θεσμού του βακουφιού σε πρακτικές ελληνορωμαϊκού δικαίου.⁹⁷

Η επιτυχία στη διαπραγμάτευση των μοναστηριών με το οθωμανικό κράτος οφειλόταν στο γεγονός ότι αυτά φορολογούνταν και, όπως κάθε φορολογούμενος έτσι και τα μοναστήρια, είχαν τη δυνατότητα να «εκβιάσουν» το κράτος με την «απειλή» της φυγής και, κατ' επέκταση, της απώλειας εισοδημάτων γι' αυτό. Αυτό όμως που τα διέκρινε από άλλους φορολογουμένους, χριστιανούς ή μουσουλμάνους, είναι το ό,τι δεν επρόκειτο για μεμονωμένα άτομα, αλλά για ομάδες ατόμων με μεγάλη ενότητα και συνέχεια μέσα στο χρόνο.⁹⁸ Αυτό πρακτικά σήμαινε πως τα μοναστήρια ήταν για το κράτος αξιόλογοι γαιοκτήμονες, ακριβώς λόγω της ενότητας και της συνέχειας που είχαν. Έτσι, όταν παρουσιαζόταν ανάγκη, μπορούσαν να ομαδοποιηθούν από το κράτος ως μία κατηγορία υπηκόων και έτσι να προβαίνει ευκολότερα η κεντρική εξουσία στη λήψη ενός γενικού μέτρου εναντίον τους. Επίσης, το κράτος είχε την προσδοκία πως τα μοναστήρια θα λειτουργούσαν ως όργανα ελέγχου των χριστιανών υπηκόων στην ύπαιθρο και έτσι θα μειώνονταν διάφορες παράνομες δραστηριότητες και εξεγέρσεις. Ωστόσο, ο ρόλος των μονών αποδεικνύεται, κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, αμφίσημος, καθώς

⁹⁶ Στο ίδιο, σ. 544-553, αριθ. εγγρ. 1365 (χ. τ., χρονολόγητο).

⁹⁷ Βλ. Φωκίων Π. Κοτζαγεώργης, *Μοναστήρια, οικονομία και πολιτική. Από τους μεσαιωνικούς στους νεώτερους χρόνους*, (επιμ. Ηλίας Κολοβός), Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2011, σ. 170.

⁹⁸ Στο ίδιο, σ. 170.

επιδείκνυν επιφανειακή νομιμοφροσύνη, προσφέροντας υπηρεσίες στο οθωμανικό κράτος, αλλά ταυτόχρονα υποστήριζαν και ενέργειες εναντίον της οθωμανικής κυριαρχίας.⁹⁹

Τα μεγαλύτερα μοναστήρια της περιοχής που εξετάζουμε εδώ είναι οι μονές Βαρλαάμ Μετεώρων και Αγίου Βησσαρίωνος Δουσίκου, οι οποίες διέθεταν αξιόλογη περιουσία, παρά τις αντιξοότητες που αντιμετώπιζαν κατά τον 17^ο και 18^ο αιώνα. Σ' αυτό το σημείο πρέπει να τονίσουμε πως τα περισσότερα μοναστήρια στον ελλαδικό χώρο αντιμετώπιζαν σοβαρά οικονομικά προβλήματα, παρόλο που ο αριθμός των μοναχών που εγκαταβίωναν σε αυτά ήταν μεγάλος.¹⁰⁰

Τα τέλη του 18^{ου} και οι αρχές του 19^{ου} αιώνα ήταν για την περιοχή της Θεσσαλίας μια ιδιαίτερα κρίσιμη περίοδος, καθώς τότε έκανε την εμφάνιση του στο γιαννιώτικο πασαλίκι και στη Θεσσαλία ο Αλή πασάς, ο οποίος αναδείχθηκε στον ισχυρότερο παράγοντα της Θεσσαλίας και της Ηπείρου.¹⁰¹ Μία από τις δυσκολίες που αντιμετώπισε η μονή Βαρλαάμ ήταν οι επιδρομές των Αλβανών μισθοφόρων, που είχαν χρησιμοποιηθεί από τον σουλτάνο για να καταπνίξουν την επανάσταση που ξέσπασε στην Πελοπόννησο (*Ορλωφικά*). Όπως έχουμε αναφέρει ήδη στην εισαγωγή το 1770 Αλβανοί μισθοφόροι λεηλάτησαν τα Τρίκαλα και την Καλαμπάκα. Μάλιστα ο περιηγητής Holland στις αρχές του 19^{ου} αιώνα κάνει αναφορές σε λεηλασίες των μοναστηριών των Μετεώρων από Αλβανούς. Σε αυτή λοιπόν την ταραγμένη περίοδο η μονή Βαρλαάμ προσπάθησε να διατηρήσει την ακίνητη περιουσία που είχε αποκτήσει κατά τους προηγούμενους αιώνες και όχι να την αυξήσει.¹⁰²

Ενδεικτικές για την περιουσία της μονής Βαρλαάμ είναι και οι παρακάτω πληροφορίες, οι οποίες βέβαια μας δίνουν στοιχεία για την περιουσία της σε μία προγενέστερη περίοδο από αυτή που μελετούμε. Σύμφωνα με το Αρχείο της μονής, δόθηκαν από τη μονή χρήματα για την πληρωμή του ποσού της φοροενοικίασης, και αγορά ακίνητης περιουσίας στην Καλαμπάκα και στην Πρεβέντα. Στο ίδιο Αρχείο υπάρχουν φιρμάνια σχετικά με διενέξεις της μονής και μεταβιβάσεις ακίνητης περιουσίας.¹⁰³ Επίσης, από το ίδιο Αρχείο πληροφορούμαστε πως ήδη από το 1732/3 οι μοναχοί του Βαρλαάμ ενοικίαζαν τα βοσκοτόπια της Απάνω Μπούρσιανης ενώ σε

⁹⁹ Στο ίδιο, σ. 171-172.

¹⁰⁰ Βλ. Ελένη Αγγελομάτη- Τσουγκαράκη, *1821 Η γέννηση ενός έθνους- κράτους, Η προεπαναστατική Ελλάδα*, Α' τόμος, εκδ. ΣΚΑΪ, Αθήνα 2010, σ. 93.

¹⁰¹ Βλ. Σοφία Ν. Λαΐου, *Τα οθωμανικά έγγραφα της μονής Βαρλαάμ Μετεώρων*, ό. π., σ. 67.

¹⁰² Στο ίδιο, σ. 68.

¹⁰³ Στο ίδιο, σ. 60.

τεσκερέ¹⁰⁴ του 1762/3 οι μοναχοί αναφέρονται ως «κύριοι τῶν τσιφλικιῶν» στον οικισμό αυτό.¹⁰⁵ Σύμφωνα με ένα έγγραφο του έτους Εγίρας 1145 (1733/34), η μονή Βαρλαάμ αγόρασε χωράφι στην Καλαμπάκα αξίας 34 γροσιών.¹⁰⁶ Ακόμη, σύμφωνα με ένα έγγραφο του 1151 (1738/39), η ίδια μονή διέθετε περιουσία στο χωριό Ροξιόρι. Επίσης, από έγγραφο του 1150 (1738/39) πληροφορούμαστε πως ο τότε ηγούμενος της μονής ανέλαβε το *ιλιτζάμι* του χωριού Μπούρσιανη.¹⁰⁷ Την ίδια πρακτική τη συναντούμε στο Αρχείο και τον επόμενο χρόνο, το 1151 (1739/40) και το μεθεπόμενο ετ. 1152 (1740/41) αλλά και το 1154 (1742).¹⁰⁸ Σύμφωνα με ένα έγγραφο του 1158 (1745/6), ένας μοναχός της μονής Βαρλαάμ αγόρασε χωράφι στην Καλαμπάκα, ενώ από ένα άλλο έγγραφο του 1160 (1747/8) πληροφορούμαστε πως ιερέας της μονής αγόρασε λιβάδι στο χωριό Πρεβέντα.¹⁰⁹ Από έγγραφο του 1169 (1755/6) πληροφορούμαστε πως η μονή Βαρλαάμ αγόρασε χωράφια έκτασης 30 στρεμμάτων στο χωριό Πρεβέντα.¹¹⁰ Η ίδια πληροφορία αναφέρεται και σε έγγραφο του 1172 (1758/9), του 1174 (1760/61) και του 1180 (1767/8)¹¹¹ Αν και οι παραπάνω πληροφορίες αφορούν αγορές και περιουσιακά στοιχεία της μονής, προγενέστερης περιόδου από αυτή που εξετάζουμε, σίγουρα μας δίνουν μια εικόνα για το γαιοκτητικό καθεστώς της και, κυρίως, για τον τρόπο σχηματισμού της ακίνητης περιουσίας της.

Ένα άλλο σπουδαίο μοναστήρι της περιοχής είναι η μονή Δουσίκου.¹¹² Η συγκεκριμένη μονή ήταν κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κατάκτησης μία από τις πιο εύρωστες μονές του θεσσαλικού χώρου. Παρά τις αντιξοότητες, κατάφερε να διατηρήσει τις ιδιοκτησίες που είχε κατά τη βυζαντινή εποχή και να τις αυξήσει μέσω

¹⁰⁴ Τεσκερές/δεσχερές/δεσκερές/δισχερές/ντεσκερές/ντεσχαρές/ντισκιρές/ντεσχερές/τεσχερές (tezkere/tezkiye) = σημείωμα, απόδειξη, επιστολή, έγγραφο· βλ. *Αρχείο Αλή πασά*, τ. Δ', Αθήνα 2009, σ.282.

¹⁰⁵ Στο ίδιο, σ. 63.

¹⁰⁶ Βλ. Σοφία Ν. Λαΐου, *ό. π.*, σ. 220. αριθ. εγγρ. 219.

¹⁰⁷ Στο ίδιο, σ. 221. αριθ. εγγράφων 220-221 Ο όρος *ιλιτζάμι* (τ. *iltizam*) σημαίνει το σύστημα ενοικίασης ή υπενοικίασης του δικαιώματος είσπραξης φόρων, που επικράτησε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία από τα τέλη περίπου του 18^{ου} αιώνα· βλ. Halil Inalcik – Donald Quataert, *Οικονομική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ό. π.*, τ. Α' (1300-1600), σ. 61, 67, 73, 235-237.

¹⁰⁸ Σοφία Ν. Λαΐου, *ό. π.*, σ. 223- 225, αρ. εγγράφων 224, 226, 227, 228.

¹⁰⁹ Στο ίδιο, σ. 230-232, αριθ. εγγράφων 236, 239.

¹¹⁰ Στο ίδιο, σ. 240, αριθ. εγγράφου 256.

¹¹¹ Στο ίδιο, σ. 244, 246, 249, αριθ. εγγράφων 262, 266, 272.

¹¹² Η ιερά μονή Αγίου Βησσαρίωνος στο Δούσικο βρίσκεται στις ανατολικές πλαγιές του Κόζιακα, 22 χιλιόμετρα δυτικά των Τρικάλων. Το καθολικό της μονής, αφιερωμένο στη Μεταμόρφωση του Σωτήρος Χριστού, έκτισε ο Βησσαρίων, Μητροπολίτης Λαρίσης (1527-1540), μεταξύ των ετών 1527 και 1534/35, με τη βοήθεια του αδελφού του Ιγνατίου, επίσκοπο Καπούας και Φαναρίου. Ο ανεπιός του Βησσαρίωνος Νεόφυτος Β' Λαρίσης το ξαναέκτισε εκ βάθρων (1550-1552/57), μεγαλοπρεπέστερο και επιβλητικότερο· βλ. Ευάγγελος Π. Λεκκός, *Τα μοναστήρια του Ελληνισμού*, τ. Α', εκδ. Ιχθυλάτης, Πειραιάς 2003, σ. 340-344.

αφιερώσεων και αγορών.¹¹³ Το 1768 η μονή αυτή περιήλθε, για μία ακόμη φορά, σε δύσκολη οικονομική κατάσταση. Τότε οι μοναχοί προσπάθησαν να συγκεντρώσουν χρήματα με την έκθεση λειψάνων¹¹⁴ Πάλι το 1772 η μονή περιήλθε σε μεγάλη φτώχεια, εξαιτίας των επιδρομών των Αλβανών. Όσον αφορά ορισμένα από τα περιουσιακά στοιχεία της μονής, *τσιφλίκια* της ήταν τα χωριά Ντούσικο (σημ. Άγιος Βησσαρίωνας) και Ξυλοπάροικο.¹¹⁵ Επίσης, η ίδια μονή κατείχε μεγάλες εκτάσεις σε πολλούς οικισμούς της δυτικής Θεσσαλίας, όπως στα Μεγάλα Καλύβια, όπου είχε ένα μετόχι (ναυδριο), αμπέλια απροσδιόριστης έκτασης και χωράφια έκτασης έξι ζευγαριών. Ο Αλή πασάς αγόρασε γαίες από τα Μεγάλα Καλύβια, τα οποία αποτελούσαν ιδιοκτησία της μονής, με εκβιαστικό τρόπο, σύμφωνα με τον ηγούμενο της Μονής Δουσίκου, Ιερόθεο. Επειδή ο ηγούμενος Ιερόθεος και οι μοναχοί δεν είχαν πρόθεση να πουλήσουν τα κτήματά τους στα Μεγάλα Καλύβια, οι άνθρωποι του Αλή συνέλαβαν τον ηγούμενο και τον μετέφεραν στα Ιωάννινα ώσπου να «συγκατατεθεί» στην πώληση.¹¹⁶ Επίσης, σύμφωνα με έγγραφα που προέρχονται από τον κώδικα 59 της μονής του Δουσίκου, η μονή διέθετε, το 1815, μετόχι στη Βατσουνιά της Καρδίτσας.¹¹⁷ Από τον κώδικα 59 της μονής Δουσίκου πληροφορούμαστε πως η μονή διέθετε αξιόλογη περιουσία και στους Σοφάδες Καρδίτσας, όπου υπήρχε μετόχι της.¹¹⁸ Αξίζει να σημειώσουμε και την περίπτωση δύο γυναικών, οι οποίες όταν βρέθηκαν σε κατάσταση χρειάς, αφιέρωσαν το 1784, όλη τους την περιουσία στη μονή Δουσίκου, καθώς αυτή, σε περίπτωση θανάτου τους, θα περιερχόταν στην κυριότητα του τουρκικού δημοσίου.¹¹⁹ Επίσης, από τον κώδικα 59 της μονής Δουσίκου παίρνουμε πληροφορίες για κάποιες αγοραπωλησίες της μονής σε ένα μετόχι το οποίο βρισκόταν στο χωριό Μοσχολούρι και στους διπλανούς Σοφάδες της Καρδίτσας, το οποίο τελικώς κατέληξε στην ιδιοκτησία της μονής.¹²⁰ Ιδιοκτησίες είχε

¹¹³ Βλ. Βασίλης Κ. Σπανός, «Οι πολύχρονοι διαφορές της μονής του Δουσίκου με το Νεραϊδοχώρι για το λιβάδι της Μαρώσας (1573-1849)», *ΘΗ*, τ. 39^{ος} (Λάρισα 2001), σ. 177 και του ίδιου, *Οι οικισμοί της ΒΔ Θεσσαλίας, ό. π.*, σ. 267-272 (λήμμα «Δουσικόν»).

¹¹⁴ Βλ. Δημήτριος Γ. Καλούσιος, «Η ιερά μονή του Δουσίκου, απανταχούσες και μπουγιουρδί 1633-1818», *ΘΗ*, τ. 53^{ος} (Λάρισα 2008), σ. 180.

¹¹⁵ Στο ίδιο, σ. 195.

¹¹⁶ Κώστας Σπανός, «Ο Αλή πασάς αγοραστής γαιών στα Μεγάλα Καλύβια Τρικάλων», *ΘΗ*, τ. 41^{ος} (Λάρισα 2002), σ. 22-23.

¹¹⁷ Κώστας Σπανός, «Το μετόχι της μονής του Δουσίκου στη Βατσουνιά Καρδίτσας (1805)», *ΘΗ*, τ. 39^{ος} (Λάρισα 2001), σ. 122-126.

¹¹⁸ Βασίλης Κ. Σπανός, «Οι ιδιοκτησίες της μονής του Δουσίκου στους Σοφάδες (1751-1808), πληροφορίες για τους Σοφάδες της εποχής», *ΘΗ*, τ. 36^{ος} (Λάρισα 1999), σ. 161-176.

¹¹⁹ Βασίλης Κ. Σπανός, «Δύο Σοφαδίτισσες δωρήτριες της μονής του Δουσίκου στα 1784», *Θ Η*, τ. 35^{ος} (Λάρισα 1999), σ. 77-80.

¹²⁰ Βασίλης Κ. Σπανός, «Το μετόχι της μονής του Δουσίκου στο Μοσχολούρι και στους Σοφάδες», *ΘΗ*, τ. 38^{ος} (Λάρισα 2000), σ. 119-128.

η μονή και στον οικισμό Βούνιστα (σημ. Ελληνόκαστρο) Καρδίτσας.¹²¹ Άλλα έγγραφα του κώδικα 59 της Μονής του Δουσίκου αναφέρονται στα μετόχια που απέκτησε η Μονή στο Δομένικο, την περίοδο 1797-1822, μέσω των δωρεών: σπίτια, τα οποία αφιέρωναν οι πιστοί στη μνήμη αγαπημένων τους προσώπων, αλλά και εργαστήρια τα οποία βρίσκονταν στο παζάρι (στο εμπορικό κέντρο του οικισμού στο οποίο διέμεναν).¹²²

Τέλος, αξίζει να σημειώσουμε πως η μονή δεν δίσταζε να έρθει σε δικαστικούς αγώνες προκειμένου να διατηρήσει το ιδιοκτησιακό της καθεστώς, όπως συνέβη και με τους κατοίκους του Νεραϊδοχωρίου για το λιβάδι της Μαρώσας. Μια διαμάχη που ξεκίνησε το 1573-1574 όταν αγόρασε ένα λιβάδι κοντά στον οικισμό Βετερνίκο (Νεραϊδοχώρι) και συνεχίστηκε μέχρι το 1854 με τη μονή να διεξάγει έναν επίμονο αγώνα προκειμένου να κατοχυρώσει τα δικαιώματά της.¹²³

II. Γεωργία, κτηνοτροφία, βιοτεχνία

Η οικονομία της εξεταζόμενης περιοχής ήταν κυρίως γεωργική και κτηνοτροφική, λογικό επακόλουθο, θα λέγαμε, της γεωμορφολογίας του εδάφους, ιδιαίτερα στη δυτική Θεσσαλία. Στα πεδινά η οικονομία ήταν γεωργική, καθώς υπήρχαν μεγάλες και εύφορες εκτάσεις που προσφέρονταν για καλλιέργεια, ενώ στα ορεινά, όπου δεν υπήρχαν —όπως είναι φυσικό— πολλές καλλιεργήσιμες εκτάσεις, η οικονομία βασιζόταν, κυρίως, στην κτηνοτροφία.

Πιο συγκεκριμένα, στη Θεσσαλία παραγόταν πολύ σιτάρι, από τα πρώτα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας. Από ένα έγγραφο του 1817 πληροφορούμαστε την παράδοση σιταριού στις αποθήκες του Βελή πασά στο Τσιγκέλι. Ακόμη, 160 κιλά σιτάρι παραδόθηκαν από το χωριό Ματαράγκα.¹²⁴ Σταδιακά διαδόθηκε και η καλλιέργεια άλλων αγροτικών ειδών, όπως των αμπελιών, του σουσαμιού, των οπωροκηπευτικών και του καλαμποκιού, καθώς και του αραβόσιτου.¹²⁵ Στην περιοχή Τρικάλων στα 12 ζευγάρια του χωριού Βερεντζή, η συγκομιδή αντιστοιχούσε στους παλαιότερους τύπους: μετά το σιτάρι (58,5%), τα υπόλοιπα δημητριακά έφθαναν ως

¹²¹ Βασίλης Κ. Σπανός, «Οι ιδιοκτησίες της μονής του Δουσίκου στο Ελληνόκαστρο της Καρδίτσας (1804-1837)», *ΘΗ*, τ. 40^{ος} (Λάρισα 2001), σ. 97-112.

¹²² Βασίλειος Καραβίδας, «Τα μετόχια της μονής του Δουσίκου στο Δομένικο της Ελασσόνας 1797-1822», *ΘΗ*, τ. 41^{ος} (Λάρισα 2002), σ. 161-162.

¹²³ Βλ. Βασίλης Κ. Σπανός, «Οι πολύχρονες διαφορές της μονής του Δουσίκου με το Νεραϊδοχώρι για το λιβάδι της Μαρώσας (1573-1849)», *ό. π.*, σ. 177-198.

¹²⁴ *Αρχείο Αλή πασά, ό. π.*, τ. Β', σ. 761, αριθ. εγγρ. 917, (Τσιγκέλι, 1817).

¹²⁵ Βλ. Richard I. Lawless, «Η οικονομία και ο χώρος της Θεσσαλίας κατά την Τουρκοκρατία», *Τρικάλινά*, τ. 1^{ος} Τρίκαλα 1981 (ανατύπωση 1996 με διορθώσεις και συμπληρώσεις), σ. 47.

το 19% (αραβόσιτος), 13,5 % σίκαλη και 8% κριθάρι.¹²⁶ Επίσης, το ενδιαφέρον των καλλιεργητών αρχίζουν την περίοδο αυτή να προκαλούν και τα καπνά, τα βαμβάκια, η παραγωγή μεταξιού και άλλα είδη.

Τα ζώα, στα οποία βασιζόταν η κτηνοτροφία, ήταν τα αμνοερίφια, τα βουβάλια, τα βόδια και οι χοίροι. Επιπλέον, εκτρέφονταν πολλά άλογα κατ' αγέλες, τα οποία χρησιμοποιούνταν είτε για τις καλλιέργειες και τις μεταφορές είτε για το ιππικό του οθωμανικού στρατού.¹²⁷

Όπως είναι φυσικό, λόγω των άφθονων πρώτων υλών που υπήρχαν στην περιοχή, αναπτύχθηκαν και άλλοι τομείς της οικονομίας, όπως η οικοτεχνία η οποία, η οποία μετεξελίχθηκε στη βιοτεχνία. Στα ορεινά εδάφη —παράλληλα με την κτηνοτροφία— υπήρχε παράδοση ενασχόλησης με τη χειροτεχνία. Σε πολλά χωριά της Πίνδου, του Ασπροποτάμου και των Αγράφων υπήρχαν εργαστήρια χρυσοχόων, σκαλιστών, ραφτάδων, υφαντών και άλλων τεχνιτών, οι οποίοι πωλούσαν τα είδη που κατασκεύαζαν στα χωριά τους ή σε χωριά της ευρύτερης περιοχής, ασκώντας πλανόδιο εμπόριο. Αξίζει να σημειώσουμε πως ιδιαίτερη ανάπτυξη παρουσίασε η υφαντουργία γεγονός που σχετίζεται από την καλλιέργεια του βαμβακιού και την πλούσια παραγωγή μαλλιού από την πολύ ανεπτυγμένη εκτροφή αιγοπροβάτων.¹²⁸

Σταδιακά, όπως προαναφέραμε, οι οικοτεχνίες μετατρέπονται σε βιοτεχνίες με πρωτοπόρους του Βλάχους της Πίνδου, οι οποίοι στη συνέχεια θα διακριθούν και στο εμπόριο.¹²⁹ Επακόλουθο της ανάπτυξης της βιοτεχνίας ήταν και η δημιουργία συντεχνιών, γύρω από τις οποίες οργανώθηκαν οι τεχνίτες ομοειδών επαγγελματιών προκειμένου να προστατεύσουν τα συμφέροντα του κλάδου τους. Για τις συντεχνίες όμως για την εμπορική δραστηριότητα των κατοίκων της δυτικής Θεσσαλίας θα ασχοληθούμε εκτενέστερα σε επόμενο κεφάλαιο της εργασίας μας.

Το 1805 ο Ληκ, περνώντας από την Καλαμπάκα παρατήρησε πως οι κάτοικοι εξέτρεφαν μεταξοσκώληκες, δηλαδή ασχολούνταν με τη σηροτροφία. Η σηροτροφία παρήγε 12 έως 15 φορτώματα μεταξύ το χρόνο (από 100 οκάδες το φόρτωμα). Σύμφωνα με τον ίδιο, άλλα 60 φορτώματα μεταξιού παράγονταν στην περιοχή των

¹²⁶ Βλ. Σπ. Ασδραχάς κ. άλ., *Ελληνική οικονομική ιστορία*, ό. π., σ. 301.

¹²⁷ R. I. Lawless, « Η οικονομία και ο χώρος της Θεσσαλίας κατά την Τουρκοκρατία », ό. π., σ. 47.

¹²⁸ Βλ. Βασίλης Σφυρόερας, «Θεσσαλία», *ΙΕΕ*, τ. ΙΑ', σ. 200.

¹²⁹ R. I. Lawless, « Η οικονομία και ο χώρος της Θεσσαλίας κατά την Τουρκοκρατία », ό. π., σ. 48.

Τρικάλων.¹³⁰ Στο δεύτερο ταξίδι του στη Θεσσαλία, το 1809, αναφέρει πως τα σταροχώραφα απέδιδαν δέκα στο ένα.¹³¹ Πιο συγκεκριμένα γράφει ότι «*Το βαμβάκι είναι καλλίτερο από των Σερρών. Το νερό του Τυρνάβου θεωρείται το καλλίτερο για τη βαφή του βάμβακος, ενώ των Τρικάλων για το μετάξι και μαλλί. Αλλά τα Τρίκαλα είναι πιο φημισμένα για τη βαφή και κατεργασία κοκκινοδέρματος αιγών, περιζήτητο σ' όλα τα μέρη της Ελλάδος για παντόφλες και μπότες. Η βαφή του είναι επαγγελματικό μυστικό*».¹³² Επίσης, κατέγραψε τις τιμές διαφόρων γεωργικών και κτηνοτροφικών προϊόντων εκείνη τη χρονιά, συγκρίνοντάς τες με τις τιμές τους πριν από 40 χρόνια.¹³³

ΤΡΟΦΙΜΑ	ΤΙΜΕΣ 1769	ΤΙΜΕΣ 1809
1 οκά βοδινό	2 παράδες	15 παράδες
1 οκά μοσχάρι	4 παράδες	20 παράδες
25 οκάδες σιτάρι	20 παράδες	7 γρόσια ¹³⁴
25 οκάδες ρόκα	10 παράδες	5 γρόσια
25 οκάδες κριθάρι	10 παράδες	3,5 γρόσια

Οι πληροφορίες αυτές είναι πολύτιμες για την οικονομική και κοινωνική ιστορία. Η κατακόρυφη άνοδος των τιμών είναι ξεκάθαρη, γεγονός που καταδεικνύει την οικονομική δυσχέρεια που υπήρχε στην περιοχή. Βέβαια για να εκτιμήσουμε καλύτερα την κατακόρυφη άνοδο των τιμών πρέπει να λάβουμε υπόψη μας και έναν άλλο παράγοντα: τη μεγάλη υποτίμηση του τουρκικού νομίσματος εκείνη την περίοδο.

Ο Πουκεβίλ, διασχίζοντας τη νότια Πίνδο παρατήρησε πως οι Βλάχοι ποιμένες που ζούσαν εκεί ασχολούνταν με την κτηνοτροφία και, παράλληλα, καλλιεργούσαν σίκαλη. Οι γυναίκες έγνεθαν το μαλλί των αιγοπροβάτων και

¹³⁰ Βλ. W.M. Leake «Ταξίδι στη Θεσσαλία (1805)», μτφρ. Βασίλης Ευ. Αργυρούλης, σχόλια Κ. Σπανός, *ΘΗ*, τ. 39^{ος} (Λάρισα 2001), σ.14 και Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Γ1, ό. π., σ. 409.

¹³¹ Κ. Σιμόπουλου, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Γ1, ό. π., σ. 487.

¹³² W.Leake, *Η Θεσσαλία (1805-1810)*, ό. π., σ. 83.

¹³³ Βλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Γ1, ό. π., σ. 487 και Αικατερίνη Κωστοπούλου-Μπαλαμώτη, *Η συνοικία των Τρικάλων «Βαρούσι» από τον 17^ο αιώνα μέχρι σήμερα*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2001, σ. 37.

¹³⁴ Ένα γρόσι αντιστοιχούσε με 40 παράδες ή 120 άσπρα.

κατασκεύαζαν βελέντζες και διάφορα ενδύματα.¹³⁵ Στην περιοχή αυτή της Πίνδου ήταν πολύ ανεπτυγμένη η κτηνοτροφία με τα μεγάλα τσελιγκάτα. Φορείς του τσελιγκάτου ήταν κυρίως οι Βλάχοι, οι Σαρακατσαναίοι και οι Κουτσοβλάχοι. Το 1805 ο Ληκ, περνώντας από τα Τρίκαλα, συνάντησε ένα караβάνι αποτελούμενο από 200 άλογα, φορτωμένα με είδη νοικοκυριού, γυναίκες και παιδιά. Επρόκειτο για Βλάχους οι οποίοι κατέβαιναν από τα ορεινά της δυτικής Θεσσαλίας σε κάποιο χειμαδιό στα πεδινά.¹³⁶ Επίσης και ο Πουκεβίλ κατέγραψε πληροφορίες γι' αυτούς τους νομάδες κτηνοτρόφους. Συγκεκριμένα, αναφέρει ότι οι Βλάχοι μετακινούνταν από τα ορεινά στα πεδινά, όπου η κάθε φάρα (οικογένεια) νομάδων είχε τον δικό της βοσκότοπο. Όπως γράφει ο Πουκεβίλ, αυτοί οι νομάδες κτηνοτρόφοι μετακινούνταν με τα κοπάδια τους από τη Θεσσαλία ως τη Βοιωτία και την Αττική. Την άνοιξη άρχιζε η άνοδος στην Πίνδο και το Φθινόπωρο (γύρω στη γιορτή του Αγίου Δημητρίου) ξανάρχιζε η κάθοδος στα χειμαδιά.¹³⁷ Στα βλαχοχώρια της Πίνδου έμεναν τον χειμώνα μόνο αγωγιάτες και βοσκοί ή αλλιώς *κερατζήδες* και *τζουμπάνηδες*, όπως τους αποκαλούσαν στην ντοπιολαλιά. Από ένα έγγραφο του Αρχείου Αλή πασά της 2 Μαρτίου 1817 πληροφορούμαστε πως οι άνδρες της περιοχής ήταν αγωγιάτες.¹³⁸

Ελάχιστοι από αυτούς έμεναν στα ορεινά χωριά τον χειμώνα. Οι βοσκοί μετακόμιζαν στα λιβάδια του κάμπου, ενώ οι αγωγιάτες απουσίαζαν σχεδόν όλο το χρόνο καθώς οδηγούσαν τα εμπορικά караβάνια σε ολόκληρο σχεδόν τον βαλκανικό χώρο και μερικές φορές έφταναν ως την κεντρική Ευρώπη και τη Ρωσία.¹³⁹ Οι μετακινούμενοι αυτοί κτηνοτρόφοι εφοδίαζαν την αγορά με κτηνοτροφικά και βιοτεχνικά προϊόντα (βελέτζες, κ. ά.).¹⁴⁰ Βλέπουμε, λοιπόν, πως οι ορεσίβιοι κάτοικοι της Θεσσαλίας κάλυπταν μόνοι τους τις ανάγκες της διαβίωσής τους με τα βιοτεχνικά είδη που παρήγαν και, ταυτόχρονα, εμπορεύονταν το πλεόνασμα των παραγόμενων ειδών.

¹³⁵ Βλ. Φραγκίσκου-Καρόλου-Ούγγου-Λαυρεντίου-Πουκεβίλ, *Ξένοι περιηγητές στον ελληνικό χώρο, Ταξίδι στην Ελλάδα, Μακεδονία, Θεσσαλία*, μτφρ. Νίκη Μολφέτα, εκδ. Αφών Τολίδη, Αθήνα 1995, σ. 229.

¹³⁶ Βλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Γ1, ό. π., σ. 409 και Ελένη Αγγελομάτη - Τσουγκαράκη, 1821, *Η γέννηση ενός έθνους-κράτους, Α' τόμος, Η προεπαναστατική Ελλάδα*, Εθνική Τράπεζα, Αθήνα 2010, σ. 204.

¹³⁷ Βλ. Κυρ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Γ2 (1810- 1821), 7^η έκδοση, χ. χ. σ. 344.

¹³⁸ *Αρχείο Αλή πασά*, τ. Β', σ. 802, αριθ. εγγρ. 938, (Τύρναβος, 2 Μαρτίου 1817).

¹³⁹ Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Γ1, ό. π., σ. 409-410. Οι Βλάχοι εργάζονταν ως αγωγιάτες, διότι γνώριζαν τα ορεινά περάσματα λόγω της νομαδικής τους ζωής.

¹⁴⁰ Σπ. Ασδραχάς κ. ά., *Ελληνική οικονομική ιστορία*, ό. π., σ. 193-196.

Συνεχίζοντας ο Πουκεβίλ την πορεία του και περνώντας από την περιοχή μεταξύ Σταγών και Γρεβενών συνάντησε αρκετές οικογένειες κτηνοτρόφων οι οποίες κατείχαν μεγάλα κοπάδια.¹⁴¹ Ύστερα, περνώντας από την Καλαμπάκα, παρατήρησε πως η οικονομία της βασιζόταν, σε σημαντικό βαθμό, στο εμπόριο του μεταξιού και του βαμβακιού, το μεγαλύτερο μέρος του οποίου το αγόραζαν οι εβραϊκοί εμπορικοί οίκοι της Λάρισας. Γι' αυτό στην περιοχή αυτή υπήρχαν πολλές μουριές για την παραγωγή μεταξιού και καλλιεργημένοι αγροί.¹⁴²

Βλέπουμε, λοιπόν, ότι οι πληθυσμοί της δυτικής Θεσσαλίας, ιδίως οι Βλάχοι, δηλαδή οι ορεσίβιοι κάτοικοί της, ασχολούνταν όχι μόνο με τη γεωργία και την κτηνοτροφία (η αξία των κοπαδιών των Βλάχων νομάδων υπολογιζόταν σε 40.000.000 πιάστρα και του Αλή σε 2.000.000)¹⁴³, αλλά ταυτόχρονα συνέβαλαν και στην ανάπτυξη του εμπορίου με την πώληση των κτηνοτροφικών και βιοτεχνικών προϊόντων που παρήγαν. Μάλιστα τα Τρίκαλα θεωρούνταν σπουδαίο εμπορικό κέντρο.

Στην ανάπτυξη του εμπορίου συνέβαλαν οι βδομαδιάτικες αγορές ή αλλιώς *παζάρια*. Στα Τρίκαλα, όπως και σε άλλες πόλεις ή κωμοπόλεις της Θεσσαλίας, λειτουργούσε βδομαδιάτικο *παζάρι*.¹⁴⁴ Γνωρίζουμε, εξάλλου, πως σε όλες τις πόλεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας υπήρχε μία, τουλάχιστον, κεντρική αγορά. Ο Ληκ αναφέρει πως υπήρχε *παζάρι* στα Τρίκαλα, το οποίο λειτουργούσε κάθε Κυριακή με τη συμμετοχή των κατοίκων της πόλης και των γύρω χωριών.¹⁴⁵

Ονομαστή εμποροπανήγυρη, με μεγάλη ακτινοβολία και συμμετοχή πολλών εμπόρων ακόμη και από μακρινές περιοχές, ήταν αυτή του Μοσχολουρίου της Καρδίτσας, η οποία διαρκούσε πολλές ημέρες.¹⁴⁶ Για τις τοπικές αγορές και συγκεκριμένα για την εμποροπανήγυρη του Μοσχολουρίου θα ασχοληθούμε εκτενέστερα σε επόμενο κεφάλαιο. Εδώ να πούμε ότι αυτή η εμποροπανήγυρη με την περίοδο που οι βλαχοποιμένες εγκατέλειπαν τα χειμαδιά και ανέβαιναν στα Άγραφα και στην Πίνδο.¹⁴⁷

¹⁴¹ Πουκεβίλ, *Ξένοι περιηγητές στον ελληνικό χώρο*, ό. π., σ. 232.

¹⁴² Στο ίδιο, σ. 241.

¹⁴³ Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Γ2, ό. π., σ. 349.

¹⁴⁴ Βλ. Κ. Α. Οικονόμου, *Η Λάρισα και η Θεσσαλική Ιστορία*, τ. Δ', Λάρισα 2009, σ. 157. Την ίδια πληροφορία συναντούμε και στο πρωτότυπο του Πουκεβίλ, στο ένατο βιβλίο που αφορά τη Θεσσαλία.

¹⁴⁵ Κυρ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Γ1, ό. π., σ. 411.

¹⁴⁶ Κ. Α. Οικονόμου, *Η Λάρισα και η Θεσσαλική Ιστορία*, τ. Δ', ό. π., σ. 154.

¹⁴⁷ Βλ. Νίκος Καραφύλλης, *Το Μοσχολούρι διηγείται τη δόξα του*, Μοσχολούρι 2005, σ. 80-112.

Ο Ληκ παρατήρησε πως και οι κάτοικοι της Καρδίτσας είχαν παρόμοιες ασχολίες μ' αυτές των κατοίκων των Τρικάλων και της Καλαμπάκας. Περνώντας από το χωριό Ματαράγκα της Καρδίτσας είδε μεγάλες ακαλλιέργητες εκτάσεις με πολλά πρόβατα και άλλα ζώα τα οποία, προφανώς, τα έφερναν εκεί από τα γειτονικά ορεινά βουνά, όπως υπέθεσε ο ίδιος.¹⁴⁸ Στους Σοφάδες παρήγαν σιτηρά και σουσάμι, το λάδι του οποίου το χρησιμοποιούσαν όλοι οι κάτοικοι της Θεσσαλίας.¹⁴⁹ Στο Φανάρι της Καρδίτσας παρήγαν σταφύλια και καλαμπόκι. Σύμφωνα με τον ίδιο, το κυριότερο προϊόν της Θεσσαλίας ήταν το μέλι.¹⁵⁰ Ο Ληκ παρατήρησε πως οι κάτοικοι της περιοχής των Αγράφων ασχολούνταν με τη γεωργία, την κτηνοτροφία, την κατασκευή μάλλινων και βαμβακερών ειδών, καθώς και με την αργυροχοΐα και τη χρυσοχοΐα.¹⁵¹ Μάλιστα αναφέρει τις εξαγωγές από τα Άγραφα και τις τιμές των αγραφιώτικων προϊόντων.¹⁵²

Αγραφιώτικες εξαγωγές

- 15.000 φορτώματα κρασί, των 100 οκάδων το καθένα
- 100.000 οκάδες βούτυρο
- 200.000 οκάδες τυρί
- 4.000 οκάδες μετάξι
- 2.000 οκάδες μέλι
- 40.000 γιδοπρόβατα
- 2.000 βοοειδή

Τιμές αγραφιώτικων προϊόντων

Προϊόν	Τιμή
Βούτυρο	1 πιάστρο η οκά
Τυρί	15 παράδες
Μέλι	20 παράδες
κρασί	8 πιάστρα το φόρτωμα
ένα πρόβατο	8 πιάστρα

¹⁴⁸ W. Leake, *Η Θεσσαλία (1805-1810)*, ό. π., σ. 131.

¹⁴⁹ Στο ίδιο, σ. 131.

¹⁵⁰ Βλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Γ1, ό. π., σ. 490.

¹⁵¹ Στο ίδιο, σ. 486. Επίσης για την ανεπτυγμένη βιοτεχνία των Αγράφων βλ. Σπ. Ασδραχάς κ. άλ., *Ελληνική Οικονομική ιστορία*, ό. π., σ. 393-395.

¹⁵² Βλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Γ1, ό. π., σ. 486.

ένα τραγί	5 πιάστρα
μια αγελάδα	30 πιάστρα
ένα καματερό	30 πιάστρα
Σιτάρι	6 παράδες η οκά
1 κότα	15 παράδες

Συνοψίζοντας, θα μπορούσαμε να πούμε πως υπήρχε μια σημαντική οικονομική ανάπτυξη στην περιοχή που μελετάμε, η οποία οφειλόταν στις πολλές πρώτες ύλες που παρήγε. Έτσι, λόγω του ότι τα Τρίκαλα είχαν ανεπτυγμένη κτηνοτροφία και εκτροφή μεταξοσκώληκων, αυτό συντέλεσε και στην ανάπτυξη της υφαντουργίας και τις μεταξουργίας στην περιοχή. Η ανάπτυξη της βιοτεχνίας οδήγησε, με τη σειρά της, στην ανάπτυξη και του εμπορίου.

Αρκετές από τις παραπάνω πληροφορίες τις εντοπίζουμε και στο αρχείο του Αλή πασά. Από έγγραφο της 22 Απριλίου 1808 πληροφορούμαστε πως Αγραφιώτες υφαντουργοί ζούσαν στα Τρίκαλα, καθώς αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τις εστίες τους, εξαιτίας της ανασφάλειας, που οφειλόταν στη δράση κλεφτών στα βουνά και στις τοπικές συγκρούσεις, χωρίς ωστόσο να δίνονται περισσότερες πληροφορίες για το τι ακριβώς γινόταν και ποιοι συγκρούονταν. Μάλιστα, ο Αλή πασάς είχε στείλει μπουγιουντί στους προεστούς των Τρικάλων, διατάσσοντάς τους να μην φορολογήσουν τους Αγραφιώτες, κάτι που δεν το τήρησαν.¹⁵³

Από έγγραφο της 6 Οκτωβρίου 1810 πληροφορούμαστε πως δώδεκα χιλιάδες οκάδες κριθάρι που προερχόταν από τα Τρίκαλα προοριζόταν για τις αποθήκες των Ιωαννίνων. Το σιτάρι αυτό το μετέφερε ο υπεύθυνος του ταχυδρομείου των Τρικάλων.¹⁵⁴ Το παραπάνω, λοιπόν, έγγραφο μας δίνει δύο πολύ ενδιαφέρουσες πληροφορίες: ότι στην περιοχή των Τρικάλων παραγόταν κριθάρι και ότι στα Τρίκαλα λειτουργούσε ταχυδρομική υπηρεσία.

Οι κάτοικοι της δυτικής Θεσσαλίας ασχολούνταν με την παραγωγή καπνού, κάτι το οποίο αποδεικνύεται από ένα έγγραφο της 18^{ης} Οκτωβρίου 1812. Σύμφωνα με αυτό το έγγραφο, ο Αλή πασάς είχε έσοδα από το μονοπώλιο καπνού στην περιοχή των Τρικάλων και της Καρδίτσας. Ο Αλής δεν είχε έσοδα μόνο από τις παραπάνω πόλεις αλλά από τη Θεσσαλονίκη, τη Βέροια και τα Ιωάννινα. Τη χρονιά αυτή εισέπραξε 20.500 γρόσια από το μονοπώλιο καπνού στις παραπάνω πόλεις και 2.000

¹⁵³ *Αρχείο Αλή πασά, ό. π., τ. Α', σ. 733, αριθ. εγγρ. 385 (Άγραφα, 22 Απριλίου 1808). Βλ. το έγγραφο αυτό στο Παράρτημα.*

¹⁵⁴ *Στο ίδιο. τ. Β', σ. 165, αριθ. εγγρ. 548 (Ιωάννινα, 6 Οκτωβρίου 1810).*

από το παραπάνω ποσό εισπραττόταν στην περιοχή της Καρδίτσας.¹⁵⁵ Από ένα άλλο έγγραφο της ίδιας χρονιάς πληροφορούμαστε πως ο Αλής εισέπραξε 17.000 γρόσια, τα οποία προέρχονταν από το μονοπώλιο καπνού στις πόλεις Καρδίτσα, Καστοριά, Λάρισα και Μοναστήρι. Από την περιοχή της Καρδίτσας εισέπραξε 2.083 γρόσια.¹⁵⁶ Από ένα έγγραφο της 29^{ης} Μαρτίου 1815, το οποίο αφορά φορολογικά ζητήματα, πληροφορούμαστε πως σε κάποια από τα χωριά-τσιφλίκια του Βελή, οι κάτοικοι ασχολούνταν με την κτηνοτροφία και γι' αυτό πλήρωναν και τον ανάλογο φόρο, το *τζελέπικο*. Ορισμένα από αυτά τα χωριά-τσιφλίκια ήταν η Ματαράγκα, το Καλλιφώνι και το Χαλαμπρέσι.¹⁵⁷ Επίσης, από άλλο έγγραφο του 1815 (6 Δεκεμβρίου) πληροφορούμαστε πως μία από τις ασχολίες των κατοίκων των τσιφλικιών του Βελή ήταν η καλλιέργεια το βαμβακιού και γι' αυτό άλλωστε πλήρωναν και τον ανάλογο φόρο, το *βαμπακιάτικο* και το *στρεμματιάτικο*.¹⁵⁸ Επίσης, ένα έγγραφο της 1^{ης} Μαρτίου 1816 μαρτυρεί την ενασχόληση των κατοίκων με την κτηνοτροφία. Το έγγραφο αυτό αναφέρει τον αριθμό των προβάτων του βίλαετίου (καζά) Δομενίκου και καταγράφει τους ντόπιους ιδιοκτήτες κοπαδιών και τους μετακινούμενους κτηνοτρόφους («*κισλατζήδες*» = ενοικιαστές βοσκοτόπων, από την ευρύτερη περιοχή της Ηπείρου και της Μακεδονίας, οι οποίοι παραχείμαζαν στη Θεσσαλία. Το έγγραφο αυτό συντάχθηκε την 1^η Μαρτίου, κάτι που δείχνει πως η καταγραφή πραγματοποιήθηκε τον Φεβρουάριο, εποχή κατά την οποία οι νομάδες κτηνοτρόφοι βρίσκονταν στα χειμαδιά. Στο εν λόγω έγγραφο καταγράφονται 192.381 πρόβατα· επιπλέον, αναφέρονται και τα τοπωνύμια των μαντριών στα οποία παραχείμαζαν τα κοπάδια εντός της περιοχής του κάθε χωριού.¹⁵⁹

Ένα άλλο έγγραφο, της 20 Ιουλίου 1816, μας πληροφορεί και για μια άλλη ασχολία των ανθρώπων της περιοχής που μελετούμε, την παραγωγή τούβλων. Πρόκειται για ένα *μπουγιουρντί* του Βελή πασά προς τους προεστούς και τους ραγιάδες της Πολιάνας, με το οποίο τους ζητούσε να δώσουν στους μαστόρους «*τουβλατζήδες*», Κώστα και Θωμά Βούλγαρη, 1.964 γρόσια «*από το αλατζιάκι*» του (= από αυτό που έχει λαμβάνειν) και μάλιστα χωρίς καθυστέρηση. Η μεγάλη αυτή αμοιβή που αφορούσε, εκτός από τους μαστόρους, τους συνεργάτες και τους βοηθούς τους, πρέπει να οφείλεται στην παραγωγή μεγάλης ποσότητας τούβλων για την

¹⁵⁵ Στο *ίδιο*, τ. Β', σ. 305, αριθ. εγγρ. 630 (Ιωάννινα, 18 Οκτωβρίου 1812).

¹⁵⁶ Στο *ίδιο*, τ. Β', σ. 313, αριθ. εγγρ. 634 (Ιωάννινα, 3 Νοεμβρίου 1812).

¹⁵⁷ Στο *ίδιο*, τ. Β', σ. 547, αριθ. εγγρ. 755 (Λάρισα, 29 Μαρτίου 1815).

¹⁵⁸ Στο *ίδιο*, τ. Β', σ. 630, αριθ. εγγρ. 824 (Λάρισα, 6 Δεκεμβρίου 1815).

¹⁵⁹ Στο *ίδιο*, τ. Β', σ. 667, αριθ. εγγρ. 850 (χ. τ., 1 Μαρτίου 1816).

οικοδόμηση του σεραγιού του Βελή πασά στον Τύρναβο.¹⁶⁰ Επίσης, από ένα άλλο έγγραφο του 1816, που φέρει ημερομηνία 22 Σεπτεμβρίου, πληροφορούμαστε πως μια άλλη εργασία ήταν οι οικοδομικές εργασίες. Το συγκεκριμένο έγγραφο είναι ένα *μπογγιουρντί* του Βελή πασά προς τους προεστούς της Πολιάνας (σημ. Πηγή της επαρχίας των Τρικάλων) με το οποίο τους ζητούσε να παραδώσουν σε κάποιον μαστρό-Γιάννη 3.096 γρόσια, πιθανότατα για την οικοδόμηση κάποιου κτηρίου.¹⁶¹

Όπως έχουμε προαναφέρει, μία από τις κύριες ασχολίες των κατοίκων της περιοχής που εξετάζουμε ήταν η κτηνοτροφία και, συγκεκριμένα, η εκτροφή προβάτων, γεγονός που αποδεικνύεται και από τα έγγραφα υπ' αριθμόν 1158, 1159, 1160, 1161, 1162, 1163, 1164, 1165 και 1166, σύμφωνα με τα οποία ο Βελή πασάς είχε στείλει «δικούς του» ανθρώπους για να καταμετρήσουν τα πρόβατα της επαρχίας Τρικάλων. Για την περιοχή του τοπικού διαμερίσματος Αιθήκων ζητούσε να δεχθούν τον άνθρωπό του, τον Βασίλη Τόγια, «διά το μέτρημα των προβάτων». Στην περιοχή του τ. δ. Παραληθαίων της επαρχίας Τρικάλων έστειλε τον Ντέμτζε Τζάρη, για την περιοχή του τ. δ. Πιαλίων ζητούσε να δεχθούν τον Κασίμ Κασίστι, ενώ στην περιοχή του τ. δ. Τρικάλων είχε στείλει *μπογγιουρντί*, με το οποίο ζητούσε να δεχθούν τον άνθρωπο του, Δημάκη Χ. [= Χατζή], «δια το μέτρημα των προβάτων», κλπ.¹⁶²

Μια άλλη ενασχόληση των κατοίκων, ήταν ο θερισμός. Όπως μας πληροφορεί ένα έγγραφο της 14 Μαΐου 1819, ο Βελή πασάς έστειλε *μπογγιουρντί* στους Βουνιώτες να στείλουν τριάντα εργάτες στα τσιφλίκια του που χαρακτηρίζονται ως «μπαϊρια τσιφλίκια», δηλαδή γαίες ακαλλιέργητες και ξηρές. Με την προσφώνηση Βουνιώτες, αναφέρεται είτε στο χωριό Βούνεσι (σημ. Μορφοβούνι, της επαρχίας Καρδίτσας) είτε σε κάποια χωριά του «βουνού», των Αγράφων, της Πίνδου κ. ά., τα οποία δεν κατονομάζονται αλλά καλούνταν να στείλουν εργάτες στα τσιφλίκια του.¹⁶³

III. Φορολογία

Το ποσό του φόρου που ήταν υποχρεωμένη να καταβάλλει κάθε περιοχή καθοριζόταν από την τουρκική διοίκηση, ανάλογα με τον αριθμό και την οικονομική κατάσταση των κατοίκων. Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό όσον αφορά τη φορολογία

¹⁶⁰ Στο ίδιο, τ. Β', σ. 698, αριθ. εγγρ. 877 (Τύρναβος, 20 Ιουλίου 1816).

¹⁶¹ Στο ίδιο, τ. Β', σ. 721, αριθ. εγγρ. 895 (Δέσιανη, 25 Σεπτεμβρίου 1816).

¹⁶² Στο ίδιο, τ. Γ', σ. 217- 227, αριθ. εγγρ. 1158, 1159, 1160, 1161, 1162, 1163, 1164, 1165, 1166, 1167, (Τύρναβος, 25 Φεβρουαρίου 1819),. Όλα τα παραπάνω έγγραφα στάλθηκαν την ίδια ημέρα.

¹⁶³ Στο ίδιο, τ. Γ', σ. 265, αριθ. εγγρ. 1196 (Τύρναβος, 14 Μαΐου 1819).

αυτή την περίοδο είναι η εκμίσθωση των φόρων (*iltizam*) ενός χωριού ή μιας ολόκληρης περιοχής, που στην αρχή γινόταν για ένα χρόνο (*mukata'a*) ή το πολύ για δύο ή τρία χρόνια. Καθώς όμως ο ενοικιαστής δεν είχε μόνιμα συμφέροντα, προσπαθούσε να αυξήσει όσο το δυνατό τα κέρδη του αδιαφορώντας για το αν με την υπέρμετρη φορολόγηση κατέστρεφε οικονομικά την περιοχή της οποίας είχε εκμισθώσει τα εισοδήματα. Προκειμένου να αντιμετωπισθεί αυτό το πρόβλημα, το οθωμανικό κράτος άρχισε να εφαρμόζει από το 1695 την ισόβια εκμίσθωση των φόρων (σύστημα *μαλικανέ/τ. malikâne*). Η εφαρμογή αυτού του συστήματος οφείλεται στα τεράστια ελλείμματα του κρατικού προϋπολογισμού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, μετά το τέλος των κατακτητικών πολέμων. Για να αντιμετωπίσει αυτή την κατάσταση και να εξασφαλίσει γρήγορη είσπραξη των φόρων και εύκολη συγκέντρωση χρημάτων η Υψηλή Πύλη εκχώρησε την εκμίσθωση των κρατικών εισοδημάτων σε ιδιώτες. Η εκμίσθωση μπορεί να αφορούσε τις φορολογικές προσόδους των γαιών (*γαιοπρόσδοος*) ή, συνήθως, όλους τους φόρους.¹⁶⁴

Θεωρητικά τίποτε δεν είχε αλλάξει, σε σχέση με το παλαιότερο φορολογικό σύστημα. Στην πράξη όμως είχαν αλλάξει πολλά προς το χειρότερο για τον φορολογούμενο πληθυσμό· ιδίως για τον χριστιανικό που σήκωνε το μεγαλύτερο βάρος της φορολογίας. Η εκμίσθωση των φόρων από ισχυρά άτομα της περιφέρειας ή της πρωτεύουσας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήταν πηγή πολλών δεινών για τον φορολογούμενο πληθυσμό. Άτομα που συγκροτούσαν τις *τοπικές ελίτ* (κυρίως *αγιάνηδες*, αλλά και χριστιανοί *κοτζαμπάσηδες*), που διέθεταν κεφάλαια, βρήκαν σ' αυτό το σύστημα την ευκαιρία εύκολου και γρήγορου πλουτισμού, αφού δεν υπήρχε ουσιαστικά έλεγχος στην είσπραξη των φόρων, παρά τις κατά καιρούς διαταγές της κεντρικής διοίκησης. Οι εκμισθωτές των φόρων ρίσκαραν βέβαια τα χρήματα που επένδυναν στην ενοικίαση των φόρων. Ένα έκτακτο σοβαρό γεγονός (ένας πόλεμος, μία φυσική καταστροφή κλπ.) συνεπαγόταν αντικειμενική αδυναμία είσπραξης των φόρων ή είσπραξη μικρότερου ποσού από το αναμενόμενο. Γι' αυτό οι μισθωτές τους επεδίωκαν την είσπραξη όσο το δυνατό μεγαλύτερων ποσών, υψηλότερων από αυτούς που αναλογούσαν σε κάθε φορολογούμενο ή σε κάθε κοινότητα.

Μία άλλη σημαντική αλλαγή στη φορολογία ήταν η καθιέρωση, στα τέλη του 17ου αι. φορολογικής κλίμακας για την είσπραξη του κεφαλικού φόρου(της *τζιζιέ*, του κυριότερου φόρου των μη μουσουλμάνων). Πρόκειται για το *χαράτσι (haraç)*,

¹⁶⁴ Βλ. Σπ. Ασδραχάς, και άλ., *Ελληνική Οικονομική Ιστορία, ό. π.*, σ. 189-218, 357-403· Ελένη Αγγελομάτη - Τσουγκαράκη, *Η προεπαναστατική Ελλάδα, ό. π.*, σ. 141 κ. εξ.

μολονότι ο όρος αυτός δήλωνε στην πραγματικότητα φόρο πάνω στη γη. Ως τότε ο φόρος υπολογιζόταν ανά *εστία* (τ. *χανέ*) με βάση κατάστιχα (*δεφτέρια*) στα οποία αναγράφονταν οι αρχηγοί των οικογενειών. Οι φορολογικές κατηγορίες ήταν τρεις: η πρώτη για τους πλούσιους (*a'la*), η δεύτερη για όσους είχαν μέτρια εισοδήματα (*evsat*) και η τρίτη για τους φτωχούς (*edna*). Κάθε κατηγορία πλήρωνε ακριβώς τα διπλάσια από την αμέσως κατώτερή της. Το ύψος του κεφαλικού φόρου δεν παρέμεινε σταθερό σε όλη τη διάρκεια αυτής της περιόδου. Για να εκτιμήσουμε καλύτερα το βάρος του πάνω στους μη μουσουλμάνους θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας και την υποτίμηση του τουρκικού νομίσματος.¹⁶⁵

Πίνακας με τον κεφαλικό φόρο που αναλογούσε σε κάθε κατηγορία φορολογούμενων¹⁶⁶

Έτος	Πλούσιοι (<i>a'la</i>)	Μεσαίων εισοδημάτων (<i>evsat</i>)	Φτωχοί (<i>edna</i>)
1691	9 γρόσια	4,5 γρόσια	2,25 γρόσια
1696	10 γρόσια	5 γρόσια	2,50 γρόσια
1744	11 γρόσια	5,5 γρόσια	2,75 γρόσια
1804	12 γρόσια	6 γρόσια	3 γρόσια
1816	16 γρόσια	8 γρόσια	4 γρόσια

Αυτός ο τρόπος φορολόγησης φαίνεται δίκαιος, αφού λάμβανε υπόψη τα εισοδήματα των φορολογούμενων. Από διάφορες όμως πηγές μαρτυρούνται πολλές καταχρήσεις κατά την είσπραξη του κεφαλικού φόρου. Έπειτα, συχνά, εισπράττονταν μεγαλύτερα από τα κανονικά. Η ρύθμιση όμως αυτή είχε μακροπρόθεσμα αρνητικές συνέπειες για τους *ραγιάδες* και για έναν άλλο λόγο. Διότι, ενώ σταμάτησαν να γίνονται σε τακτά χρονικά διαστήματα -όπως τους προηγούμενους αιώνες- "απογραφές" για εξακρίβωση του φορολογούμενου πληθυσμού, το ποσό που καθοριζόταν από τη διοίκηση έπρεπε να καταβληθεί ανεξάρτητα από τον πραγματικό

¹⁶⁵ Αναστασία Κυρκίνη – Κούτουλα, *Η οθωμανική διοίκηση στην Ελλάδα. Η περίπτωση της Πελοποννήσου*, εκδ. Αρσενίδη, Αθήνα 1996, σ. 34-39.

¹⁶⁶Βλ. *Mc Gowan, Economic life in Ottoman Europe 1600-1800*, Cambridge University Pres, Καίμπριτζ 1981, σ. 100.

πληθυσμό της κάθε επαρχίας. Σε περίπτωση μείωσης του πληθυσμού, για διάφορους λόγους (από φυσικούς θανάτους, από επιδημίες πανώλης, ή λόγω φυγής κατοίκων κλπ.) το επιδικασθέν ποσό επιβάρυνε όσους κατοίκους είχαν απομείνει, αυξάνοντας έτσι το φορολογικό τους βάρος.

Επιβάλλονταν όμως και αρκετοί άλλοι φόροι: η δεκάτη, (*osur*), αλλά ενώ οι *ραγιάδες* έδιναν, συχνά, το 1/8, ακόμη και το 1/5 της αγροτικής παραγωγής τους οι μουσουλμάνοι έδιναν λιγότερα, οι φόροι για τα κοπάδια, οι φόροι για τα μελίσσια και διάφοροι άλλοι. Επίσης, φόρο πλήρωναν οι κάτοικοι και για τη συντήρηση του στρατού και για διάφορες κρατικές υπηρεσίες. Αυτοί όμως οι τελευταίοι φόροι βάρυναν εξίσου μουσουλμάνους και χριστιανούς κατοίκους και καταβάλλονταν είτε σε χρήμα είτε σε είδος με προσωπική εργασία (αγγαρεία).¹⁶⁷ Υπήρχαν, επίσης, και οι εκκλησιαστικοί φόροι ή *εκκλησιαστικά δοσίματα*.¹⁶⁸

Περνώντας από τα Τρίκαλα ο Ληκ σημείωσε ότι «*Τα μεγαλύτερα ελληνικά σπίτια στα Τρίκαλα πληρώνουν 600 γρόσια το χρόνο για συνήθη φορολογία και τα μεσαίας τάξεως 200 γρόσια. Ο Επίσκοπος παίρνει ένα γρόσι το χρόνο, από κάθε σπίτι της Επισκοπής του. Απ' τις πλουσιότερες τάξεις της πόλεως 4-5 γρόσια για αγιασμό και άλλα τόσα όταν η οικογένεια και ιδίως οι γυναίκες ζητήσουν να κάνει κάποια λειτουργία ιδιαίτερη ή κατ' οίκον ιεροπραξία*»¹⁶⁹ Μια από τις πιο βαριές φορολογικές επιβαρύνσεις για τους κατοίκους των Τρικάλων ήταν η ταχυδρομική υπηρεσία. Ο Ληκ αναφέρει πως ο επικεφαλής της ταχυδρομικής υπηρεσίας ήταν μια πολύ σημαντική προσωπικότητα.¹⁷⁰ Το ταχυδρομείο (*menzil*) των Τρικάλων είχε 150 άλογα, η συντήρηση των οποίων στοίχιζε 200 πουγκιά¹⁷¹ τον χρόνο.¹⁷²

Περνώντας από τη γέφυρα του Καραβόπορου σε μια άλλη γέφυρα βρέθηκε σε έναν σταθμό είσπραξης φόρων όπου βρήκε τους κατοίκους της ευρύτερης περιοχής να εκτελούν μια αγγαρεία, προκειμένου ν' αναχαιτίσουν τον Πηνειό και να προστατεύσουν τα κτήματα ενός τουρκικού τσιφλικιού από ένα παρακλάδι του ποταμού, που είχε αρχίσει να σχηματίζεται.¹⁷³

¹⁶⁷ Κ. Α. Οικονόμου, *Η Λάρισα και η Θεσσαλική Ιστορία*, τ. Δ', ό. π., σ. 124 και Απ. Βακαλόπουλος, «Η θέση των Ελλήνων και οι δοκιμασίες τους υπό τους Τούρκους», *ΙΕΕ*, τ. Ι' (Αθήνα 1974), σ. 44-50.

¹⁶⁸ Βλ. για τα εκκλησιαστικά «δοσίματα» Παρασκευάς Κονόρτας, *Οθωμανικές θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο, 17^{ος} – αρχές 20ού αιώνα*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1998, σ. 165 κ. εξ.

¹⁶⁹ Βλ. W. M. Leake, *Η Θεσσαλία (1805-1810)*, ό. π., σ. 83.

¹⁷⁰ Στο ίδιο., σ. 25.

¹⁷¹ Το ένα πουγκί ισοδυναμούσε με 500 γρόσια.

¹⁷² Βλ. Κυρ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, Γ1, ό. π., σ. 411.

¹⁷³ Βλ. W.M. Leake, «Ταξίδι στη Θεσσαλία, 1809-1810», ό. π., *ΘΗ*, τ. 38^{ος} (2000), σ. 161.

Για την Καλαμπάκα σημειώσε πως αποτελούσε χωριστό *μουκατά* (*mukata*) και βρισκόταν στη δικαιοδοσία του Βελή πασά. Ο πασάς λάμβανε 50 *μπούρσες* (*πουγκιά*), δηλαδή 1.250 λίρες το χρόνο.¹⁷⁴ Επίσης, άλλα 20 *πουγκιά* κάλυπταν τις επιβαρύνσεις για τις τοπικές δαπάνες (κονάκια, συντήρηση αλβανικών αποσπασμάτων κλπ.), ποσά τα οποία πλήρωναν μόνο 120 σπίτια, γιατί τα υπόλοιπα ήταν εξαθλιωμένα.¹⁷⁵

Όσον αφορά την Καρδίτσα, σημειώνει πως υπαγόταν φορολογικά/διοικητικά στα Τρίκαλα και γι' αυτό πλήρωνε τις εισφορές της στον Αλή πασά. Επίσης, γράφει πως το χωριό Παζαράκι της Καρδίτσας κατέβαλλε τους φόρους του στον Αβδίμ μπέη, αλλά οι κάτοικοι του πλήρωναν και έναν επιπρόσθετο φόρο στον Αλή πασά.¹⁷⁶

Σε αυτό το σημείο αξίζει να σημειώσουμε πως η φορολογία ήταν ένας τρόπος για την αύξηση της τεράστιας περιουσίας του Αλή πασά και μία από τις αιτίες καταστροφής πολλών χριστιανικών οικισμών και της μετανάστευσής τους. Μάλιστα, ο Αλής κατάφερε να αποκτήσει τον έλεγχο μεγάλων εκτάσεων της θεσσαλικής γης μετατρέποντας τες σε ιδιοκτησία του.¹⁷⁷

Πολλές και εξαιρετικά ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τη φορολογία των κατοίκων της περιοχής που μελετάμε παίρνουμε από το Αρχείο του Αλή Πασά το οποίο, ανάμεσα στα διάφορα έγγραφά του, περιέχει και πολλά στοιχεία για τις φορολογικές υποχρεώσεις των χωριών του τεράστιου πασαλίκιού του. Ένα από τα πρώτα έγγραφα αυτού του Αρχείου, με ημερομηνία 27 Απριλίου 1800, είναι ένα *αρτζουχάλι* (αίτηση) των προεστών των Τρικάλων προς τον Αλή πασά με το οποίο του ζητούσαν να στείλει *βεκίληδες* για να εισπράξουν τους φόρους (χαράτσι) κατά την προσταγή του Μουχτάρ πασά. Φαίνεται πως μία βασική λειτουργία των κοινοτήτων ήταν η είσπραξη των χαρατσιών. Το έγγραφο υπογράφεται από κάποιον «Αρίστη», που μάλλον είναι το ίδιο πρόσωπο με τον «Αρίστο» που βρισκόταν στην ακολουθία του Αλή πασά στο Βιβίνι.¹⁷⁸

Ένα έγγραφο των εσόδων του Αλή Πασά από τη φορολογία της επαρχίας Τρικάλων, που συντάχθηκε στις 15 Ιουνίου του 1813 στα Ιωάννινα είναι ένα τεφτέρι των εσόδων του Αλή από τον Οκτώβριο του 1812 έως τον Οκτώβριο του 1813. Στο έγγραφο αναφέρονται η Αγία Μονή, που ήταν προάστιο των Τρικάλων, το *βαρόσι*, οι

¹⁷⁴ W. M. Leake, *Η Θεσσαλία (1805-1810)*, ό. π., σ. 21.

¹⁷⁵ W.M. Leake, «Ταξίδι στη Θεσσαλία, 1805», *ΘΗ*, τ. 39^{ος} (2001), σ. 14.

¹⁷⁶ Βλ. W. M. Leake, *Η Θεσσαλία (1805-1810)*, ό. π., σ. 131.

¹⁷⁷ Ε. Φαρμακίδης, *Η Λάρισα. Τοπογραφική και ιστορική μελέτη*. (Εισαγωγή – επιμέλεια, Κ. Σπανός), Λάρισα 2001, σ. 13.

¹⁷⁸ *Αρχείο Αλή Πασά*, ό. π., τ. Α', σ. 104-105, αριθ. εγγρ. 60.

Εβραίοι και εβδομήντα τρία ζευγάρια γης, που κατανέμονται σε δέκα χωριά. Το είδος των φόρων δεν αναφέρεται αναλυτικά, εκτός από το *μετζίλι* (φόρος για τη συντήρηση της ταχυδρομικής υπηρεσίας). Οι υπόλοιποι φόροι αναφέρονται με τον περιληπτικό όρο *αφεντικά αλατζάκια*. Μετά τη συνοπτική αναγραφή των οφειλών του καζά Τρικάλων ακολουθεί ένα μπουγιουρντί του Αλή πασά, στο οποίο αναφέρεται το όνομα του εισπράκτορα και διατυπώνονται απειλητικές φράσεις όπως συνηθιζόταν την εποχή εκείνη, όπως «*μαύρα φίδια έχουν να σας φάγουν*» και άλλα. Το συγκεκριμένο μπουγιουρντί καλεί «*τα άνωθεν χωριά και τζεφλίκια*» να πληρώσουν τα χρεωστούμενα ποσά το αργότερο εντός είκοσι ημερών στον *μπουμπασίρη* του Μπάκο Ζιαμποκίκα.¹⁷⁹

Ένα άλλο έγγραφο, με ημερομηνία 15 Ιουνίου 1813, συνταγμένο πάλι στα Ιωάννινα, αναφέρεται σε χρεωστικά υπόλοιπα της επαρχίας Τρικάλων προς τον Αλή πασά για την περίοδο Οκτωβρίου 1811- Οκτωβρίου 1812. Το έγγραφο υπογράφεται ιδιοχείρως από το *βεκίλη* (επίτροπο) του κοινού Δημήτρη Χατζηπέτρο. Με ένα άλλο μπουγιουρντί ο Αλής διέτασσε τους κατοίκους της περιοχής να καταβάλουν στον *μπουμπασίρη* Μπάκο Ζιαμποκίκα το οφειλόμενο ποσό εντός είκοσι ημερών. Αυτό που είναι ασαφές από την περιγραφή του «Λογαριασμού» είναι η έκφραση *μπεκαγιέδες* (υπόλοιπα) του Οικονόμου, που επαναλαμβάνεται και σε άλλα έγγραφα. Θεωρείται πιθανότερο ο προεστός του βιλαετίου Τρικάλων να είναι αυτός που συναντάται και σε άλλα έγγραφα του Αρχείου.¹⁸⁰

Με ημερομηνία επίσης 15 Ιουνίου 1813 καταχωρείται στο Αρχείο ένα άλλο έγγραφο. Πρόκειται για ένα λογαριασμό χρεωστικών υπολοίπων του *Κράτζοβο κόλι*, δηλαδή ενός τμήματος της επαρχίας Καλαμπάκας προς τον Αλή πασά για την περίοδο Οκτωβρίου 1811-Οκτωβρίου 1812. Στο έγγραφο αναφέρεται «ο Οικονόμος *Κακοπλεύρι κρατεί βεκίλην*», που πιθανότατα σημαίνει ότι ήταν γενικός προεστός στο βιλαέτι των Τρικάλων.

Στο ίδιο έγγραφο ακολουθεί μπουγιουρντί του Αλή πασά για να καταβάλουν οι κάτοικοι της περιοχής του «Κράτζοβο κόλι», (= τμήματος της σημερινής επαρχίας Καλαμπάκας) στον *μπουμπασίρη* Σαλή Ισίτζα το οφειλόμενο ποσό εντός χρονικού διαστήματος είκοσι ημερών. Υπάρχουν επίσης το δεφτέρι και το ενσωματωμένο μπουγιουρντί του Αλή πασά που αναφέρονται στις οφειλές του έτους 1812-1813 και το εκκαθαριστικό της διαχείρισής του. Επιβεβαιώνεται με αυτόν τον τρόπο η βαριά

¹⁷⁹ *Αρχείο Αλή Πασά, ό. π., τ. Β', σ. 344-345, αριθ. έγγρ. 661.*

¹⁸⁰ *Στο ίδιο, τ. Β', σ. 349, αριθ. έγγρ. 664.*

φορολογία που είχε επιβάλει ο Αλή πασάς στους κατοίκους της Θεσσαλίας, που όπως προαναφέρθηκε, ήταν μία πηγή εσόδων για την αύξηση της περιουσίας του.¹⁸¹

Στη φορολογία των κατοίκων της περιοχής των Τρικάλων αναφέρεται, επίσης, και ένα άλλο έγγραφο, με ημερομηνία 1 Αυγούστου 1813, γραμμένο στα Τρίκαλα. Πρόκειται για ένα *ταχβίλι*, δηλαδή απόδειξη εξόφλησης του Εβραίου σαράφη των Τρικάλων Μοσέ, την οποία υπογράφει ο Γιαννακός Ζάρκου. Το έγγραφο έχει ως παραλήπτη τον *μπουμπασίρη* (απεσταλμένο) του Αλή πασά, Γιάτζε Βερβέζα, ο οποίος παρέδωσε 4.575 γρόσια από εισπράξεις φόρων από το Αρδάνι κόλι Τρικάλων.¹⁸² Στο ίδιο ζήτημα αναφέρεται και ένα άλλο έγγραφο, με ημερομηνία 2 Αυγούστου 1813, γραμμένο κι αυτό στα Τρίκαλα. Πρόκειται για ένα *δεφτέρι*, όπου αναφέρονται τα εισπραχθέντα ποσά από τη φορολογία της επαρχίας Τρικάλων. Είναι ένα δίφυλλο χαρτί γραμμένο και στις δύο αντικριστές πλευρές του. Η δεξιά σελίδα αναφέρει το λογαριασμό που έχει συνταχθεί στα Τρίκαλα και φέρει την υπογραφή του προεστού Γιαννακού Ζάρκου, προς επιβεβαίωση της γνησιότητάς της. Στην αριστερή σελίδα αναφέρεται ο έλεγχος, που έγινε στις 28 Αυγούστου 1813 στο Τεπελένι. Η εκκαθάριση των λογαριασμών έγινε στο Τεπελένι επειδή ο Αλή πασάς βρισκόταν τότε εκεί. Το έγγραφο έχει πολύ μεγάλες ομοιότητες με το έγγραφο υπ' αριθμ. 688, που αναφέρεται στο ίδιο θέμα. Η πόλη των Τρικάλων δεν αναφέρεται σ' αυτό το έγγραφο, συμπεραίνεται όμως ότι πρόκειται για τα Τρίκαλα από το γεγονός ότι ο Γιαννακός Ζάρκου την προηγούμενη και την επόμενη ημέρα σύνταξης του εγγράφου, είχε υπογράψει κι άλλα έγγραφα στα Τρίκαλα, οπότε θεωρείται απίθανο να βρισόταν κάπου αλλού.

Από άλλο έγγραφο, με ημερομηνία 3 Αυγούστου 1813, γραμμένο στα Τρίκαλα, ένα *ταχβίλι*, δηλαδή μια απόδειξη εξόφλησης του Εβραίου σαράφη των Τρικάλων Μοσέ, πληροφορούμαστε ότι ο Γιαννακός Ζάρκου παρέδωσε στον *μπουμπασίρη* (απεσταλμένο) του Αλή πασά, το Σαλήχ Νισίτζα 10.183 γρόσια από την είσπραξη φόρων της επαρχίας Τρικάλων.¹⁸³

Το έγγραφο που ακολουθεί, συνταγμένο δύο μέρες αργότερα, δηλαδή στις 5 Αυγούστου 1813 στα Τρίκαλα, και το οποίο προσυπογράφει επίσης ο Γιαννακός Ζάρκου και το στέλνει στον *μπουμπασίρη* του Αλή πασά, Μπάκο Ζιαμποκίκα, μας πληροφορεί ότι παρέδωσε 5.597 γρόσια από είσπραξη φόρων από των περιοχή των

¹⁸¹ Στο ίδιο, τ. Β', σ. 349-350 αριθ. εγγρ. 664.

¹⁸² Στο ίδιο, τ. Β', σ. 377-378, αριθ. εγγρ. 684. Βλ. αυτό το έγγραφο στο Παράρτημα.

¹⁸³ Στο ίδιο, τ. Β', σ. 378-379, αριθ. εγγρ. 685.

Τρικάλων. Τα ποσά που αναφέρονται στα δύο τελευταία έγγραφα στάλθηκαν στην Κωνσταντινούπολη.¹⁸⁴

Στις 27 Απριλίου 1815 ο Βελή πασάς, από τον Τύρναβο, όπου ήταν το παλάτι του (σαράι), έστειλε ένα *μπουγιουρντί* προς τον γραμματικό του Παναγιώτη Κραβαρίτη με την εντολή να εισπράξει από τους *κισλατζήδες*, που ήταν ενοικιαστές των βοσκοτόπων στα χωριά της Καρδίτσας Καπτσί, Βελέσι, Καλλιφώνι και Μπλαμπανλή τους οφειλόμενους φόρους (τζελέπικο)¹⁸⁵, που ανέρχονταν σε εκατόν είκοσι επτά κριάρια. Η αναλογία του φόρου είναι τρία και μισό κριάρια ανά εκατό πρόβατα στην ιδιοκτησία τους.¹⁸⁶

Βέβαια, πληροφορίες για τη φορολογική πολιτική του Αλή πασά δεν παίρνουμε μόνο από το Αρχείο του, αλλά και από άλλες πηγές, όπως είναι οι ξένοι περιηγητές. Ο Ληκ σε μία επίσκεψή του στα Γιάννενα, τον Μάιο του 1809, αναφέρει πως συνάντησε εκεί κάποιους τσελιγκάδες Καραγκούνηδες, οι οποίοι απέδωσαν στον Αλή τον ετήσιο φόρο *resmiotlak*, (το εννόμιον των Βυζαντινών). Ωστόσο, δεν διευκρινίζεται αν πρόκειται για Καραγκούνηδες του Θεσσαλικού κάμπου ή της Ηπείρου ή και της Ακαρνανίας ακόμα.¹⁸⁷

IV. Τοπικό και διαπεριφερειακό εμπόριο: μόνιμες αγορές, βδομαδιάτικα παζάρια/ - Εμποροπανήγυρις Μοσχολορίου

Με τον όρο εμπόριο εννοούμε την ανταλλαγή, την κυκλοφορία ή τη διακίνηση αγαθών, ανθρώπων και ιδεών.¹⁸⁸ Αξίζει να σημειώσουμε πως μεταξύ του 19ου και του 20ού αιώνα ξεχώρισαν οι Έλληνες έμποροι, οι οποίοι κατόρθωσαν να αποκτήσουν αξιόλογα πλούτη και, κατά συνέπεια, ν' ανέλθουν κοινωνικά.¹⁸⁹ Αναμφισβήτητα, υπάρχουν αρκετοί λόγοι που οδήγησαν σε αυτή την εξέλιξη.

Το ελληνικό εμπόριο ήταν και εξαγωγικό και εισαγωγικό. Οι εισαγωγές αποτελούνταν από βιομηχανικά είδη, τα κατεργασμένα «αποικιακά» (κυρίως ζάχαρη, καφέ), νήματα, γουναρικά από τη Ρωσία, γυαλικά και είδη σιδηρουργίας από την Κεντρική Ευρώπη κ. ά. Επιπλέον, ένα μέρος των εισαγωγών το αποτελούσαν οι

¹⁸⁴ Στο ίδιο, τ. Β', σ. 379-380, αριθ. εγγρ. 686.

¹⁸⁵ Τζελέπικο/ζελέπικο/τζελεπλίκι : η υποχρεωτική συγκέντρωση προβάτων (κριαριών) σε προκαθορισμένη τιμή για τις ανάγκες της τροφοδοσίας της Κωνσταντινούπολης, μουκατάς και ακολούθως πρόσθετη επιβάρυνση των κτηνοτρόφων.

¹⁸⁶ Αρχείο Αλή πασά τ. Β', σ. 558-559, αριθ. εγγρ. 764.

¹⁸⁷ Βλ. Ν. Καραφύλλης, *Το Μοσχολούρι*, ό. π., σ. 65.

¹⁸⁸ Σπύρος Ι. Ασδραχάς κ. άλ., *Ελληνική οικονομική ιστορία*, ό. π., τ. 1, σ. 423.

¹⁸⁹ Βλ. Γεώργιος Παπαγεωργίου, *Ο εκσυγχρονισμός του Έλληνα πραγματευτή σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα (τέλη 18ου – αρχές 20ου αι.)*, ένα μαθητάριο εμπορίου του Αθανασίου Ψαλίδα, εκδ. Αφοι Τολίδη, Αθήνα 1990, σ. 7.

χρηματοποστολές. Πιο συγκεκριμένα, οι έμποροι εισήγαν ρευστό χρήμα, διότι η κυκλοφορία του χρήματος στο εσωτερικό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήταν αργή και έτσι αρκετοί έμποροι κερδοσκοπούσαν, λόγω της συνεχούς υποτίμησης του οθωμανικού νομίσματος. Είναι, λοιπόν, γεγονός ότι αρκετοί έμποροι πλούτισαν όχι μόνο με τη διακίνηση εμπορικών αγαθών αλλά και με το εμπόριο του χρήματος.

Οι εξαγωγές αποτελούνταν από πρώτες ύλες ιδίως από αγροτικά και κτηνοτροφικά προϊόντα.¹⁹⁰ Σύμφωνα με τον πρόξενο της Γαλλίας στη Θεσσαλονίκη, Félix Beaujour (Φελίξ Μπωζούρ), ο οποίος ασχολήθηκε με το εμπόριο της Ελλάδος στον οθωμανοκρατούμενο ελλαδικό χώρο, στο μεταίχμιο του 18^{ου} προς το 19^ο αιώνα η αξία των εξαγωγών υπερείχε από την αξία των εισαγωγών κατά 2.000.000 γρόσια. Ο ίδιος αναφέρει πως από το 1785 υπήρχε συνεχής ζήτηση ορισμένων προϊόντων όπως του βαμβακιού, της σταφίδας, του μαλλιού, των υφαντών, των νημάτων, του λαδιού, των υφαντών, των νημάτων, του λαδιού, του μεταξιού, των δερμάτων, του κρασιού, των βαφικών υλών κ. ά.¹⁹¹

Η κυκλοφορία και η ανταλλαγή των αγαθών στο εσωτερικό εμπόριο πραγματοποιούνταν με τρεις τύπους αγοράς: την εβδομαδιαία, τη διαρκή αγορά και τα ετήσια εμπορικά πανηγύρια. Η εβδομαδιαία και η διαρκής αγορά συνυπήρχαν τόσο στο επίπεδο της πόλης όσο και των μικρότερων πληθυσμιακών συγκεντρώσεων ενώ τα εμπορικά πανηγύρια συγκροτούνταν κατά κανόνα έξω από τις πόλεις αλλά πάντοτε σε κομβικά σημεία ή και ακόμη μέσα στην ακτίνα των πόλεων.¹⁹² Τα παζάρια εξυπηρετούσαν τόσο τις ανάγκες της κωμόπολης όσο και των γύρω χωριών. Εκεί συγκεντρωνόταν η παραγωγή για να προωθηθεί στη συνέχεια στο εμπόριο μακρινών αποστάσεων και κλείνονταν οι εμπορικές συμφωνίες μετά τον δειγματισμό. Η εβδομαδιαία αγορά γινόταν, κατά κανόνα το Σάββατο, ή, μερικές φορές, τις Παρασκευές.¹⁹³

Τέλος υπήρχαν τα ετήσια εμπορικά πανηγύρια, των οποίων η λειτουργία ήταν πολύ βασική, διότι μέσα από αυτά τα αγροτικά προϊόντα, τα μεταποιημένα αγαθά και

¹⁹⁰ Βλ. Traian Stoianovich, «Ο κατακτητής ορθόδοξος Βαλκάνιος έμπορος» στον τόμο, *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας (1ε'-18' αι.)* (επιμ. Σπ. Ασδραχάς), εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 1979, σ. 301 και Σπ. Ι. Ασδραχάς, «Οικονομία [1669-1821]», *ΙΕΕ*, τ. ΙΑ' (Αθήνα 1975), σ. 180.

¹⁹¹ Βλ. Φελίξ Μπωζούρ, *Πίνακας του εμπορίου της Ελλάδος στην Τουρκοκρατία, (1787- 1789)*, Παρίσι 1800, μτφρ. Ελένη Γαρίδη, εισαγωγή, επιμέλεια, σχολιασμός Τάσος Βουρνάς, εκδ. Αφών Τολίδη, Αθήνα 1974, σ. 10-11.

¹⁹² Σπ. Ι. Ασδραχάς, *Ελληνική κοινωνία και οικονομία, 1η' και 18' αι., ό. π.*, σ. 33.

¹⁹³ Ελένη Αγγελολομάτη – Τσουγκαράκη, 1821, *Η γέννηση ενός έθνους- κράτους, ό. π.*, τ. Α', σ. 190 και 194.

τα κάθε είδους εισαγόμενα προϊόντα διανεμόνταν και προωθούνταν οπουδήποτε υπήρχε ζήτηση. Όσο διαρκούσε το πανηγύρι, όλοι οι ντόπιοι έμποροι άφηναν τα μαγαζιά τους και έστηναν παράγκες στους χώρους του πανηγυριού.¹⁹⁴ Εκεί συνέρρεε πλήθος εμπόρων και βιοτεχνών διότι υπήρχε ποικιλία και αφθονία εμπορευμάτων ώστε να αγοράσουν οτιδήποτε ανταποκρινόταν στις ανάγκες τις εταιρίας τους και στη συνέχεια να το προωθήσουν οι ίδιοι.¹⁹⁵ Τα πιο γνωστά εμπορικά πανηγύρια λάμβαναν χώρα σε διασταυρώσεις μεγάλων οδικών αρτηριών όπως ήταν αυτό του Μοσχολουρίου.¹⁹⁶

Πράγματι η τοποθεσία στην οποία βρισκόταν το χωριό Μοσχολούρι ήταν κατάλληλη ως τόπος οργάνωσης μιας εμποροπανήγυρης καθώς βρισκόταν στο κέντρο σχεδόν του θεσσαλικού κάμπου, στο σταυροδρόμι μεγάλων οδικών αρτηριών (δυτικής - ανατολικής Θεσσαλίας, βόρειας και νότιας Θεσσαλίας, με προεκτάσεις προς τη βόρεια, τη νότια και τη δυτική Ελλάδα και από κει στο εξωτερικό. Το Μοσχολούρι πολύ σωστά είχε επιλεγεί ως τόπος τέλεσης ετήσιας εμποροπανήγυρης και γι' αυτό το λόγο λειτούργησε για πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα, εφόσον ήταν ένα μέρος προσβάσιμο από όλες τις γωνιές της Θεσσαλίας και των όμορων γεωγραφικών διαμερισμάτων και όχι μόνο.

Λόγω του γεγονότος ότι το παζάρι διεξαγόταν το Μάη μήνα ονομάστηκε « του Μάη Παζάρι», γεγονός που καταδεικνύει πως διαρκούσε αρκετές μέρες και πιθανότατα όλο το μήνα και παραπάνω. Το παζάρι του Μοσχολουρίου ήταν περισσότερο ζωοπανήγυρις, δηλαδή υπερίσχυε η αγοραπωλησία ζώων σε σχέση με την υπόλοιπη εμπορική κίνηση, η οποία ήταν πολύ σημαντική και αυτή.¹⁹⁷ Πληροφορίες για το παζάρι του Μοσχολουρίου δίνει ανάμεσα στους άλλους- και ο Άγγλος περιηγητής William Leake, ο οποίος πέρασε από αυτό το χωριό το 1810. Ο Ληκ αναφέρει πως τον Μάϊο λάμβανε εκεί χώρα μια μεγάλη εμποροπανήγυρη που διαρκούσε αρκετές μέρες.¹⁹⁸ Επίσης, ο Γάλλος πρόξενος στα Γιάννενα και περιηγητής Francois Rouqueville (Φρανσουά Πουκεβίλ), κάνοντας λόγο στις αρχές του 19^{ου} αιώνα για τις εμποροπανηγύρεις που γίνονταν στην επικράτεια του Αλή

¹⁹⁴ Στο ίδιο, σ. 190 -194.

¹⁹⁵ Γ. Π. Παπαγεωργίου, *Οι συντεχνίες (εσνάφια) στα Γιάννενα κατά τον 19^ο και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα (1812- 1912)*, διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 1982, σ. 34 και 36.

¹⁹⁶ Ν. Καραφύλλης, *Το Μοσχολούρι, ό. π.*, σ. 80.

¹⁹⁷ Στο ίδιο, σ. 82.

¹⁹⁸ William Leake, *Η Θεσσαλία (1805-1810)*, ό. π., σ. 132 και Ν. Καραφύλλης, *Το Μοσχολούρι, ό. π.*, σ. 84.

πασά, αναφέρει πως η εμποροπανήγυρη του Μοσχολουριού ξεκινούσε στις 20 Μαΐου και διαρκούσε δεκαπέντε ημέρες, δηλαδή μέχρι στις 5 Ιουνίου.¹⁹⁹

Όπως προαναφέραμε στο Μοσχολούρι γινόταν κυρίως ζωοπανήγυρη· πωλούνταν και αγοράζονταν αρνιά, πρόβατα, άλογα, βόδια, αγελάδες, βουβάλια, όνοι, μουλάρια, μοσχάρια κλπ. Ωστόσο, πωλούνταν ή αγοράζονταν και άλλα είδη, όπως γεωργοκτηνοτροφικά προϊόντα, αργαλειοί και μεμονωμένα εξαρτήματα αυτών, αλάτι, βελόντζες και άλλα κλινοσκεπάσματα κλπ. Τέλος, λειτουργούσε μια καλά οργανωμένη ετήσια εμποροπανήγυρη και μια βδομαδιάτικη αγορά την Κυριακή στην οποία σύχναζε πολύς κόσμος από την γύρω περιοχή.²⁰⁰

V. Συντεχνίες

Πριν ξεκινήσουμε το κεφάλαιο που αφορά στις συντεχνίες αξίζει να αναφέρουμε εκ των προτέρων πως στην περιοχή της δυτικής Θεσσαλίας και ιδίως στα Τρίκαλα υπήρχε μια σχετική ανθηρή οικονομική κατάσταση την οποία αποδεικνύει το πλήθος των μαγαζιών που υπήρχαν, τα διάφορα επαγγέλματα που ασκούσαν οι κάτοικοί αυτής της πόλης, όπως αυτό του σελοποιοού, σαπωνοποιοού, υποδηματοποιοού, κ. ά. Τη σχετική ευημερία φανερώνει και ο αριθμός των κρεοπωλείων, ξενοδοχείων, αλλά και τροφίμων που υπήρχαν, όπως ο τραχανάς, το βούτυρο, το τυρί, κ. ά.²⁰¹

Θεωρούμε σκόπιμο να δώσουμε τον ορισμό της συντεχνίας. Με τον όρο συντεχνίες αναφερόμαστε στη συσπείρωση των τεχνιτών του ίδιου κλάδου ενός τόπου, σε ενιαίο φορέα διαχείρισης και ελέγχου της παραγωγής και της διάθεσης ενός προϊόντος. Δεν πρέπει να ξεχνάμε πως οι συντεχνίες διαδραμάτισαν ένα σπουδαίο ρόλο στην οικονομική, κοινωνική και πολιτική ζωή των πόλεων της οθωμανικής αυτοκρατορίας από τον 16^ο έως τον 19^ο αιώνα. Στόχος τους ήταν να ελέγχουν την παραγωγή και τους παραγωγούς, έτσι ώστε να επιτυγχάνεται η σταθερή τιμή και η ποιότητα των προϊόντων, να αποτρέπεται η κερδοσκοπία, ο ανταγωνισμός και να καλύπτονται κατά κανόνα οι ανάγκες της τοπικής αγοράς.²⁰²

Στα εργαστήρια κατασκεύαζαν ομοιογενή είδη και από αυτά έπαιρναν το όνομα τους αυτά. Αυτά λοιπόν τα εργαστήρια κατά είδος αποτελούσαν τις

¹⁹⁹ Ν. Καραφύλλης, *Το Μοσχολούρι*, ό. π., σ. 85.

²⁰⁰ W. M. Leake «Ταξίδι στη Θεσσαλία (1805)», ό. π., σ. 18.

²⁰¹ Βλ. Δ. Τσοποτός, *Γη και γεωργοί της Θεσσαλίας*, ό. π., σ. 41-42.

²⁰² Βλ. Μαρία Ευθυμίου, «Οι συντεχνίες, η κρατική οργάνωση των τεχνών και επαγγελμάτων», στο *ΙΝΕ 1770- 2000*, ό. π., τ. 2^{ος}, σ. 325· Ελένη Αγγελομάτη- Τσουγκαράκη, *1821, Η γέννηση ενός έθνους-κράτους*, ό. π., 176-178 και Φανή Μπαλαμώτη, «Τρικάλινα εργαστήρια και συντεχνίες κατά τον 18^ο και 19^ο αιώνα, η πυρκαγιά του 1818», *ΘΗ*, τ. 20^{ος} (Λάρισα 1991), σ. 11.

επαγγελματικές συντεχνίες και ονομάζονταν *ρουφέτια* (από το αραβικό *roufeti*) που σημαίνει σύντροφος- συνάδελφος) ή *εσνάφια* και *συνάφια*.²⁰³ Ένα εργαστήριο συνήθως το συγκροτούσε ένα πρόσωπο με τρεις ρόλους: τεχνίτης- μαγαζάτορας και μέλος της ανάλογης συντεχνίας. Σε λίγες, βέβαια, τεχνικές ειδικεύσεις, όπως στους ραφτάδες ή στους μεταλλουργούς, στο εργατικό δυναμικό του εργαστηρίου εντάσσονταν και κάποια μέλη παραπάνω. Πιο συγκεκριμένα, εκτός από τον μάστορα μέλη του εργαστηρίου ήταν οι καλφάδες και τα λεγόμενα *τσιράκια*, τα οποία κατά κανόνα ήταν τα παιδιά του πρωτομάστορα,²⁰⁴

Όσον αφορά τη δυτική Θεσσαλία και πιο συγκεκριμένα την περιοχή των Τρικάλων γνωρίζουμε πως λειτουργούσαν αρκετές συντεχνίες. Οι Τρικαλινοί έμποροι και βιοτέχνες διέθεταν αρκετά εργαστήρια στους δύο τελευταίους αιώνες της Τουρκοκρατίας. Σε αυτό το σημείο αξίζει να αναφέρουμε πως εργαστήρια ονόμαζαν και τα οικήματα που κατασκεύαζαν τα διάφορα βιοτεχνικά είδη, αλλά και εκείνα στα οποία πωλούσαν τα προϊόντα τους. Πολλά βιοτεχνικά εργαστήρια βρίσκονταν στα σπίτια στα οποία κατοικούσαν, τα περισσότερα όμως ήταν συγκεντρωμένα στην αγορά, εκεί που βρίσκεται το σημερινό εμπορικό κέντρο της πόλης. Τα περισσότερα ανήκαν σε χριστιανούς, αρκετά σε Εβραίους και μερικά σε Τούρκους. Στην περιοχή των Τρικάλων κυβερνούσαν τον τόπο οι χριστιανοί κάτοικοι, καθώς διέθεταν αξιόλογη χρηματική δύναμη, παρά οι Τούρκοι, οι οποίοι ήταν πολλοί.²⁰⁵ Μάλιστα, σύμφωνα με μία πληροφορία αναφέρεται πως υπήρξε εποχή κατά την οποία τα Τρίκαλα διέθεταν 500 εργαστήρια και εμπορικά καταστήματα.²⁰⁶

Στην περιοχή των Τρικάλων, σύμφωνα με διάφορα έγγραφα του 18^{ου} αιώνα, γίνεται αναφορά στα εξής εργαστήρια: στα *αμπατζίδικα*, στα οποία ύφαιναν και πουλούσαν *αμπάδες*, δηλαδή χοντρά μάλλινα υφάσματα, στα *καζαντήδικα-κανταρτζήδικα*, όπου κατασκεύαζαν και πουλούσαν καντάρια, στα *κορδελάδικα* (υποδηματάδικα), *μεταξάδικα-μουμουτζήδικα* (κηροπωλεία), *μπακάλικα-μπασματζήδικα*, όπου κατασκεύαζαν και πουλούσαν πατητά υφάσματα, τσίτια), *πανάδικα*, *ραπτάδικα*, *σαπουνάδικα*, *σερτζίδικα*, τα οποία πουλούσαν ζωνάρια,

²⁰³ Βλ. Φανή Μπαλαμώτη, «Τρικαλινά εργαστήρια και συντεχνίες κατά τον 18^ο και 19^ο αιώνα», *ό. π.*, σ. 11.

²⁰⁴ Πρβλ. Πέτρος Θ. Πιζάνιας, *Η Ιστορία των Νέων Ελλήνων, από το 1400ς. έως το 1820*, εκδ. Εστία, Αθήνα 2014, σ. 407- 408 και Μαρία Ευθυμίου, «Οι συντεχνίες, η κρατική οργάνωση των τεχνών και επαγγελμάτων», *ό. π.*, σ. 329-330.

²⁰⁵ Πρβλ. Φανή Μπαλαμώτη, «Τρικαλινά εργαστήρια και συντεχνίες κατά τον 18^ο και 19^ο αιώνα», *ό. π.*, σ. 11 και J. J Bjornstahl, *Το οδοιπορικό της Θεσσαλίας 1779*, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 66.

²⁰⁶ Βλ. Φανή Μπαλαμώτη, «Τρικαλινά εργαστήρια και συντεχνίες κατά τον 18^ο και 19^ο αιώνα», *ό. π.*, σ. 11.

μαντήλια, σιρίτια, κ.λ.π.), *στατεράδικα*, τα οποία πουλούσαν στατέρια και ζυγαριές, *τακιατζίδικα* τα οποία κατασκεύαζαν καλύμματα κάτω από το φέσι, ταμπάκικα (βυρσοδεψία), *ταπαντζιατζίδικα* (οπλοπωλεία), *τερζήδικα* (φραγκοραφτάδικα), τσαρουχάδικα, *τζολτζήδικα*, τα οποία ύφαιναν και πουλούσαν τρίχινους σάκους.²⁰⁷ Πολύ πιθανό να υπήρχαν και άλλα εργαστήρια στην πόλη των Τρικάλων, όπως σίγουρα θα υπήρχαν και σε άλλες περιοχές. Επίσης ο κώδικας Τρίκης αναφέρει ορισμένες από τις παραπάνω συντεχνίες, όπως αυτές των: μεταξάδων, μανάδων-σερτζίδων και σαπουνάδων.²⁰⁸ Ακόμη, γνωστά είναι τα ονόματα Τρικαλινών παντοπωλών το 1714, από των κώδικα 8 της μονής του Αγίου Στεφάνου των Μετεώρων. Πρόκειται για τα βαφτιστικά ονόματα 233 συντεχνιών. Από τους 233 οι 6 είναι μοναχοί, από τους άλλους 227 νεκρούς και ζωντανούς, οι 175 είναι άνδρες και οι 52 γυναίκες. Αξίζει να σημειώσουμε ότι από τα 39 ενεργά μέλη της συντεχνίας των παντοπωλών του 1714, τα 6 ήταν γυναίκες, πιθανότατα χήρες των μελών της συντεχνίας και τα 33 άνδρες. Τα ονόματα των συντεχνιών ήταν παρμένα από την εκκλησιαστική παράδοση (Αθανάσιος, Ανδρέας, Νικόλαος, Βασίλειος, Αγγέλλω, Δουλώ, Μαρία, κ. ά.), κάποια είχαν λαογραφική χροιά (Αργύρης, Διαμαντής, Ασημίνα, Ρίζω: να ριζώσει, Στέριω, να στεριώσει, κ. ά), άλλα ήταν παρμένα από αξιώματα και επαγγέλματα, όπως Αρχοντής και Αρχόντω και τέλος κάποια από την Ιστορία, όπως Αλέξανδρος και Κόμνω: Κομνηνός.²⁰⁹

Όσον αφορά τις παραπάνω συντεχνίες είναι γνωστοί και κάποιοι κανόνες που εφαρμόζαν. Στη συντεχνία των μεταξάδων, κανένα μέλος της δεν είχε δικαίωμα να ψωνίζει από αλλού μετάξι ή να το μεταπωλεί στους Εβραίους. Υποθετικά, όποιος το έκανε ήταν παραβάτης και πλήρωνε πρόστιμο στη συντεχνία 150 ασλάνια. Η ίδια ποινή επιβαλλόταν και σε όποιον συγκάλυπτε τον παραβάτη. Με αυτούς τους όρους συμφωνούσαν όλα τα μέλη της συντεχνίας. Κάποια στιγμή, όμως που βρέθηκαν σε ανάγκη τους επετράπη να αγοράσουν πρώτη ύλη, *μπρισίμι*, όπως αναφέρει ο Κώδικας Τρίκης, και να το μεταπωλήσουν. Οι πανάδες-σερτζίδες είχαν ως αρχή να ασκούν μονοπωλιακά το επάγγελμά τους. Ζητούσαν να πωλούν μόνο αυτοί *ζωνάρια καθαροκόκκινα, μπικιάρικα παρδαλά, κεχραμνιάς, καρατοσάκια, γαλάζια μανδύλια, μόστραις κόκκιναις και γαλάζιαις και πισχιρόπουλ αβαμβακερά μικρά*. Το 1738

²⁰⁷ Βλ. Φανή Μπαλαμώτη, «Τρικαλινά εργαστήρια και συντεχνίες κατά τον 18^ο και 19^ο αιώνα», *ό. π.*, σ. 12.

²⁰⁸ Βλ. Ν. Κ. Γιανούλης, *Κώδικας Τρίκης*, *ό. π.*, σ. 43-45.

²⁰⁹ Βλ. Κ. Σπανός, «Τα ονόματα των Τρικαλινών Παντοπωλών στα 1714 στον κώδικα 8 της Μονής Αγίου Στέφανου των Μετεώρων», περ. *Μετεώρα*, τ. 41^{ος} (1987), σ. 77-79.

αποφασίστηκε να είναι ελεύθερο το ρουφέτιο των σιριτζίδων και να πωλεί ελεύθερα τα προϊόντα του.²¹⁰

Αναφέρεται ότι στα Τρίκαλα να λειτουργεί από τον 17^ο αιώνα συντεχνία σαπωνοποιών με μέλη της αποκλειστικά γυναίκες, στους κανόνες της οποίας (1738), «*προβλέπεται κατά παλαιόθεν συνήθεια, να μην ανακατεύονται άνδρες εις το ρουφέτιον*».²¹¹ Ορισμένα από τα μέλη του συνεταιρισμού των σαπουνάδων ήταν, η Σταμούλω, η Βασιλική, η Μαργαρώνα, η Αρχόντω, η Βενέτω και άλλες γυναίκες, οι οποίες δούλευαν χωρίς την παρουσία ανδρών. Και στον γυναικείο αυτό συνεταιρισμό υπήρχαν ορισμένοι κανόνες, όπως ότι καμία γυναίκα του συνεταιρισμού δεν μπορούσε να εντάξει ελεύθερα σε αυτόν κάποια γυναίκα του συγγενικού της περιβάλλοντος (όπως την κόρη της ή τη νύφη της), χωρίς να πληρώσει κάποια εισφορά στον συνεταιρισμό. Η εισφορά ήταν πέντε γρόσια. Επίσης, όταν πέθαινε κάποια γυναίκα του συνεταιρισμού, κανείς δεν είχε δικαίωμα να πάρει τα εργαλεία της και να ασκήσει την τέχνη της, χωρίς την άδεια του συνεταιρισμού. Όποιος το έκανε θα πλήρωνε πρόστιμο 10 γρόσια, για παραβίαση του κανονισμού, στη Μητρόπολη και 15 γρόσια στις τοπικές Αρχές.²¹² Σε αυτό το σημείο πρέπει να αναφέρουμε πως υπεύθυνοι για τον έλεγχο της αγοράς και των συντεχνιών, εκτός από τους Οθωμανούς διοικητές, ήταν και οι φορείς της τοπικής αυτοδιοίκησης, αλλά και η Εκκλησία, εφόσον επρόκειτο για χριστιανικές συντεχνίες.²¹³

Η ανάμειξη της Εκκλησίας στις συντεχνίες αποδεικνύεται και από την παρακάτω μαρτυρία, σύμφωνα με την οποία οι προεστοί, οι κληρικοί και γενικότερα οι χριστιανοί ζητούσαν οικονομική βοήθεια από τα μέλη των συντεχνιών. Πιο συγκεκριμένα, απαιτούσαν να αγοράζουν οι μπακάληδες κρασί μόνο από τα Τρίκαλα και να πληρώνουν φόρο στην Εκκλησία τριανταπέντε γρόσια κάθε χρόνο. Μάλιστα, όποιος μπακάλης αθετούσε τη συμφωνία δεν θα τον δέχονταν στην εκκλησία. Αυτό συνέβη διότι οι μπακάληδες αγόραζαν κρασί από άλλα μέρη και έμεναν απούλητα τα κρασιά της πόλης των Τρικάλων, κάτι που ήταν επιζήμιο για την οικονομία της και γι' αυτό αντιδρούσαν οι προεστοί της πόλης. Επίσης, η Εκκλησία είχε στην κατοχή της και εργαστήρια, στις 3 Δεκεμβρίου του 1791 η εκκλησία της Αγίας Παρασκευής

²¹⁰ Ν.Κ. Γιαννούλης, *Κώδικας Τρίκης*, ό. π., σ. 43- 45.

²¹¹ Βλ. Μαρία Ευθυμίου, «Οι συντεχνίες, η κρατική οργάνωση των τεχνών και επαγγελμάτων», ό. π., σ. 329 και Λ. Αρσενίου, *Η Θεσσαλία στην τουρκοκρατία*, ό. π., σ. 73.

²¹² Ν. Κ. Γιαννούλης, *Κώδικας Τρίκης* ό. π., σ. 45.

²¹³ Μαρία Ευθυμίου, «Οι συντεχνίες, η κρατική οργάνωση των τεχνών και επαγγελμάτων», ό. π., σ. 327.

στα Τρίκαλα αγόρασε ένα εργαστήριο, τζαρουχάδικο, έναντι 120 γροσίων.²¹⁴ Επίσης, γίνονταν πολλές δωρεές που αφορούσαν την εκπαίδευση των φτωχών παιδιών, τη φροντίδα ορφανών, αλλά και την περίθαλψη αρρώστων.²¹⁵

Δυστυχώς όμως, οι συντεχνίες, λόγω του κλειστού τους χαρακτήρα, της έντονης κρατικής παρέμβασης, (γνωρίζουμε πως για την τήρηση των ρυθμίσεων των συντεχνιών, υπεύθυνοι ήταν οι ντόπιοι Οθωμανοί αξιωματούχοι, κυρίως οι ιεροδίκες), λόγω του χαμηλού επιπέδου γνώσεων, εργαλείων και προϊόντων, δεν κατόρθωσαν να σταθεροποιήσουν τη θέση τους στις ευρωπαϊκές αγορές. Συνέπεια αυτού ήταν οι περισσότεροι Έλληνες τεχνίτες να μην κατορθώσουν να ξεπεράσουν το επίπεδο του ατομικού οικογενειακού εργαστηρίου.²¹⁶

Όσον αφορά την περίοδο της διακυβέρνησης του Αλή πασά στα Τρίκαλα, ήταν μία περίοδος αρκετά δύσκολη για την πόλη καθώς αυτή δοκιμάστηκε από σφαγές, λεηλασίες, εμπρησμούς και άλλες συμφορές. Μάλιστα στα Τρίκαλα στις 6 Αυγούστου του 1818 και, συγκεκριμένα, στο εμπορικό κέντρο της πόλης, στο οποίο ήταν συγκεντρωμένα 260 εργαστήρια, ξέσπασε μεγάλη πυρκαγιά. Η αιτία της πυρκαγιάς παρέμεινε άγνωστη. Ωστόσο οι συντεχνίες χάρη στην ομόνοια και στην εργατικότητα τους κατόρθωσαν να ορθοποδήσουν.²¹⁷

Τέλος, αξίζει να αναφέρουμε ξανά πως η προσφορά τους ήταν πολύ σημαντική στην κοινωνία. Οι συντεχνίες προσέφεραν αρκετά στον πολιτιστικό τομέα, κτίζοντας ναούς, διοικώντας σχολεία, κτίζοντας γεφύρια και επισκευάζοντας δρόμους.²¹⁸ Ωστόσο, ιδιαίτερη σημασία είχε το γεγονός πως αφού απέκτησαν οικονομική ευρωστία, άρχισαν στην πορεία να ενδιαφέρονται για την πνευματική αφύπνιση του έθνους.²¹⁹

²¹⁴ Βλ. Ν. Κ. Γιαννούλης, *Κώδικας Τρίκης* ό. π., σ.75 -77.

²¹⁵ Στο ίδιο, σ. 78 -81.

²¹⁶ Βλ. Πέτρος Θ. Πιζάνιας, *Η Ιστορία των Νέων Ελλήνων*, ό. π., σ. 402-409.

²¹⁷ Φανή Μπαλαμώτη, «Τρικάλινά εργαστήρια και συντεχνίες κατά τον 18^ο και 19^ο αιώνα», ό. π., σ. 11-12.

²¹⁸ Λ. Αρσενίου, *Η Θεσσαλία στην τουρκοκρατία* ό. π., σ. 73 και Μαρία Ευθυμίου, «Οι συντεχνίες, η κρατική οργάνωση των τεχνών και επαγγελμάτων», ό. π., σ. 333.

²¹⁹ Βλ. Φανή Μπαλαμώτη, «Τρικάλινά εργαστήρια και συντεχνίες κατά τον 18^ο και 19^ο αιώνα», ό. π., σ. 11.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄ Ο ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ

Ι. Δημογραφική κατάσταση της περιοχής

Όπως γνωρίζουμε, η Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν πολυεθνική και στην ελληνική χερσόνησο, εκτός από τους συμπαγείς ελληνικούς πληθυσμούς που βρίσκονταν σχεδόν παντού, σε πόλεις και σε χωριά, κατοικούσαν Οθωμανοί Τούρκοι, Εβραίοι, Αλβανοί και Βλάχοι. Οι μεγάλες κυρίως πόλεις, ή όσες ήταν διοικητικά κέντρα, συγκέντρωναν συνήθως μεγαλύτερο αριθμό μουσουλμάνων κατοίκων, καθώς οι οθωμανικές πόλεις ήταν στρατιωτικά και διοικητικά, συγχρόνως, κέντρα, με ταυτόχρονες οικονομικές λειτουργίες. Σ' αυτά τα κέντρα ο πληθυσμός ήταν, συνήθως, μεικτός, με αριθμητική όμως υπεροχή του μουσουλμανικού στοιχείου.²²⁰ Συνήθως, στα χωριά κατοικούσε μια μόνο εθνότητα ή θρησκευτική κοινότητα, καθώς τα μεικτά χωριά δεν ήταν τόσο συνηθισμένα. Στα κάστρα των πόλεων κατοικούσαν αποκλειστικά Οθωμανοί, ωστόσο επιτρεπόταν να κατοικούν μέσα σε αυτά και Εβραίοι, ενώ οι χριστιανοί κατοικούσαν εκτός των τειχών σε συνοικισμούς που αποκαλούνταν *βαρόσια*.²²¹ Πάντως, όπως έδειξε σχετική μελέτη του οθωμανολόγου Αντώνη Αναστασόπουλου για τη Βέροια κατά την έκτη δεκαετία του 18^{ου} αι., με βάση οθωμανικά φορολογικά κατάστιχα, στις πόλεις με μεικτό πληθυσμό και στο επίπεδο της καθημερινής ζωής και των διαπροσωπικών επαφών, μουσουλμάνοι και χριστιανοί επικοινωνούσαν και μοιράζονταν κοινές –οικονομικές κυρίως– δραστηριότητες.²²² Ασφαλώς το ίδιο θα συνέβαινε και στα Τρίκαλα, καθώς και στις άλλες πόλεις ή κωμοπόλεις και χωριά της Θεσσαλίας, όπου συμβίωναν χριστιανοί και μουσουλμάνοι.

Παρά τις περιπτώσεις πόλεων ή μικρότερων οικισμών με μεικτό πληθυσμό, ο αστικός πληθυσμός συγκεντρωνόταν —με εξαίρεση τους Τσιγγάνους— σε συνοικίες

²²⁰ Πρβλ. Δημήτρης Δημητρόπουλος, «Η κατάσταση των Ελλήνων: Ο πληθυσμός [1770-1821]», *INE*, ό. π., τ. 1^{ος}, σ. 79· Ελένη Αγγελομάτη - Τσουγκαράκη, 1821 η γέννηση ενός έθνους-κράτους, ό. π., σ. 55· Σπύρος Ι. Ασδραχάς, «Τουρκοκρατία- Λατινοκρατία: οι γενικοί χαρακτήρες της ελληνικής ιστορίας 1453- 1770», *INE*, ό. π., τ. 1^{ος}, σ. 36· *ΙΕΕ*, τ. ΙΑ' (Αθήνα 1975), σ. 189-206, όπου πληροφορίες για την πληθυσμιακή συγκρότηση των πόλεων και κωμοπόλεων του ελλαδικού χώρου από τα τέλη του 17^{ου} έως τις αρχές του 19^{ου} αιώνα και Benjamin Braude and Bernard Lewis, *Christians and jews in the ottoman empire*, volume 1, the central lands, New York-London 1982, σ. 243 κ. εξ.

²²¹ Νικολάι Τοντόροφ, *Η Βαλκανική πόλη, 15^{ος} – 19^{ος} αιώνας*, μτφρ. Έφη Αβδελά – Γεωργία Παπαγεωργίου, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1986, τ. Α', σ. 48 και Σοφία Λαΐου, «Τα Τρίκαλα στα τέλη του 17^{ου} αιώνα», ό. π., σ. 13.

²²² Βλ. Αντώνης Αναστασόπουλος, «Οι χριστιανοί στην τουρκοκρατία και οι οθωμανικές πηγές: η περίπτωση της Βέροιας, π. 1760-1770», *Αριάδνη* 9 (2003), σ. 71-89 (βλ. 83-84).

(μαχαλάδες), που διαχωριζόταν με βάση το θρήσκευμά του.²²³ Οι οθωμανικές Αρχές είχαν καθιερώσει την κατοίκηση στις πόλεις, ανάλογα με τις θρησκευτικές πεποιθήσεις των κατοίκων τους, αρχή που είχε ως αποτέλεσμα να μη συγχωνεύονται οι διαφορετικές εθνοθρησκευτικές κοινότητες, αλλά να παραμείνουν ξεχωριστές και ευδιάκριτες.²²⁴

Σύμφωνα με την παλαιότερη αναλυτική οθωμανική «απογραφή» του 1454-55 (Έτος Εγίρας 859), οι μουσουλμάνοι των Τρικάλων κατοικούσαν στις εξής συνοικίες-μαχαλάδες: στη συνοικία του Τουραχάν μπέη, στη συνοικία Ταμπάκινα ή Αλή Καρα, στη συνοικία του Μπολαγίρ, στη συνοικία του κατασκευαστή μεταξιού Μουσταφά, στη συνοικία του κρεοπώλη Αχμέτ, στη συνοικία του χαλβαδοποιού Αλή και στη συνοικία του γραμματικού Χιζίρ.²²⁵ *Βαρούσι* ονομαζόταν η χριστιανική συνοικία της πόλης, κάτω και γύρω από το φρούριο, καθώς εκεί δεν υπήρξε ποτέ τζαμί, ενώ έξω από αυτή τη συνοικία (στους τουρκικούς μαχαλάδες), υπήρχαν οχτώ τζαμιά.²²⁶ Στο *βαρούσι* υπήρχαν οχτώ εκκλησίες και σ' αυτές εκκλησιάζονταν όλοι οι χριστιανοί των Τρικάλων, ενώ η Αγία Μονή, τα Σαράγια, ο Πυργετός, το Ριζαριό και οι Καργές ήταν οι έξω της πόλης χριστιανικοί μαχαλάδες.²²⁷ Σύμφωνα με ένα κατάστιχο του 1692/93, οι 1.064 Χριστιανοί και Εβραίοι, φορολογούμενοι με κεφαλικό φόρο, κάτοικοι των Τρικάλων κατοικούσαν σε έξι συνοικίες με χριστιανικό όνομα, οι πέντε εκ των οποίων θα μπορούσαν να ταυτιστούν με τις παρακάτω ενορίες: της Παναγίας, του Αγίου Νικολάου, των Αγίων Αναργύρων, της Αγίας Μονής, της Αγίας Παρασκευής και του Πέτρου Μασούρα. Ακόμη, κατοικούσαν σε δεκαεννέα μουσουλμανικές συνοικίες, σε μία συνοικία με το όνομα «Αλώνια» και σε μία εβραϊκή συνοικία.²²⁸ Οι Εβραίοι —οι περισσότεροι ισπανικής καταγωγής— κατοικούσαν αποκλειστικά στις πόλεις, όπου ασκούσαν, κατά κανόνα το εμπόριο ή επιδίδονταν σε άλλες συναφείς οικονομικές δραστηριότητες. Οι πληθυσμοί βλάχικης καταγωγής κατοικούσαν στα γνωστά βλαχοχώρια της Ηπείρου, αλλά καθώς πολλοί ήταν τεχνίτες και έμποροι συχνά ζούσαν και εργάζονταν και στις πόλεις. Οι χριστιανοί Αλβανοί είχαν ήδη

²²³ Βλ. Σπ. Ασδραχάς, «Τουρκοκρατία – Λατινοκρατία», ό. π., σ. 36.

²²⁴ Βλ. Αικατερίνη Κωστοπούλου- Μπαλαμώτη, *Η συνοικία των Τρικάλων «Βαρούσι»*, ό. π., σ. 15.

²²⁵ Βλ. Μ. Delibaşı - Μ. Arıkan, *Sûret-i Defter-i Sancak-i Tirhala I, Türk Tarih Kurumu*, Άγκυρα 2001, σ. 1-8.

²²⁶ Αικατερίνη Κωστοπούλου- Μπαλαμώτη, *Η συνοικία των Τρικάλων «Βαρούσι»*, ό. π., σ. 15.

²²⁷ Στο ίδιο, σ.23.

²²⁸ Σοφία Λαΐου, «Τα Τρίκαλα στα τέλη του 17^{ου} αιώνα», ό. π., σ. 14.

εγκατασταθεί στην ελληνική χερσόνησο, βαθμιαία, ήδη από την εποχή του Βυζαντίου.²²⁹

Ιδιαίτερα σημαντικές πληροφορίες για τον πληθυσμό της περιοχής που μελετάμε αντλούμε από τους περιηγητές, αλλά και από κάποιες ενθυμήσεις. Γνωρίζουμε, βέβαια, πόσο επισφαλείς είναι οι δημογραφικού τύπου πληροφορίες που μας δίνουν οι ξένοι ταξιδιώτες που περιηγήθηκαν τον ελλαδικό χώρο κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας.²³⁰ Σε μια όμως εποχή που δεν γίνονταν πλέον από την οθωμανική διοίκηση «απογραφές», για φορολογικούς λόγους, οι έστω και κατά προσέγγιση πληροφορίες που μας δίνουν οι περιηγητές είναι πολύτιμες για την ιστορική έρευνα.

Σύμφωνα με τον Rouqueville, τα Τρίκαλα αριθμούσαν, στις αρχές του 19^{ου} αιώνα περισσότερους από 25.000 χριστιανούς κατοίκους,²³¹ ενώ ο Leake αναφέρει, πως οι κάτοικοί αυτής της πόλης ανέρχονταν, την ίδια περίοδο στις 12.000 με 15.000 ψυχές.²³² Το μεγαλύτερο μέρος των σπιτιών ήταν άθλια πλιθόσπιτα, που έδειχναν πολύ φτωχά, συγκρινόμενα με τα σπίτια των Ιωαννίνων, το κάτω μέρος των οποίων ήταν φτιαγμένο από πέτρα.²³³

Ο Ληκ, ο οποίος πέρασε από τα Τρίκαλα —για δεύτερη φορά— το 1809, σημειώνει ότι ήταν μία από τις μεγαλύτερες πόλεις του οθωμανοκρατούμενου ελλαδικού χώρου «έχουν εφτά ή οχτώ τζαμιά, πολλές εκκλησίες, δύο συναγωγές και καλά εφοδιασμένη αγορά. Κάθε Κυριακή λειτουργεί παζάρι με τη συμμετοχή των κατοίκων των γύρω χωριών».²³⁴ Τον ίδιο αριθμό τζαμιών δίνει και ο Πουκεβίλ, ο οποίος συμπληρώνει ότι υπήρχε μια συναγωγή στην εβραϊκή συνοικία της πόλης.²³⁵

Ο χριστιανικός πληθυσμός της πόλης υπερτερούσε του μουσουλμανικού, παρόλο που τα περισσότερα σπίτια ανήκαν σε μουσουλμάνους. Αυτό συνέβαινε εξαιτίας της φορολογικής πολιτικής του Αλή πασά, η οποία τους δημιουργούσε σοβαρά οικονομικά προβλήματα και τους ανάγκαζε να πωλούν τα σπίτια τους σε

²²⁹ Ελένη Αγγελομάτη- Τσουγκαράκη, *1821 η γέννηση ενός έθνους-κράτους*, ό. π., σ. 55.

²³⁰ Βλ., γι' αυτό το ζήτημα, Δημήτρης Ανωγάτης - Πελέ, «Δημογραφικές πληροφορίες για την Ελλάδα από περιηγητές (1800-1820)», *Μνήμων* 10 (1985), σ. 1-16· Δημήτρης Δημητρόπουλος, «Ο πληθυσμός [1770-1821]», *ΙΝΕ*, ό. π., τ. 1^{ος}, σ. 75-86 και του ίδιου «Ιστοριογραφικές χρήσεις των προστατιστικών μαρτυριών για τον πληθυσμό», *Πρακτικά Δ' Διεθνούς Συνεδρίου, Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας, 1833-2002*, τ. Β', Αθήνα 2004, 50-76.

²³¹ Πουκεβίλ, *Ταξίδι στην Ελλάδα*, ό. π., σ. 249.

²³² Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Γ1, ό. π., σ. 411.

²³³ W. M. Leake, «Ταξίδι στη Θεσσαλία 1805», ό. π., *ΘΗ* 39 (2001), σ. 18 και Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Γ1, ό. π., σ. 411.

²³⁴ W. Leake, *Η Θεσσαλία (1805-1810)*, ό. π., σ. 25 και Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, ό. π., σ. 411.

²³⁵ Πουκεβίλ, *Ταξίδι στην Ελλάδα*, ό. π., σ. 247.

πολύ φτηνή τιμή. Βέβαια, αρκετές φορές υπεύθυνοι για τη δυσχερή οικονομική τους κατάσταση ήταν και οι ίδιοι οι μουσουλμάνοι λόγω των ασωτιών τους.²³⁶ Ένας επιπλέον λόγος για τον οποίο υπερτερούσε ο χριστιανικός πληθυσμός ήταν οι εποχικές εργασίες. Πολλοί κάτοικοι των γύρω βουνών κατέβαιναν στον κάμπο με τα κοπάδια τους, είτε για να περάσουν τους δύσκολους μήνες του χειμώνα, είτε να εργασθούν ως εργάτες ή τεχνίτες και νοίκιαζαν τις κατοικίες των Οθωμανών οι οποίες ονομάζονταν «αυλές».²³⁷

Κάτι που είχε στοιχίσει τη ζωή σε χιλιάδες Τρικαλινούς και είχε προκαλέσει τεράστιες ζημιές στην πόλη (ληηλασίες εργαστηρίων κλπ.), ήταν οι κατηγορίες ότι είχαν συμμετάσχει στην επανάσταση που ξέσπασε, το 1770, γνωστή ως *Ορλωφικά*.²³⁸ Σύμφωνα με μια ενθύμηση του 1769, την περίοδο που είχε ξεσπάσει ο πρώτος ρωσοτουρκικός πόλεμος (1768-1774), Τουρκαλβανοί (Αλβανοί μουσουλμάνοι) μισθοφόροι, οι οποίοι είχαν εκστρατεύσει στο Μοριά για να καταπνίξουν την επανάσταση που είχε ξεσπάσει εκεί, περνώντας από τα Τρίκαλα τα πυρπόλησαν και τα λεηλάτησαν.²³⁹ Μια άλλη ενθύμηση, οποία αναφέρεται στην περίοδο από 25. 3 έως 15.7.1770, μας πληροφορεί ότι στις 25 Μαρτίου 1770 Τουρκαλβανοί φυλάκισαν τους προεστούς των Τρικάλων, ότι στις 15 Ιουλίου πυρπόλησαν το παζάρι, ότι εκείνη την περίοδο συνέβησαν πολλά κακά, πως έφεραν σκλάβους από τα χωριά του Μοριά και πως καταλήστεψαν όλο τον κόσμο.²⁴⁰ Την ίδια πληροφορία μας δίνει και μία άλλη ενθύμηση, με ημερομηνία 14.7.1770, η οποία αναφέρει ότι Τουρκαλβανοί και κάποιος Μπάγιος πυρπόλησαν το παζάρι των Τρικάλων, λεηλάτησαν τουρκικά και ελληνικά σπίτια και έκλεψαν πολλά ζώα.²⁴¹ Το 1773, επίσης, οι επανερχόμενοι από την Πελοπόννησο Αλβανοί μισθοφόροι επέπεσαν εναντίον των Τρικάλων, με την κατηγορία ότι είχαν συμμετάσχει σ' αυτό το επαναστατικό κίνημα, σκότωσαν και αιχμαλώτισαν πολλούς κατοίκους και η πόλη σχεδόν ερημώθηκε.²⁴²

²³⁶ Βλ. William Leake, *Η Θεσσαλία (1805-1810)*, ό. π., σ. 25 κα Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, ό. π., σ. 411.

²³⁷ W. M. Leake, «Ταξίδι στη Θεσσαλία 1805», ό. π., *ΘΗ* 39 (2001), σ. 18.

²³⁸ Αικατερίνη Κωστοπούλου - Μπαλαμώτη, *Η συνοικία Τρικάλων «Βαρούσι»* ό. π., σ. 19.

²³⁹ Βλ. Κ. Σπανός, *Θεσσαλικές ενθυμήσεις 1404 – 1881, (τόμος Α' 1404 -1799)*, Λάρισα 2011, σ. 132-133.

²⁴⁰ Στο ίδιο, σ. 134.

²⁴¹ Στο ίδιο, σ. 134· πρβλ. Απόστολος Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Δ', ό. π., σ. 401, ο οποίος, στηριζόμενος σε άλλες πηγές, μιλάει για πυρπόληση του παζαριού των Τρικάλων στις 14 Ιουλίου 1771.

²⁴² Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία*, ό. π., σ. 403.

Ο Πουκεβίλ αναφέρει, σύμφωνα με πληροφορίες που πήρε από έναν Θεσσαλό γιατρό, πως στα τέλη του 18^{ου} και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα ο πληθυσμός των Τρικάλων μειώθηκε σημαντικά από σφαγές χριστιανών και από επιδημίες πανώλης.²⁴³ Συγκεκριμένα, αναφέρει πως ο πληθυσμός της πόλης από 25.000 κατοίκους, έφθασε σε λίγα μόνο χρόνια τις 7.000.²⁴⁴ Επίσης, από ενθυμήσεις του 1791, πληροφορούμαστε πως η πανώλης έκανε την εμφάνισή της στο χωριό Τζιγότι (σημ. Φαρκαδόνα) της περιοχής Τρικάλων, όπου πέθαναν γύρω στα 40 άτομα. Οι μοναχοί, προκειμένου να αντιμετωπίσουν την πανούκλα, έκαναν λιτανεία με την κάρα του Αγίου Βησσαρίωνα, ο οποίος εθεωρείτο προστάτης κατά της πανούκλας.²⁴⁵ Σε μια άλλη ενθύμηση, του 1792, αναφέρεται ότι η πανώλης εμφανίστηκε στη Λάρισα, στα Τρίκαλα, στην Ελασσόνα κ. α., γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα την άνοδο των τιμών του ψωμιού, του κρασιού και άλλων ειδών διατροφής.²⁴⁶ Επιδημίες πανώλης έπληξαν τα Τρίκαλα και άλλες γειτονικές περιοχές και το 1812, όπως και το 1813.²⁴⁷ Η επιδημία αυτή είχε ως συνέπεια την παύση των αγοραπωλησιών στα Τρίκαλα και, συνακόλουθα, την άνοδο της τιμής των προϊόντων. Τέλος, στα Τρίκαλα το 1814 έχασαν τη ζωή τους 77 ψυχές στη Χώρα (σημ. Ρεντίνα) της Καρδίτσας.²⁴⁸

Ένας άλλος λόγος μείωσης του πληθυσμού ήταν τα έντονα καιρικά φαινόμενα. Από μία ενθύμηση πληροφορούμαστε πως στις 5 Αυγούστου του 1811 ξέσπασε στα Τρίκαλα μια μεγάλη πλημμύρα, εξαιτίας της οποίας πνίγηκαν πολλοί άνθρωποι. Μάλιστα, αναφέρεται πως στο ποτάμι της Αγίας Μονής (στην περιοχή Τρικάλων) κατόρθωσαν να σώσουν από πνιγμό ένα παιδί το οποίο είχε παρασυρθεί μέσα στην κούνια του από το ποτάμι.²⁴⁹

Μια άλλη αιτία που έκανε τους χωρικούς της δυτικής Θεσσαλίας να υποφέρουν ήταν οι καταπιέσεις των μουσουλμάνων Αλβανών, η οποία πολλές φορές τους ανάγκαζε να εγκαταλείπουν τα χωριά τους.²⁵⁰ Ο Ληκ σημειώνει στο πολύ αξιόπιστο ταξιδιωτικό του ότι οι αγροτικοί πληθυσμοί υπέφεραν πολύ από την οικονομική καταδυνάστευση, με αποτέλεσμα, συχνά, ελεύθερα ελληνικά χωριά

²⁴³ Πράγματι, σύμφωνα με διάφορες πηγές, τα Τρίκαλα επλήγησαν από επιδρομές πανώλης το 1787, το 1813 και το 1814· βλ. Κ. Κωστής, *Στον καιρό της πανώλης*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1995, σ. 397 και 407.

²⁴⁴ Βλ. Πουκεβίλ *Ταξίδι*, ό. π., σ. 249-250. Βλ. γι' αυτό το γεγονός και Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του, ό. π.*, σ. 401.

²⁴⁵ Κ. Σπανός, *Θεσσαλικές ενθυμήσεις*, τ. Α', ό. π., σ. 187.

²⁴⁶ Στο ίδιο, σ. 191.

²⁴⁷ Βλ. Κ. Σπανός, *Θεσσαλικές ενθυμήσεις 1404 – 1881, (τόμος Β': 1800-1881)*, Λάρισα 2014, σ. 94.

²⁴⁸ Στο ίδιο, σ. 103.

²⁴⁹ Στο ίδιο, σ. 90.

²⁵⁰ Βλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Γ1, ό. π., σ. 492.

(ελευθεροχώρια) να μετατρέπονται σε τσιφλίκια (τσιφλικοχώρια).²⁵¹ Σύμφωνα με τον ίδιο, και τα Τρίκαλα υπέφεραν πολλά εκείνη την περίοδο. Εκτός από τη βία των Τουρκαλβανών και τη βαριά φορολογία που είχε επιβάλει ο Αλή πασάς και ο γιος του Βελής στους χριστιανούς, τα Τρίκαλα υπέφεραν από θεομηνίες και επιδημίες, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα τη μετανάστευση του πληθυσμού στα ορεινά χωριά της Πίνδου, στην Κων/πολη και στις Παραδουναβιες χώρες.²⁵² Σε ένα έγγραφο του Κώδικα Τρίκκης, του 1820, που αναφέρεται στην καταγραφή των σπιτιών του βιλαετίου Τρίκκης και Σταγών, το Βαρούσι είχε μόνο 65 σπίτια, ενώ τα ορεινά χωριά της Πίνδου είχαν: η Κρανιά 150 σπίτια, η Βενδίστα (σημ. Αμάραντος) 210 και η Καστανιά 220.²⁵³ Οι κάτοικοι αυτών των ορεινών χωριών της δυτικής Θεσσαλίας εντυπωσίασαν τον Πουκεβίλ με το ελεύθερο φρόνημα τους και τον ανεξάρτητο χαρακτήρα τους, καθώς μην αντέχοντας την καταπίεση αποφάσισαν να καταφύγουν για να επιβιώσουν στα βουνά, παρά να ζήσουν ως υποταγμένοι χωρικοί του κάμπου.²⁵⁴

Ο Ληκ και ο Πουκεβίλ επισκέφτηκαν, εκτός από τα Τρίκαλα, και άλλες περιοχές της δυτικής Θεσσαλίας, και μας δίνουν πληροφορίες για τον πληθυσμό τους. Ο Πουκεβίλ αναφέρει πως ο πληθυσμός της Καλαμπάκας αποτελούνταν από 200 χριστιανικές οικογένειες.²⁵⁵ Ο ίδιος παρατήρησε πως η περιοχή στα ορεινά της Καλαμπάκας (Χάσια) κατοικούνταν από 240 ελληνικές και βλάχικες οικογένειες.²⁵⁶ Επίσης, γράφει πως το Μαλακάσι ήταν ένα κεφαλοχώρι με 500 *τζάκια* (σπίτια).²⁵⁷ Ο Ληκ μας πληροφορεί πως το χωριό Ζάρκο αποτελούνταν από 400 οικογένειες, το

²⁵¹ Η βιβλιογραφία για το ζήτημα της μετατροπής των ελεύθερων χωριών σε τσιφλίκια την περίοδο αυτή είναι πολύ πλούσια· βλ., επιλεκτικά, Σπύρος Ασδραχάς, *Ελληνική κοινωνία και οικονομία, ιη' και ιθ' αι., ό. π.*, σ. 9· Σπ. Ασδραχάς κ. άλ., *Ελληνική οικονομική ιστορία, ό. π.*, σ. 107-108, 184, 217-218, 347-348· Γιώργος Προγουλάκης, «Η αγροτική οικονομία κατά την οθωμανική περίοδο», στο *Ιστορία των Ελλήνων, τ. 8^{ος}, Ο Ελληνισμός υπό ξένη κυριαρχία 1453-1821, ό. π.*, σ. 562-565· H. Inalcik, «The emergence of the big Farms. çiftliks: State, Landlords and tenants», J. Bacque - Grammond - P. Dumont (επιμ.), *Contributions à l'histoire économique et sociale de l'empire ottoman*, Παρίσι 1983, σ. 105-126. Ειδικά για τη Θεσσαλία, βλ. Δ. Κ. Τσοποτός, *Γη και γεωργοί της Θεσσαλίας, ό. π.*, σ. 203 κ εξ. και Σπ. Ασδραχάς κ. άλ., *Ελληνική οικονομική ιστορία, ό. π.*, σ. 184-185, όπου γίνεται λόγος για χωριά-τσιφλίκια στη Θεσσαλία τον 18^ο αι., οι γαίες των οποίων καλλιεργούνταν από παρακεντέδες, δηλαδή από αγρότες που δεν διέθεταν δική τους ακίνητη περιουσία.

²⁵² Βλ. Αικατερίνη Κωστοπούλου-Μπαλαμώτη, *Η συνοικία Τρικάλων «Βαρούσι», ό. π.*, σ. 37.

²⁵³ Στο ίδιο, σ. 38. Βλ. περισσότερα δημογραφικά στοιχεία γι' αυτούς τους οικισμούς την εξαιρετική διδακτορική διατριβή του Βασιλείου Κ. Σπανού, *Οι οικισμοί της βορειοδυτικής Θεσσαλίας, ό. π.*, σ. 211-213 (Βενδίστα), σ. 308-311 (Καστανιά), σ. 537-547 (Τρίκαλα), σ. 369-371 (Κρανιά).

²⁵⁴ Βλ. Όλγα Αυγουστίνου, *Ιδανικά Ταξίδια, Η Ελλάδα στη γαλλική ταξιδιωτική λογοτεχνία, 1550-1821, Μ.Ι.Ε.Τ.*, Αθήνα 2003, σ. 376.

²⁵⁵ Φρ. Πουκεβίλ, *Ταξίδι, ό. π.*, σ. 241.

²⁵⁶ Στο ίδιο, σ. 232.

²⁵⁷ Στο ίδιο, σ. 229.

Τζιγότι από 150 και το Γριζάνο από 60.²⁵⁸ Τα χωριά Κλεινοβός, Καστανιά και Βενδίστα είχαν από 200 έως 300 οικογένειες το καθένα.²⁵⁹ Επίσης, σημειώνει πως τα χωριά του Ασπροποτάμου είχαν από 80 έως 100 οικογένειες.²⁶⁰

Στις 6 Ιανουαρίου του 1810 ο Ληκ πέρασε από την Καρδίτσα, η οποία, όπως γράφει, ήταν χτισμένη σε χαμηλό και ελώδες μέρος και είχε 500 με 600 σπίτια διάσπαρτα σε έναν μεγάλο χώρο.²⁶¹ Από αυτά μικρός αριθμός μόνο ήταν ελληνικά.²⁶² Ο Ληκ περιηγήθηκε και τα γύρω χωριά. Πέρασε από τους Σοφάδες, ένα κεφαλοχώρι όπου κατοικούσαν 150 οικογένειες, κυρίως τουρκικές.²⁶³ Από εκεί κατευθύνθηκε στο χωριό Φανάρι της Καρδίτσας όπου υπήρχαν 100 σπίτια τουρκικά και άλλα τόσα ελληνικά. Αρκετά από τα τουρκικά σπίτια ήταν άδεια.²⁶⁴ Στο χωριό Μαυρομάτι, σύμφωνα με το Ληκ, υπήρχαν 30 σπίτια. Στις 5 Ιανουαρίου του 1810 πέρασε από το χωριό Ματαράγκα στο οποίο κατοικούσαν 40 με 50 Έλληνες.²⁶⁵ Μάλιστα, οι πολλοί τουρκοί τάφοι σε όλα τα χωριά έδειχναν πόσο πολύ είχε μειωθεί ο τουρκικός πληθυσμός σε αρκετά μέρη της Θεσσαλικής πεδιάδας.²⁶⁶

Από την περιοχή των Τρικάλων είχε περάσει νωρίτερα —το 1779— και ο Σουηδός περιηγητής Bjornstahl ο οποίος αναφέρει πως τα Τρίκαλα ήταν μια μεγάλη πόλη με 6 τζαμιά με μιναρέδες και 10 μεγάλα τεμένη και 7 εκκλησίες. Στην περιοχή της μητρόπολης Τρίκκης (Τρικάλων) ζούσαν 12.000 άτομα. Εκεί οι Τούρκοι ήταν περισσότεροι από τους Έλληνες· όμως οι τελευταίοι, είχαν οικονομική ισχύ χάρη στο εμπόριο, που βρισκόταν στα χέρια τους. Στην πόλη ζούσαν λίγοι Εβραίοι και σχεδόν κανένας Δυτικός.²⁶⁷

²⁵⁸ Βλ. W. M. Leake, *Η Θεσσαλία (1805-1810)*, ό. π., σ. 76.

²⁵⁹ Στο ίδιο, σ. 77. Για τον πληθυσμό της περιοχής Τρικάλων από την Άλωση ως σήμερα, βλ. Θεόδωρος Α. Νημάς, «Η εξέλιξη του πληθυσμού στο Ν. Τρικάλων από την Άλωση της Κων/πόλεως έως σήμερα με βάση τις επίσημες απογραφές», *Τρικαλινά*, τ. 31^{ος} (2011), σ. 47-94.

²⁶⁰ W. M. Leake, *Η Θεσσαλία*, ό. π., σ. 77. Βλ. γι' αυτά τα χωριά και Β. Κ. Σπανός, *Οι οικισμοί της βορειοδυτικής Θεσσαλίας*, ό. π., σποραδικά.

²⁶¹ W. M. Leake, «Ταξίδι στη Θεσσαλία 1805», ό. π., τ. 38 (2000), σ. 146.

²⁶² Πράγματι έως και την ενσωμάτωση της Θεσσαλίας στην Ελλάδα το 1881, η Καρδίτσα είχε ισχυρό τουρκικό πληθυσμό· βλ. *ΙΕΕ*, τ. ΙΓ', Αθήνα 1977, χάρτης σ. 407.

²⁶³ Βλ. W. M. Leake, «Ταξίδι στη Θεσσαλία 1805», ό. π., *ΘΗ*, τ. 37 (2000), σ. 139.

²⁶⁴ Στο ίδιο, τ. 38 (2000), σ. 148.

²⁶⁵ Στο ίδιο, τ. 37 (2000), σ. 140.

²⁶⁶ W. M. Leake, *Η Θεσσαλία (1805-1810)*, ό. π., σ. 132. Το βιλαέτι (διοικητικό διαμέρισμα) του Φαναρίου, στη δυτική Θεσσαλία, απαρτιζόταν από καθαρά χριστιανικό πληθυσμό. Στην πόλη του Φαναρίου υπήρχαν τέσσερις χριστιανικές συνοικίες, με 321 συνολικά οικογένειες, και 96 οικογένειες με χήρες γυναίκες. Το μουσουλμανικό στοιχείο ήταν εδώ συγκεντρωμένο σε μία συνοικία, συνολικά 151 νοικοκυριά· βλ. M. Delibaşı - M. Arıkan, *Sûret-i Defter-i Sancak-i Tirhala*, ό. π., σ. 184-186.

²⁶⁷ Βλ. J. J. Bjornstahl, *Το οδοιπορικό της Θεσσαλίας 1779*, μτφρ. Μεσεβρινός, εκδ. «Τα τετράδια του Ρήγα», Θεσσαλονίκη, 1979, σ. 66· βλ. και Κ. Οικονόμου, *Η Λάρισα και η Θεσσαλική Ιστορία*, τ. Δ', ό. π., σ. 200.

²⁶⁷ Κ. Οικονόμου, *Η Λάρισα και η Θεσσαλική Ιστορία*, ό. π., τ. Δ', σ. 200.

Ας σημειωθεί ότι σύμφωνα με διάφορες πηγές, λίγο πριν από το 1800 η Θεσσαλία είχε περίπου 300.000 κατοίκους²⁶⁸. Σύμφωνα με τον Γάλλο πρόξενο στη Θεσσαλονίκη, Félix Beaujour, στα τέλη του 18^{ου} αιώνα η Λάρισα είχε 20.000 κατοίκους, τα Τρίκαλα λιγότερο από 20.000, ο Τύρναβος 6.000, τα Φάρσαλα 5.000 και ο Βόλος 3.000 κατοίκους. Άλλες μεγάλες κωμοπόλεις με αρκετό πληθυσμό ήταν η Μακρινίτσα με πληθυσμό 5.000 κατοίκους, η Τσαριτσάνη, επίσης με 5.000 κατοίκους, η Αγιά και η Πορταριά με 3.000 και η Ελασσόνα με 5.000 κατοίκους.²⁶⁹

Μετά την οθωμανική κατάκτηση της Θεσσαλίας, ένα μέρος του χριστιανικού πληθυσμού της αποσύρθηκε, σταδιακά, στα ορεινά για να αποφύγει τις διάφορες καταπιέσεις από τις οθωμανικές Αρχές και από την επιδείνωση των συνθηκών της ζωής του.²⁷⁰ Έτσι, ο Όλυμπος, τα Χάσια, η περιοχή του Ασπροποτάμου, της Όσσας και του Πηλίου παρουσίασαν μια εντυπωσιακή αύξηση του πληθυσμού. Όπως ήταν αναμενόμενο, οι περιοχές αυτές αδυνατούσαν να θρέψουν τους κατοίκους τους. Για τον λόγο αυτό άρχισαν οι μεταναστεύσεις. Οι μεταναστεύσεις αφορούσαν αρχικά μόνο τους άντρες της οικογένειας, οι οποίοι μετανάστευαν για να βρουν εργασία και έστελναν χρήματα για τη συντήρηση των οικογενειών τους, αλλά και για το χτίσιμο σχολείων ή εκκλησιών στους τόπους καταγωγής τους. Μερικές φορές οι λόγοι των μεταναστεύσεων δεν ήταν μόνο οικονομικοί, αλλά και για να αποφύγουν κάποια λοιμώδη νόσο ή για να αποφύγουν τις καταπιέσεις του Αλή πασά ή του γιού του, Βελή πασά. Χαρακτηριστικό παράδειγμα μιας ομαδικής μετοικεσίας συνιστούν οικογένειες από την Κρανιά Ολύμπου, οι οποίες εγκαταστάθηκαν στη Νιγρίτα Σερρών στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, εξαιτίας ασθενειών που είχαν διαδοθεί στα χωριά του Κάτω Ολύμπου αλλά και εξαιτίας των διώξεων που υφίσταντο εκ μέρους του

²⁶⁸ Βλ. Β. Σφυρόερας, «Θεσσαλία [1669-1821]», *ΙΕΕ*, τ. ΙΑ', σ. 209.

²⁶⁹ Φελίξ Μπωζούρ, *Πίνακας του εμπορίου της Ελλάδος στην Τουρκοκρατία (1787-1797)*, (Παρίσι 1800), μτφρ. Ελένη Γαρίδη, εκδ. Αφοί Τολίδη, Αθήνα 1974, σ. 12.

²⁷⁰ Η «θεωρία» για μετακίνηση πεδινών πληθυσμών σε ορεινές περιοχές, λόγω της τουρκικής κατάκτησης, εισηγητής της οποίας στην ιστοριογραφία μας είναι ο Απόστολος Βακαλόπουλος δεν ερμηνεύει απόλυτα ικανοποιητικά ένα πιο σύνθετο δημογραφικό φαινόμενο. Στη θεωρία αυτή ασκήθηκε κριτική από τον Βασίλη Παναγιωτόπουλο, ο οποίος τη θεωρεί ως ένα ερμηνευτικό σχήμα βασισμένο σε μια «ρομαντική ιστορική γεωγραφία κεντροευρωπαϊκής κυρίως προελεύσεως». Όμως οι γνωστές από γραπτές πηγές και την προφορική παράδοση περιπτώσεις τέτοιων μετακινήσεων και δημιουργίας νέων ορεινών οικισμών είναι τόσο πολλές που δεν μπορεί να αρνηθεί κανείς αυτό το γεγονός· βλ. Αρ. Vacalopoulos, «La retraite des populations grecques vers des regions éloignées et montagneuses pendant la domination turque», *Balkan Studies* (1963), σ. 265-276 και Β. Παναγιωτόπουλος, «Προβλήματα δημογραφίας και γεωγραφίας του ελληνικού χώρου», *Τετράδια Εργασίας*, ΚΝΕ / ΕΙΕ (1984), σ. 3-30, αντίστοιχα.

Αλή πασά και του γιου του, του Βελή πασά.²⁷¹ Μια άλλη αιτία αναγκαστικού εκπατρισμού των κατοίκων της Θεσσαλίας και μετεγκατάστασής τους σε άλλες περιοχές ήταν οι συχνές επιθέσεις των Τουρκαλβανών ληστών στην περιοχή. Οι κάτοικοι του χωριού Καστανιά μειώθηκαν περίπου στο ήμισυ λόγω της μετακίνησης πολλών στα αστικά και εμπορικά κέντρα της Ανατολικής Μακεδονίας και της Ανατολικής Ρωμυλίας.²⁷²

II. Η Εκπαίδευση

Είναι αναμφισβήτητο γεγονός πως μια δύσκολη περίοδος ξεκίνησε για τον υπόδουλο Ελληνισμό από τη στιγμή που υποτάχθηκαν οι ελληνικές περιοχές στους Οθωμανούς Τούρκους. Η φυγή των σπουδαιότερων Ελλήνων λογίων στο εξωτερικό οδήγησε σε ακόμη μεγαλύτερο πνευματικό μαρasmus τους Έλληνες.²⁷³ Ωστόσο, κατά την περίοδο από την Άλωση μέχρι τα τέλη του 15^{ου} αι. κάποιοι λόγιοι παρέμειναν και συνέχισαν να διδάσκουν σε μεγάλα αστικά κέντρα, όπως ήταν η Θεσσαλονίκη, η Κωνσταντινούπολη και ο Μυστράς. Χάρη λοιπόν σ' αυτούς, διατηρήθηκε, έστω και σε μικρό βαθμό, η πνευματική ζωή του Ελληνισμού και διασώθηκε η πνευματική κληρονομιά του Βυζαντίου.²⁷⁴

Η εκπαίδευση, λοιπόν, οφειλόταν στη δράση ορισμένων λογίων, σταδιακά όμως δημιουργήθηκαν και τα πρώτα εκπαιδευτικά ιδρύματα. Επρόκειτο, βέβαια, για ταπεινά σχολεία με πολύ μικρό αριθμό μαθητών, στα οποία δίδασκαν, ως επί το πλείστον, κληρικοί και η παρεχόμενη σ' αυτά παιδεία ήταν μέσου επιπέδου και πολύ σπάνια ανωτέρου.²⁷⁵ Από τα τέλη όμως του 18^{ου} αι. άρχισαν να σημειώνονται μεγάλες αλλαγές στην εκπαίδευση, οι κυριότερες από τις οποίες ήταν οι εξής: αυξανόταν ο αριθμός των σχολείων και των μαθητών, τα προγράμματα σπουδών και οι διδακτικές μέθοδοι εκσυγχρονίζονταν ενώ παράλληλα περιοριζόταν και η εξάρτηση της εκπαίδευσης από την Εκκλησία.²⁷⁶ Ακόμη, ανεγέρθηκαν ειδικά διδακτήρια και εμφανίστηκαν πολλοί αξιόλογοι λόγιοι που έδρασαν όχι μόνο ως

²⁷¹ Βλ. Κ. Οικονόμου, *Η Λάρισα και η Θεσσαλική Ιστορία*, τ. Δ', ό. π., σ. 55.

²⁷² Ι. Β. Παπασωτηρίου, «Επαρχία Καλαμπάκας», *Τρικαλινά* 7 (1987), σ. 203.

²⁷³ Βλ. Θεόδωρος Νημάς, *Η εκπαίδευση στη δυτική Θεσσαλία κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας. Συμβολή στη μελέτη του Θεσσαλικού Διαφωτισμού*, διδακτορική διατριβή, εκδ. οίκος αδελφών Κυριακίδη Α.Ε., Θεσσαλονίκη 1995, σ. 58.

²⁷⁴ Βλ. Κων/νος Χατζόπουλος, *Ελληνικά σχολεία στην περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας (1453-1821)*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 29.

²⁷⁵ Στο ίδιο, σ. 45.

²⁷⁶ Βλ. Κώστας Λάμπας, «Η εκπαίδευση, οργάνωση και λειτουργία των σχολείων 1770- 1821» στο *ΙΝΕ*, ό. π., τ. 2^{ος}, σ. 75.

απλοί δάσκαλοι, αλλά και ως καθηγητές και διευθυντές συγκροτημένων σχολών. Τέλος, εκτυπώνονταν και κυκλοφορούσαν ολόενα και περισσότερα σχολικά εγχειρίδια, τα οποία είτε αποτελούσαν πρωτότυπες συγγραφές είτε ήταν μεταφράσεις ξένων συγγραμμάτων στα ελληνικά.²⁷⁷

Σταδιακά, λοιπόν, η παιδεία αναγεννήθηκε και μέχρι την Επανάσταση του 1821 λειτουργούσαν δύο τύποι σχολείων: ένας κατώτερος, θα μπορούσαμε να πούμε, γνωστός ως σχολείο των «κοινών γραμμάτων» και ένας μέσου επιπέδου, γνωστός ως «σχολείο των ελληνικών μαθημάτων». Στα σχολεία των κοινών γραμμάτων οι μαθητές έπαιρναν τις στοιχειώδεις γνώσεις γραφής και αριθμητικής. Τα σχολεία αυτά λειτούργησαν είτε στους νάρθηκες των κατά τόπους ναών, είτε συχνότερα στα κελιά των μοναστηριών.²⁷⁸ Συνήθως τα αποκαλούσαν εκτός από «σχολείον των κοινών γραμμάτων», «κοινόν σχολείον» και «σχολείον των ιερών γραμμάτων», διότι στη διδασκαλία χρησιμοποιούνταν εκκλησιαστικά βιβλία.²⁷⁹

Το σχολείο των «ελληνικών μαθημάτων» ήταν μέσου επιπέδου, ήταν προσανατολισμένο στα αρχαία ελληνικά γράμματα (γραμματική, συντακτικό και θεματογραφία) και είχε ως στόχο την άσκηση των μαθητών στην αρχαία ελληνική γλώσσα. Σε ορισμένα από τα σχολεία της δεύτερης κατηγορίας διδάσκονταν, επίσης, στοιχεία φιλοσοφίας και επιστημών. Στην περίπτωση αυτή υπήρχαν δύο κύκλοι σπουδών στο ίδιο σχολείο, ένας μέσος και ένας ανώτερος. Τα σχολεία αυτά είχαν πολλές ονομασίες: «σχολείον των ελληνικών μαθημάτων», «ελληνικόν σχολείον», «ελληνική σχολή», που ήταν τα πιο συνηθισμένα. Ωστόσο, συναντούμε και άλλες ονομασίες, όπως «Μουσεϊόν», «Ελληνομουσεϊόν», «Ακαδημία», «Γυμνάσιον» και «Λύκειον».²⁸⁰

Εκτός από το σχολείο, υπήρχε και άλλος τρόπος εκμάθησης των γραμμάτων. Εάν ένα μέλος της οικογένειας ή εάν κάποιο συγγενικό πρόσωπο ήταν εγγράμματο αναλάμβανε να μάθει στο παιδί γραφή, ανάγνωση και αριθμητική. Τέλος, αν η οικογένεια ήταν ευκατάστατη, μπορούσε να προσλάβει κάποιον οικοδιδάσκαλο, ο οποίος εκπαίδευε το παιδί.²⁸¹ Πολύ σημαντικός, ειδικά για την εποχή αυτή, υπήρξε ο

²⁷⁷ Βλ. Κ. Χατζόπουλος, *Ελληνικά σχολεία στην περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας*, ό. π., σ. 59.

²⁷⁸ Βλ. Κ. Λάμπας, «Η εκπαίδευση, οργάνωση και λειτουργία των σχολείων 1770- 1821» ό. π., σ. 75 και Κ. Χατζόπουλος, ό. π., σ. 52. Λόγω του ότι το μάθημα γινόταν από κληρικούς μέσα σε ναούς δημιουργήθηκε ο θρύλος του «κρυφού σχολειού», κάτι το οποίο δεν αποδεικνύεται από τις πηγές. Τα σχολεία λειτουργούσαν φανερά, απλά δεν είχαν θεσμική υπόσταση. Λειτουργούσαν στο πλαίσιο της κοινότητας ή της ενορίας, χωρίς φυσικά να είναι κρυφά.

²⁷⁹ Βλ. Κ. Λάμπας, «Η εκπαίδευση, οργάνωση και λειτουργία των σχολείων 1770- 1821», ό. π., σ. 75.

²⁸⁰ Βλ. Κ. Λάμπας, «Η εκπαίδευση, οργάνωση και λειτουργία των σχολείων 1770- 1821», ό. π., σ. 75.

²⁸¹ Στο ίδιο, σ. 76.

θεσμός των υποτροφιών ο οποίος βοήθησε πολλούς άπορους μαθητές να σπουδάσουν.²⁸²

Όσον αφορά το πρόγραμμα σπουδών, δεν υπήρχε κάποιο συγκεκριμένο, σχεδόν σ' όλη την περίοδο της Τουρκοκρατίας.²⁸³ Η δομή του σχολείου των κοινών γραμμάτων ήταν απλή. Ένας δάσκαλος, με στοιχειώδεις γνώσεις γραφής και ανάγνωσης, αναλάμβανε να διδάξει τα στοιχειώδη γράμματα σ' έναν μικρό αριθμό αγοριών, κυρίως, καθώς τα κορίτσια σπάνια φοιτούσαν στα σχολεία. Σ' αυτά τα σχολεία χρέη δασκάλου εκτελούσε συνήθως ο ιερέας μιας ενορίας, ο αναγνώστης της εκκλησίας ή οποιοσδήποτε άλλος γνώριζε γραφή και ανάγνωση.

Τα σχολεία αυτά στεγάζονταν στο χώρο της εκκλησίας, όπως λόγου χάρι σ' ένα δωμάτιο το οποίο μπορεί να βρισκόταν στον περίβολο μιας εκκλησίας και να χρησίμευε ως κατοικία του ιερέα, στον γυναικωνίτη της εκκλησίας, αλλά και σε ένα κελί μοναστηριού, ή και σε ένα εργαστήριο κάποιου επαγγελματία, ο οποίος, μαζί με τη διδασκαλία, ασκούσε και την τέχνη του.²⁸⁴

Η βασική διδακτική μέθοδος ήταν η από καθέδρας διδασκαλία. Ο δάσκαλος συνήθως υπαγόρευε και οι μαθητές άκουγαν ή αντέγραφαν αυτά που τους έλεγε, χωρίς να διατυπώνουν απορίες ή να διαφωνούν.²⁸⁵ Σημαντικό γεγονός, για την ελληνική εκπαίδευση αποτέλεσε η εισαγωγή στα σχολεία, το 1816, της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου. Ήταν μία επαναστατική μέθοδος, που κάλυπτε την έλλειψη δασκάλων και επεδίωκε την παροχή ταυτόχρονα, γνώσεων σε μεγάλο αριθμό μαθητών, οι οποίοι δεν ήταν της ίδιας ηλικίας. Συγκεκριμένα, οι μαθητές των μεγαλύτερων τάξεων δίδασκαν τους μικρότερους. Από αυτή τη μέθοδο, ονομάστηκαν τα *σχολεία Αλληλοδιδασκτικά*.²⁸⁶ Σε αυτό το σημείο αξίζει να αναφέρουμε πως και στα Τρίκαλα από το 1833 ξεκίνησε η ανέγερση *Αλληλοδιδασκτικού* σχολείου με τη φροντίδα της τοπικής Εκκλησίας και των αρχόντων της πόλεως.²⁸⁷

Η διδασκαλία των κοινών γραμμάτων ήταν σχεδόν ομοιόμορφη σε όλα τα σχολεία. Ξεκινούσε με τα *πινακίδια*, στα οποία ήταν γραμμένα τα γράμματα της αλφαβήτου, και στη συνέχεια ακολουθούσε συλλαβισμός και ανάγνωση με τη βοήθεια κειμένων από θρησκευτικά βιβλία. Τα βιβλία αυτά ήταν η *Φυλλάδα* (ένα έντυπο βιβλιαράκι), η *Χρήσιμος Παιδαγωγία*, που άρχισε να εκδίδεται πριν από τα

²⁸² Βλ. Θ. Νημάς, *Η εκπαίδευση στη δυτική Θεσσαλία κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας*, ό. π., σ. 69.

²⁸³ Στο ίδιο, σ. 69.

²⁸⁴ Κ. Λάππας, «Η εκπαίδευση, οργάνωση και λειτουργία των σχολείων 1770- 1821» ό. π., σ. 77.

²⁸⁵ Θ. Νημάς, ό. π., σ. 71.

²⁸⁶ Στο ίδιο, σ. 70 -71 και Κ. Λάππας, ό. π., σ. 81.

²⁸⁷ Θ. Νημάς, ό. π., σ. 127.

μέσα του 17^{ου} αι. και περιείχε την αλφάβητο, προσευχές και άλλα θρησκευτικά κείμενα), η *Οκτώηχος*, το *Ψαλτήρι* και ο *Απόστολος*.²⁸⁸

Στον ανώτερο κύκλο σπουδών διδασκόταν η αρχαία ελληνική γλώσσα. Οι μαθητές εξοικειώνονταν μ' αυτή μέσα από τη γραμματική, το συντακτικό και τη μελέτη αρχαίων ελληνικών κειμένων. Στο ίδιο σχολείο, όταν υπήρχε ανώτερο επίπεδο, οι μαθητές διδάσκονταν φιλοσοφικά ή επιστημονικά μαθήματα.²⁸⁹

Ο χρόνος που χρειαζόταν ένας νέος για να ολοκληρώσει τις σπουδές του ήταν 17 με 22 χρόνια. Επομένως, αν ένα παιδί άρχιζε να φοιτά στα 5 του χρόνια και συνέχιζε χωρίς διακοπή θα τελείωνε τις σπουδές του όταν θα γινόταν 22 ή και 27 ετών. Η διάρκεια του εκπαιδευτικού έτους δεν ήταν καθορισμένη. Τα σχολεία λειτουργούσαν και τους θερινούς μήνες με μόνη εξαίρεση τις Κυριακές και τις δεσποτικές εορτές. Οι θερινές διακοπές καθιερώθηκαν αργότερα.²⁹⁰

Λόγω της ανυπαρξίας επίσημου υπεύθυνου φορέα για την οργάνωση της εκπαίδευσης υπήρχε μεγάλη πολυμορφία στη διοίκηση. Διαφορετικό καθεστώς ίσχυε στα σχολεία που ιδρύονταν από ιδιώτες και διαφορετικό σ' αυτά που ιδρύονταν από κοινότητες. Τα σχολεία που ιδρύονταν από ιδιώτες είχαν συνήθως προσωποπαγή χαρακτήρα και οι ιδρυτές τους ήταν υπεύθυνοι των σχολείων και μάλιστα φρόντιζαν και για τους διαδόχους τους. Οι ιδρυτές και οι διευθυντές των σχολείων ήταν άτομα με υψηλό κοινωνικό κύρος, συνήθως κοινοτικοί άρχοντες, έμποροι, κληρικοί ή μέλη συντεχνιών, με κύρια αρμοδιότητα τη διαχείριση των οικονομικών των σχολείων και γενικά την καλή λειτουργία τους.²⁹¹

Όσον αφορά τους δασκάλους, αυτοί δεν είχαν κάποια ιδιαίτερα προσόντα. Βασικό προσόν για να ασκήσει κάποιος το επάγγελμα του δασκάλου ήταν να είναι έμπειρος. Αυτή την εμπειρία διέθεταν κυρίως οι εκκλησιαστικοί άνδρες οι οποίοι παραδοσιακά συνδεόταν με την εκπαίδευση. Αυτό βέβαια ίσχυε, κυρίως, για τα κατώτερα σχολεία διότι στα ανώτερα οι δάσκαλοι έπρεπε να διαθέτουν κάποια προσόντα, όπως το να έχουν σπουδάσει σε γνωστά σχολεία της Ελλάδος ή της Ευρώπης. Επίσης, εκτός από την αρχαιομάθεια και γλωσσομάθεια χρειαζόταν να έχουν και άλλες, διδακτικές, κυρίως, ικανότητες. Η προσωπικότητα του δασκάλου είναι αυτή που χάριζε φήμη στην κάθε σχολή και ανάλογος με τη φήμη του ήταν και

²⁸⁸ Βλ. Κ. Λάμπας, «Η εκπαίδευση, οργάνωση και λειτουργία των σχολείων 1770- 1821», ό. π., σ. 77.

²⁸⁹ Στο ίδιο, σ. 82 και Θ. Νημάς, *Η εκπαίδευση στη δυτική Θεσσαλία*, ό. π., σ. 71.

²⁹⁰ Βλ. Θ. Νημάς, ό. π., σ. 70.

²⁹¹ Κ. Λάμπας, ό. π., σ. 88 και Κ. Χατζόπουλος, *Ελληνικά σχολεία στην περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας*, ό. π., σ. 308- 313.

ο μισθός. Κατά τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας των σχολείων, οι δάσκαλοι, ιδίως της κατώτερης βαθμίδας, πληρωνόταν από τους μαθητές τους. Η κανονική μισθοδοσία καθιερώθηκε πολύ αργότερα και εξαρτιόταν από τους πόρους του κάθε εκπαιδευτικού ιδρύματος.²⁹²

Όσον αφορά στην περιοχή που μελετάμε, όπως και στην υπόλοιπη Ελλάδα, η καλλιέργεια των γραμμάτων ήταν περιορισμένη. Όταν όμως δημιουργήθηκαν καλύτερες συνθήκες και οι Έλληνες άρχισαν να ιδρύουν σχολεία και να επιδίδονται στα γράμματα, τότε η Θεσσαλία διαδραμάτισε πρωταγωνιστικό ρόλο, καθώς από τα σχολεία της επί Τουρκοκρατίας, αποφοίτησαν πολλοί σπουδαίοι δάσκαλοι και λόγιοι. Η περιοχή της Θεσσαλίας ανέδειξε πολλούς και σπουδαίους διδασκάλους του Γένους, όπως τους Κων/νο Κούμα, Άνθιμο Γαζή, Γρηγόριο Κωνσταντά, Δανιήλ Φιλιππίδη, Ιωάννη Πεζάρου, Διονύσιο Πύρρου Δωρόθεο Σχολαρίο κ. ά.²⁹³

Στην περιοχή των Τρικάλων η Σχολή Τρίκκης, που ιδρύθηκε τον 16^ο αιώνα, είναι από τις πρώτες που ιδρύθηκαν στον ελλαδικό χώρο κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας. Ακόμη, υπάρχει πληροφορία πως το 1453, στον ναό της Υπεραγίας Θεοτόκου, της λεγόμενης «Επισκέψεως», των Τρικάλων λειτουργούσε διδασκαλείο εγκύκλιας εκπαίδευσης, το οποίο είχε στόχους περισσότερο πρακτικούς, αφού απέβλεπε στην «*μάθησιν γραμματικῆς καί νοταρίων καί μουσικῶν ὀργάνων*». Υπεύθυνος για τη λειτουργία του διδασκαλείου ήταν ο Θεοδόσιος, ιερέας και σακελλάριος της Μητροπόλεως Λαρίσης, η οποία τότε για περισσότερη ασφάλεια, είχε ως έδρα της τα Τρίκαλα.²⁹⁴ Η σχολή Τρίκκης συνέχισε τη λειτουργία της και τον 18^ο αιώνα κατά τον οποίο δίδαξαν σπουδαίοι δάσκαλοι, πιθανότατα όμως έκλεισε για ένα διάστημα λόγω των επιδρομών και λεηλασιών που έλαβαν χώρα στα Τρίκαλα εξαιτίας των Ορλωφικών (1769–1774). Ωστόσο, το 1774 η σχολή ξαναλειτούργησε με δάσκαλο τον ονομαστό Αμπελακιώτη μαθηματικό, φιλόσοφο και εκκλησιαστικό άνδρα Στέφανο Σταμκίδη, ο οποίος δίδαξε σ αυτή ως το 1800 περίπου. Ο Στέφανος Σταμκίδης υπήρξε μαθητής του περίφημου δασκάλου Ιωάννου Πεζάρου.²⁹⁵

Σ' αυτό το σημείο αξίζει να αναφέρουμε πως η λειτουργία των μονών των Μετεώρων, κοντά στην Καλαμπάκα, συνέβαλε οπωσδήποτε στην καλλιέργεια των γραμμάτων στην ευρύτερη περιοχή κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας. Κατά τη

²⁹² Βλ. Θ. Νημάς, *Η εκπαίδευση στη δυτική Θεσσαλία, ό. π.*, σ. 68 και Κ. Λάμπας, «Η εκπαίδευση, οργάνωση και λειτουργία των σχολείων 1770- 1821», *ό. π.*, σ. 95- 97.

²⁹³ Θ. Νημάς, *Η εκπαίδευση στη δυτική Θεσσαλία, ό. π.*, σ. 73 – 74.

²⁹⁴ Στο ίδιο, σ. 101.

²⁹⁵ Στο ίδιο, σ. 112.

διάρκεια του 16^{ου} αιώνα λειτουργούσε στα Μετέωρα (στη μονή του Μεγάλου Μετεώρου), σχολείο το οποίο αναφέρεται «Σωκράτους Ακαδημία εν Μετεώρῳ». Για μικρό χρονικό διάστημα (γύρω στο 1818) λειτούργησε εκκλησιαστικό σχολείο στη μονή του Αγ. Στεφάνου. Η «Σχολή των Μετεώρων», όπως είναι γνωστή, διατηρήθηκε σε όλη σχεδόν τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας και βοηθήθηκε ιδιαίτερα από τον Κλεινοβίτη επίσκοπο Σταγών Παΐσιο Β' (1784 -1808), ο οποίος για τον σκοπό αυτό ζήτησε και τη συνδρομή των ηγεμόνων της Βλαχίας και Μολδαβίας. Μετά την ελληνική Επανάσταση η Σχολή δεν ξαναλειτούργησε και οι ενδιαφερόμενοι για σπουδές μοναχοί φοιτούσαν στη Σχολή Τρίκης.

Αξιόλογη παιδευτική κίνηση παρατηρείται την ίδια περίοδο και στην ορεινή περιοχή του Ασπροποτάμου. Το 1778 πέρασε από εκεί ο ιεραπόστολος Κοσμάς ο Αιτωλός, ο οποίος ίδρυσε κοινά σχολεία, ενώ αργότερα σε πολλά βλαχοχώρια της περιοχής αρκετοί μιλούσαν ξένες γλώσσες όπως γαλλικά, ιταλικά, γερμανικά και διατηρούσαν πλούσιες βιβλιοθήκες με έργα αρχαίων κλασικών συγγραφέων.²⁹⁶

Οι επίσκοποι των Σταγών διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στα εκπαιδευτικά πράγματα όχι μόνο της Καλαμπάκας αλλά και των Τρικάλων. Πρώτη έμμεση αναφορά έχουμε από τον Σουηδό περιηγητή Bjornstahl, ο οποίος περιηγήθηκε τη Θεσσαλία το 1779 και αναφέρει πως: «*Στη θέση του ιεράρχη με δέχτηκε όμως και με φιλοξένησε ο δάσκαλος Δημήτρης, άνθρωπος με ευρύτερη μόρφωση από ότι είχα υποθέσει. Ο δάσκαλος γνώριζε αρκετά καλά τη φιλολογική ελληνική. Άλλωστε η καταγωγή του ήταν Βλάχος από τα Γρεβενά*».²⁹⁷ Στην ελληνική σχολή Καλαμπάκας, η οποία συντηρούνταν από την Εκκλησία, δίδαξαν πολλοί απόφοιτοι της Ζωσιμαίας σχολής.²⁹⁸

Σχολεία υπήρχαν και σε άλλα μέρη της περιοχής που μελετάμε, όπως στο χωριό Χαλίκι, κτισμένο σε υψ. 1.160 μ., στις ΝΑ πλαγιές του Περιστερίου (Λάκμου), εκεί όπου έχει τις πηγές του, ο Αχελώος, σε απόσταση 100 χλμ. από τα Τρίκαλα. Εκεί λειτουργούσε σχολείο από το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα με δάσκαλο τον Άνθιμο Παπαδόπουλο από την Άρτα. Κοντά σε αυτόν εκπαιδεύτηκε ο Γιώργος Μπαλδάνης, ο οποίος στη συνέχεια υπήρξε δάσκαλος του αυτοκράτορα της Ρωσίας Αλεξάνδρου Β' και του αδελφού του πρίγκιπα Κωνσταντίνου. Το 1790 ήταν δάσκαλος στο χωριό του ο Χαλικιώτης Δημήτριος Παπαϊωάννου, ο οποίος υπήρξε και κωδικογράφος. Αξίζει

²⁹⁶ Στο ίδιο, σ. 152.

²⁹⁷ Βλ. J. J. Bjornstahl, *Το οδοιπορικό της Θεσσαλίας 1779*, ό. π., σ. 71 και Θ. Νημάς, ό. π. σ. 152-155.

²⁹⁸ Θ. Νημάς, ό. π., σ. 154.

να σημειώσουμε πως το σχολείο στο Χαλίκι δεν λειτουργούσε διαρκώς, αλλά με διακοπές, καθώς δεν ήταν εύκολη υπόθεση η εξεύρεση και η πληρωμή δασκάλου. Σχολείο ίδρυσε και στο ορεινό βλαχοχώρι του Κλεινοβού, το 1818, ο φωτισμένος Κλεινοβίτης επίσκοπος Σταγών Παΐσιος Β΄ (1784-1808). Μάλιστα το 1802 συναντούμε κάποιους Κλεινοβίτες, ως συνδρομητές σε επιστημονικά βιβλία της εποχής. Σχολείο υπήρχε και στο ορεινό βλαχοχώρι Μαλακάσι το οποίο, σύμφωνα με την παράδοση, το ίδρυσε το 1775 ο Κοσμάς ο Αιτωλός.²⁹⁹

Σχολείο λειτουργούσε και στην περιοχή του Μοσχολουρίου Καρδίτσας, το οποίο είναι γνωστό για την μεγάλη του εμποροπανήγυρη, στην οποία πωλούνταν και βιβλία. Στα μέσα του 18^{ου} αι. δίδαξαν σ' αυτό σημαντικοί δάσκαλοι. Στο διάστημα 1815 – 1818 υπολογίζεται ότι δίδαξε στο Μοσχολούρι ο Τσαριτσανιώτης Ιωάννης Οικονόμου, αδελφός του μεγάλου δασκάλου Κωνσταντίνου Οικονόμου του εξ Οικονόμων. Η σχολή του Μοσχολουρίου σταδιακά παρήκμασε και διέκοψε τη λειτουργία της κατά τη διάρκεια της Επανάστασης του 1821. Επίσης, σχολείο λειτουργούσε και στον μεγάλο οικισμό Ζάρκο, πριν από το 1803, καθώς τότε υπηρετούσε εκεί ως δάσκαλος ο φίλος και συμμαθητής του Κούμα, κατά τη μαθητεία του κοντά στον Ιωάννη Πεζάρο, ιερολογιότατο Ιερώνυμο. Η λειτουργία σχολείο στο Ζάρκο δεν είναι άσχετη με το γεγονός ότι την ίδια περίοδο συναντούμε Ζαρκινούς ως συνδρομητές σε διάφορα επιστημονικά βιβλία.³⁰⁰ Ακόμη, σχολείο λειτουργούσε και από τα μέσα του 17^{ου} αιώνα στους Σοφάδες Καρδίτσας, από το οποίο αποφοίτησαν σημαντικοί μετέπειτα δάσκαλοι.³⁰¹ Επίσης, Σχολείο λειτουργούσε, το 1819, και στο μοναστήρι του Αγίου Δημητρίου στο Γριζάνο Τρικάλων.³⁰²

Διαπιστώνουμε λοιπόν πως την περίοδο που μελετούμε η εκπαιδευτική κίνηση στην περιοχή ήταν ιδιαίτερα αξιόλογη και σε αυτό αναμφίβολα συνέβαλε και η στάση του Αλή πασά, καθώς στην εποχή του παρατηρείται άνθηση των γραμμάτων ανάμεσα στους ελληνικούς πληθυσμούς.³⁰³ Ο Αλής, με έναν τόνο υπερβολής, είχε χαρακτηριστεί ως «άνθρωπος των Φώτων», καθώς ενδιαφερόταν για τα επιτεύγματα της Τεχνολογίας και της Επιστήμης.³⁰⁴ Μάλιστα πολλοί Ευρωπαίοι φιλοξενούνταν στην αυλή του Αλή,³⁰⁵ όπως και πολλοί μορφωμένοι Έλληνες.³⁰⁶ Ακόμη, αξίζει να

²⁹⁹ Στο ίδιο, σ. 167-170.

³⁰⁰ Στο ίδιο, σ. 172-173.

³⁰¹ Στο ίδιο, σ. 175.

³⁰² Στο ίδιο, σ. 186.

³⁰³ Κ. Ε. Fleming, *Αλή πασάς: Ο Μουσουλμάνος Βοναπάρτης*, ό. π., σ. 50.

³⁰⁴ Βλ. Π. Μιχαηλάρης, «Αλή πασάς των Ιωαννίνων», ό. π., σ. 263.

³⁰⁵ Στο ίδιο, σ. 263 και Κ. Ε. Fleming, *Ο Μουσουλμάνος Βοναπάρτης* ό. π., σ. 55.

σημειώσουμε πως ο Αλής έστειλε με δικά του έξοδα (υποτροφίες) για σπουδές Ιατρικής στην Ιταλία κυρίως, προικισμένους νέους που όταν επέστρεφαν έμπαιναν στην υπηρεσία του ή στην υπηρεσία των γιων του.³⁰⁷

III. Η τοπική Εκκλησία - Οι μονές Μετεώρων και Δουσίκου και ο πολλαπλός (πνευματικός – οικονομικός) ρόλος τους

Κατά την Τουρκοκρατία ο βασικός θεσμός που για πολλούς αιώνες και με διαφορετικούς τρόπους επηρέασε τις τύχες του υπόδουλου Ελληνισμού ήταν η Ορθόδοξη Εκκλησία και συγκεκριμένα το Οικουμενικό Πατριαρχείο.³⁰⁸ Στην περιοχή που μελετάμε είναι γεγονός πως η τοπική Εκκλησία αλλά και οι μονές των Μετεώρων και Δουσίκου διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο. Όσον αφορά τον πνευματικό τους ρόλο αξίζει να αναφέρουμε πως η παιδεία στα χρόνια της τουρκοκρατίας ήταν στενά δεμένη με την Εκκλησία της οποίας η προσφορά υπήρξε σημαντική για την εθνική αφύπνιση, καθώς οι περισσότεροι λόγιοι και διδάσκαλοι ήταν κληρικοί και σχεδόν όλα τα σχολεία και ιδιαίτερα τα κοινά, στεγάζονταν — ιδίως κατά τους πρώτους αιώνες της Τουρκοκρατίας—, κατά κανόνα, στα μοναστήρια και στους ναούς. Ακόμη, αξίζει να σημειώσουμε πως σε όλη σχεδόν τη διάρκεια της τουρκοκρατίας τα Τρίκαλα αποτέλεσαν το διοικητικό και θρησκευτικό κέντρο ολόκληρης της Θεσσαλίας. Διαβάζοντας τον κώδικα Τρίκκης διαπιστώνουμε τον μεγάλο αριθμό Εκκλησιών της εποχής και τον πλούσιο στολισμό τους, γεγονός που υποδηλώνει τόσο τη θρησκευτικότητα και την πίστη των ανθρώπων αλλά και τη θέλησή τους να αντισταθούν στους ξένους κατακτητές.³⁰⁹

Τα Μετέωρα, αυτή η μοναστική *Πολιτεία των Βράχων* αποτελεί, μετά το Άγιον Όρος, το μεγαλύτερο και σημαντικότερο ορθόδοξο μοναστικό κέντρο του ελλαδικού χώρου. Κατά τον 14^ο αιώνα ο όσιος Αθανάσιος ο Μετεωρίτης συγκροτεί το πρώτο οργανωμένο μοναστικό κοινόβιο στον μεγαλύτερο βράχο του πέτρινου δάσους. Έκτοτε, δημιουργήθηκαν 24 μοναστήρια, μεταξύ αυτών και η μονή Βαρλαάμ η οποία, κατά την παράδοση πρωτοκατοικήθηκε από τον ασκητή-αναχωρητή Βαρλαάμ τον 14^ο αιώνα. Ιδρύθηκε το 1517/18. όταν εγκαταστάθηκαν εκεί οι αυτάδελφοι όσιοι Θεοφάνης (†1544) και Νεκτάριος († 1550) οι Αψαράδες, που κατάγονταν από τα Γιάννενα. Έκτοτε λειτούργησαν στα Μετέωρα πολλές μονές,

³⁰⁶ Βλ. Θ. Νημάς, *ό. π.*, σ.58.

³⁰⁷ Βλ. *Αρχείο Αλή πασά*, τ. Δ', σ. 121 – 122.

³⁰⁸ Ελένη Αγγελομάτη- Τσουγκαράκη, 1821, *Η γέννηση ενός έθνους-κράτους*, *ό. π.*, σ. 77.

³⁰⁹ Ν. Κ. Γιαννούλης, *Κώδικας Τρίκκης*, *ό. π.*, σ. 15.

όμως το καταλυτικό πέραςμα του χρόνου και διάφορες άλλες δυσκολίες οδήγησαν, σταδιακά, πολλές από τις άλλοτε ακμάζουσες μετεωρίτικες μονές στην εγκατάλειψη και στο μαρασμό.³¹⁰

Ο Πουκεβίλ, πλησιάζοντας στους βράχους των Μετεώρων, ενθουσιάστηκε από αυτό το σπάνιο γεωλογικό φαινόμενο, από αυτούς τους τεράστιους βράχους πάνω στους οποίους βρίσκονται είναι κτισμένα μοναστήρια βυζαντινής αρχιτεκτονικής. Ο θαυμασμός του αυτός είναι έκδηλος στα λόγια του: «*Είχα αμφιβολίες αν εκείνο που τόσο με εντυπωσίαζε ήταν υπαρκτό ή αν απλώς μια οπτική πλάνη που εμφανίζει στον οδοιπόρο απατηλές εικόνες. Και χωρίς να μειωθεί ούτε στο ελάχιστο η μεγαλοπρέπεια του θεάματος, οι αμφιβολίες μου διαλύθηκαν μόνο τότε, όταν πια είχα μπει στους Σταγούς. Για πολλή ώρα έμεινα να αγναντεύω τα βράχια, την πατρίδα των απόκοσμων εκείνων στυλιτών που είχαν εγκαταστήσει σαν υπερυψωμένους φάρους πάνω σε απρόσιτες ακτές τα θρησκευτικά ερμητήρια τους, έτσι ώστε να οδηγούν τους ναυαγούς, μέσα από τους σκοπέλους στο λιμάνι της σωτηρίας*».³¹¹ Αναφέρει, επίσης, πως η ανάβαση στα μοναστήρια γινόταν με σκάλες και τα σχοινένια δίχτυα.³¹² Ακόμη, σημειώνει —εσφαλμένα, βέβαια— πως στις βιβλιοθήκες τους δεν σωζόταν κανένα αξιόλογο βιβλίο ή χειρόγραφο και πως δεν υπήρχαν τεκμήρια για το συνολικό αριθμό των μοναστηριών.³¹³ Όπως γράφει, η πιο σπουδαία μονή ήταν, κατά τα λεγόμενα των μοναχών, η μονή του Μετεώρου, η οποία θεμελιώθηκε το 1731 από τον Ιωάννη Παλαιολόγο και είχε ως προστάτη της τον Ιωσάφ.³¹⁴

Μια άλλη σημαντική πληροφορία που δίνει ο Πουκεβίλ είναι πως τα μοναστήρια των Μετεώρων και τα κελιά των μοναχών είχαν μεταβληθεί σε κελιά για φυλακισμένους και οι πως μοναχοί είχαν μεταβληθεί σε δεσμοφύλακες: «*Πως μπόρεσαν και έγιναν κι εκείνοι συνεργοί των εγκληματικών ενεργειών της τυραννίας*»³¹⁵ Ο Πουκεβίλ μιλάει για φυλακισμένους από την οθωμανική εξουσία, χωρίς να δίνει άλλες λεπτομέρειες. Εκτός από τον Πατριάρχη, δικαίωμα να ζητούν

³¹⁰ Βλ. επιλεκτικά, για την ιστορία των Μετεώρων· Σπυρίδων Λάμπρος, «Συμβολαί εις την ιστορίαν των μονών των Μετεώρων», *Νέος Ελληνομνημόνων* 2 (1905), σ. 49-156· Νικόλαος Βέης, «Συμβολή εις την ιστορίαν των μονών των Μετεώρων», *Βυζαντις* 1 (1909), σ. 191-332, 515, 684· Βαγγέλης Σκουβαράς, Μετέωρα-Αρχαιολογικός και τουριστικός οδηγός, Βόλος 1961· Θεόδωρος Νημάς, *Μετέωρα – Καλαμπάκα*, Θεσσαλονίκη 1988· Δημήτριος Ζ. Σοφιανός, *Μετέωρα*, έκδ. Ι. Μονής Μεταμορφώσεως (Μ. Μετεώρου), Μετέωρα 1990.

³¹¹ Φρ. Πουκεβίλ, *Ταξίδι στην Ελλάδα*, ό. π., σ. 237.

³¹² Στο ίδιο., σ. 238 και Βλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Γ1, ό. π., σ. 502.

³¹³ Φρ. Πουκεβίλ, σ. 239.

³¹⁴ Στο ίδιο, σ. 239.

³¹⁵ Στο ίδιο, σ. 240.

τον εγκλεισμό λαϊκών ή κληρικών στη φυλακή της μονής Βαρλαάμ είχαν και οι μητροπολίτες. Φαίνεται λοιπόν ότι οι μονές των Μετεώρων, εξαιτίας της φυσικής απόρθητης θέσης τους, λειτουργούσαν ως φυλακές λαϊκών ή μη, πρακτική η οποία συνεχίστηκε ως και το 1858.³¹⁶

Βέβαια, αυτό δεν σημαίνει ότι ο Γάλλος πρόξενος και ταξιδιώτης είχε αρνητική άποψη για την Ορθόδοξη Εκκλησία και τον ρόλο της· το αντίθετο μάλιστα. Πίστευε ότι είχε συμβάλλει, αποφασιστικά, στη συσπείρωση διάσωση του Ελληνισμού κατά τη μακρά όσο και κρίσιμη περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας.³¹⁷ Περίπου την ίδια άποψη έχει και ο Ληκ ο οποίος, παρόλο που πίστευε ότι ο ανώτερος κλήρος λειτουργούσε δεσποτικά, όπως και οι Τούρκοι, είχε αντίθετη άποψη για τον απλό κλήρο θεωρώντας πως συνέβαλε στη διατήρηση του Ελληνισμού.³¹⁸

Ο Ληκ σημειώνει πως το Μεγάλο Μετέωρο βρισκόταν την εποχή αυτή σε οικονομικό μαρασμό, διότι εκείνη οι μοναχοί ήταν υποχρεωμένοι να καταβάλλουν έναν έκτακτο πολεμικό φόρο (το *μντάτ-σεφέρ*).³¹⁹ Επιπλέον έδιναν 750 πιάστρα το χρόνο στον Αλή πασά, εκτός από το βούτυρο, το τυρί και τα άλλα προϊόντα από τα αιγοπρόβατα και τα κτήματα της μονής. Άλλα τόσα κατέβαλλαν στον Βελή πασά, ο οποίος ήταν υπεύθυνος για την προστασία των μοναστηριών από τους Αλβανούς, την περίοδο που ήταν διοικητής της Θεσσαλίας. Επίσης, σημειώνει πως το μοναστήρι του Μεγάλου Μετεώρου είχε χρέος 50 πουγκιά, άλλα όμως μοναστήρια χρωστούσαν 70 πουγκιά. Επειδή όμως ο τόκος ήταν 1% το μήνα, υπέφεραν πολύ. Σ' αυτό το μοναστήρι εγκαταβίωναν τότε 20 μοναχοί, ενώ ζούσαν εκεί και άλλοι τόσοι κοσμικοί.³²⁰

Όσον αφορά τα εισοδήματα των μονών, σύμφωνα με τους περιηγητές αυτά προέρχονταν από τις δωρεές των πιστών και από τα επιδόματα των φυλακισμένων του κράτους.³²¹ Ο Πουκεβίλ γράφει ότι οι δωρεές προς τα μοναστήρια των Μετεώρων ανέρχονταν σε 40 πουγκιά,³²² από τα οποία τα 12 καταβάλλονταν στον σατράπη των Ιωαννίνων, Αλή πασά, και 10 στον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως. Τα υπόλοιπα τα διέθεταν για τη διατροφή των σαράντα μοναχών και λαϊκών, καθώς και για το φιλανθρωπικό έργο τους. Μεγάλα ποσά ξόδευαν οι μοναχοί και για τη

³¹⁶ Βλ. Σοφία Ν. Λαΐου, *Τα οθωμανικά έγγραφα της μονής Βαρλαάμ Μετεώρων*, ό. π., σ. 67.

³¹⁷ Όλγα Αυγουστίνου, *Ιδανικά Ταξίδια*, ό. π., σ. 397.

³¹⁸ Κ. Σιμόπουλος, ό. π., τ. Γ1, σ. 488.

³¹⁹ Παρά την έρευνα δεν κατόρθωσα να βρω τη σημασία του συγκεκριμένου φόρου.

³²⁰ Κ. Σιμόπουλος, ό. π., τ. Γ1, σ. 502-503.

³²¹ Βλ. Πουκεβίλ, *Ταξίδι στην Ελλάδα*, ό. π., σ. 240.

³²² Υπενθυμίζουμε ότι ένα πουγκί ισοδυναμούσε με 500 γρόσια.

φιλοξενία των Αλβανών, οι οποίοι παρασιτούσαν εις βάρος των μοναστηριών.³²³ Η εξαγορά της προστασίας γινόταν με υψηλό αντίτιμο και παρείχε μια σχετική ασφάλεια στους μοναχούς των Μετεώρων, καθώς όταν διορίστηκε ο Βελής πασάς ως διοικητής του πασαλίκιου του Μοριά (το 1807), οι Αλβανοί έμειναν για μέρες στα μοναστήρια.³²⁴

Η ύπαρξη και η λειτουργία των μονών των Μετεώρων κοντά στα Τρίκαλα συνέβαλε και στην καλλιέργεια των γραμμάτων στη γύρω περιοχή καθ' όλη τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας. Όπως είδαμε παραπάνω, κατά τη διάρκεια του ΙΣΤ' αιώνα μαρτυρείται ότι λειτούργησε στη μονή Μεγάλου Μετεώρου, σχολείο το οποίο έφερε τον τίτλο «Σωκράτους Ακαδημία εν Μετεώρω». Γύρω στο 1800 φοίτησε στη σχολή Μετεώρων και ο περίφημος, ιατροφιλόσοφος Διονύσιος Πύρρος ο Θετταλός και ο αδελφός του Ιωακείμ, που καταγόταν από την Καστανιά Καλαμπάκας. Μετά την Επανάσταση του 1821 η Σχολή δεν ξαναλειτούργησε και όσοι ήθελαν να σπουδάσουν φοιτούσαν στη Σχολή Τρίκκης. Για ένα μικρό χρονικό διάστημα (γύρω στο 1818) λειτούργησε στη Μονή του Αγίου Στεφάνου εκκλησιαστικό σχολείο.³²⁵

Η Μονή Δούσικου ανέπτυξε κατά τη μακρόχρονη πορεία της πλούσια εθνική, κοινωνική και φιλανθρωπική δράση και έγινε ένα σπουδαίο πνευματικό κέντρο με τη βιβλιοθήκη της και τους λόγιους μοναχούς της. Ονομαστοί δάσκαλοι των σχολών των Αγράφων, ο Ευγένιος Γιαννούλης και ο Αναστάσιος Γόρδιος, διατηρούσαν στενές σχέσεις μ' αυτή τη μονή. Ωστόσο, η μονή αυτή αντιμετώπιζε και οικονομικές δυσκολίες. Ένας τρόπος με τον οποίο προσπαθούσε να συγκεντρώσει χρήματα, προκειμένου ν' ανταπεξέλθει σ' αυτές τις δυσκολίες ήταν η περιφορά στα χωριά λειψάνων της Μονής.³²⁶ Το 1772 η άλλοτε κραταιά μονή του Δούσικου, περιήλθε σε μεγάλη φτώχεια εξαιτίας των επιδρομών των Αλβανών και γι' αυτό ο ηγούμενος Δανιήλ αναγκάστηκε να εξαποστείλει το 1772, νέα *απανταχούσα* για να ζητήσει ελεημοσύνη.³²⁷

Όσον αφορά τους φόρους που κατέβαλλε αυτή η μονή, εφτά *μπουγιουρδιά* που έστειλε ο Αλή πασάς, κατά το χρονικό διάστημα 20. 1. 1793 – 22. 10. 1817 μας

³²³ Βλ. Πουκεβίλ, *ό. π.*, σ. 240.

³²⁴ Κ. Σιμόπουλος, *ό. π.*, τ. Γ1, σ. 502-503.

³²⁵ Βλ. Θ. Νημάς, «Η συμβολή των μονών Δουσίκου και Μετεώρων στην ανάπτυξη της παιδείας στην περιοχή των Τρικάλων κατά την Τουρκοκρατία», *Τρικαλινά*, τ.14^{ος}, *Πρακτικά 3^{ου} συμποσίου τρικαλινών σπουδών*, (Τρίκαλα 5-7 Νοεμβρίου 1993), μέρος Α', εκδ. ΦΙΛΟΣ (Τρίκαλα 1994), σ. 135-136.

³²⁶ Δημήτριος Καλούσιος, «Η Ιερά μονή του Δουσίκου», *ό. π.*, σ. 180.

³²⁷ Στο *ίδιο*, σ. 181.

πληροφορούν πως πρόθεση του ήταν η προστασία της μονής, η οποία έπρεπε να καταβάλλει μόνο τον τακτικό και ιερό φόρο του χαρατσιού, που ανερχόταν σε 300 γρόσια ετησίως, και 5 γρόσια ως *κυργιακάτικο*. Είναι φανερό πως ο Αλή προστάτευε τη Μονή.³²⁸ Υπάρχουν και δύο *μπουγιουρδιά* του Βελή μπέη, ένα του 1793, το οποίο αναφέρει να παραμείνει η φορολογία για το *κυργιακάτικο* 5 γρόσια το χρόνο και ένα άλλο του 1805 στο οποίο προστάζει τους προεστούς του Βαρουσίου και τους *κονακτζήδες* να μην ανεγείρουν κονάκι στο μετόχι της μονής Δουσίκου στα Τρίκαλα.³²⁹

Συνοψίζοντας, οι μονές των Μετεώρων αλλά και η γειτονική μονή Δουσίκου, διαδραμάτισαν πολλαπλό ρόλο κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας και σίγουρα με όλα τα παραπάνω συνέβαλαν στην εθνική αφύπνιση του υπόδουλου ελληνισμού.

IV. – Τοπική αυτοδιοίκηση—Οι τοπικές ελίτ (χριστιανοί και μουσουλμάνοι άρχοντες)

Πριν αναφερθούμε στις *τοπικές ελίτ* της εξεταζόμενης περιοχής πρέπει ν' αναφέρουμε πως το οθωμανικό κράτος αναγνώρισε μια κοινοτική αυτοδιοίκηση στους χριστιανούς υπηκόους του³³⁰, έτσι ώστε να λειτουργήσει πιο αποτελεσματικά το διοικητικό του σύστημα και να κάνει πιο εύκολα αποδεκτή την εξουσία του, χωρίς ωστόσο να αποποιηθεί τα δημοσιονομικά και άλλα δικαιώματα που απέρρεαν από τη λογική της κατάκτησης.³³¹

Οι κοινότητες στην περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας θα φτάσουν στον ύψιστο βαθμό της ανάπτυξής τους και όλα αυτά δηλώνουν πως οι κοινότητες και γενικότερα η τοπική αυτοδιοίκηση προϋπήρχε ως θεσμός και πως η οθωμανική

³²⁸ Στο *ίδιο*, σ. 186.

³²⁹ Στο *ίδιο*, σ. 192 -193.

³³⁰ Η βιβλιογραφία για την τοπική αυτοδιοίκηση στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας είναι πλούσια· βλ., επιλεκτικά, Νικόλαος Μοσχοβάκης, *Το εν Ελλάδι δημόσιον δίκαιον επί τουρκοκρατίας*, Αθήναι 1882· Σπ. Ι. Ασδραχάς, «Φορολογικές και περιοριστικές λειτουργίες των κοινοτήτων στην τουρκοκρατία», *Τα Ιστορικά*, τεύχ. 5 (1986), σ. 229-258· Απ. Βακαλόπουλος, «Κοινότητες», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Β', 2η έκδ., Θεσσαλονίκη 1976, σ. 325-364· Γιώργος Δ. Κοντογιώργης, *Κοινωνική δυναμική και πολιτική αυτοδιοίκηση. Οι ελληνικές κοινότητες της τουρκοκρατίας*, εκδ. Νέα Σύνορα, Α. Λιβάνης, Αθήνα 1982· Ελένη Κούκου, *Οι κοινοτικοί θεσμοί στις Κυκλάδες κατά την τουρκοκρατία*, Αθήνα 1980· Ευτυχία Λιάτα, «Κοινότητες: ένας θεσμός με πολλές όψεις», *ΙΝΕ*, τ. 2^{ος} σ. 309-324· Νικόλαος Πανταζόπουλος, «Ο Ελληνικός κοινοτισμός και η νεοελληνική κοινοτική παράδοση», στο *Όψεις Νεοελληνικού βίου*, Θεσσαλονίκη 1985, *Επιστημονική Επετηρίδα της Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών*, Αντιχάρισμα στον Νικόλαο Πανταζόπουλο, τ.19/τχ. Δ' (1986), σ. 579-614 και Διαμαντής Απόστολος, «Το κοινοτικό σύστημα», *Ιστορία των Ελλήνων, ο ελληνισμός υπό ξένη κυριαρχία 1453-1821*, τ.8^{ος}, εκδ. Δομή, σ. 502 και εξής.

³³¹ Γ. Κοντογιώργης, *Κοινωνική δυναμική και πολιτική αυτοδιοίκηση*, ό. π., σ. 30.

κυβέρνηση επέτρεψε τη συνέχισή του για τους δικούς της λόγους, όπως για την είσπραξη των φόρων αλλά και για τη διοίκηση μιας τόσο μεγάλης αυτοκρατορίας.³³² Σε αυτό το σημείο βέβαια, πρέπει να αναφέρουμε πως οι κοινότητες δεν υπήρξαν ποτέ νομικό πρόσωπο, αλλά αποτελούσαν συσσωματώσεις με ευρύτερο ή στενότερο τοπικό χαρακτήρα σε αστικό και αγροτικό περιβάλλον.³³³

Πρέπει να επισημάνουμε πως υπήρχαν διαφορές στη λειτουργία των κοινοτήτων από περιοχή σε περιοχή και σε διαφορετικές χρονικές περιόδους. Το κοινοτικό σύστημα της τουρκοκρατίας δεν ήταν άκαμπτο, αλλά παρουσίαζε μεγάλη ευελιξία. Διαφορές υπήρχαν από τόπο σε τόπο αλλά και στις κοινότητες ευρύτερων γεωγραφικών περιοχών.³³⁴ Ο βαθμός της κοινοτικής διοίκησης ποίκιλλε μεταξύ των κοινοτήτων, καθώς η αυτοδιοίκηση μπορούσε να είναι πρωτοβάθμια, δηλαδή σε επίπεδο οικισμού ή και σε ευρύτερο επίπεδο, επαρχίας, αν και σε σπάνιες περιπτώσεις λειτουργούσε ένα είδος τριτοβάθμιας τοπικής αυτοδιοίκησης.³³⁵ Η εκλογή των προεστών γινόταν την άνοιξη, συνήθως στις 23 Απριλίου, του Αγίου Γεωργίου ή, σπανιότερα, στις 28 Οκτωβρίου, του Αγίου Δημητρίου,.

Η αυτοδιοίκηση διακρινόταν στην πρωτοβάθμια και στην δευτεροβάθμια. Την πρωτοβάθμια την αποτελούσαν οι *δημογέροντες* ή απλά *γέροντες* ή *προεστοί* κάθε οικισμού και τη δευτεροβάθμια οι εκπρόσωποι των διαφόρων κοινοτήτων σε επίπεδο καζά.

Βασικό καθήκον των κοινοτικών αρχών ήταν η κατανομή και η είσπραξη των πολλών φόρων που στη συνέχεια έπρεπε να αποδοθούν στις οθωμανικές Αρχές. Εκτός βέβαια από αυτό το έργο, οι προεστοί είχαν πολλαπλές αρμοδιότητες, όπως το να εκπροσωπούν την κοινότητα ενώπιον των οθωμανικών αρχών, να δανείζονται για λογαριασμό της όταν ήταν αναγκαίο, να φροντίζουν για την τήρηση ή για την αποκατάσταση της τάξης στο εσωτερικό της. Ακόμη, διέθεταν και δικαστικές αρμοδιότητες, κυρίως στα νησιά.³³⁶ Πιο συγκεκριμένα ήταν υπεύθυνοι για την κατανομή και είσπραξη των φόρων που επέβαλε η οθωμανική εξουσία, καθώς και των κοινοτικών φόρων. Επίσης, ήταν υπεύθυνοι για την εκμετάλλευση της δασικής, κτηματικής και οποιασδήποτε άλλης περιουσίας της κοινότητας, καθώς και για την

³³² Βλ. Ευτυχία Λιάτα, «Οι κοινότητες», *ό. π.*, σ. 309 – 310.

³³³ Βλ. Ελένη Αγγελολομάτη – Τσουγκαράκη, 1821, *Η γέννηση ενός έθνους – κράτους*, *ό. π.*, σ. 97 και Suraiya N. Faroqhi, «Semi-autonomous forces in the Balkans and Anatolia», *The Cambridge history of Turkey, The later Ottoman Empire 1603-1839*, vol. 3, Καίμπριτζ 2006, σ. 157 κ. εξ.

³³⁴ Βλ. Ευτ. Λιάτα, «Οι κοινότητες», *ό. π.*, σ. 311.

³³⁵ Βλ. Ελένη Αγγελολομάτη – Τσουγκαράκη, 1821, *Η γέννηση ενός έθνους – κράτους*, *ό. π.*, σ. 99.

³³⁶ Στο ίδιο, σ. 104 – 106.

εκτέλεση κοινωφελών έργων (κατασκευή δρόμων, γεφυριών, εκκλησιών, κ. ά.). Τέλος, μπορούσαν να εκδικάζουν υποθέσεις μεταξύ των χριστιανών κατοίκων, τοποθετούσαν αγροφύλακες, *νερολόγους* (άτομα που κανόνιζαν και επέβλεπαν την άρδευση των χωραφιών ή των δένδρων), εκκλησιαστικές επιτροπές, προσλάμβαναν δασκάλους, φρόντιζαν για τους φτωχούς, σύναπταν δάνεια για τις ανάγκες της κοινότητας κλπ.³³⁷ Τέλος, οι προεστοί στο τέλος της θητείας τους έπρεπε να λογοδοτήσουν για τα πεπραγμένα τους και πραγματικά δεν ήταν λίγες οι φορές που κατηγορούνταν για κακοδιοίκηση. Οι κατηγορίες αφορούσαν, συνήθως, την εκμετάλλευση της θέσης των προεστών μέσω της άδικης κατανομής των φόρων, των πρόσθετων εισφορών και γενικότερα κάθε είδους αδικίες. Υπήρχαν, βέβαια, και κοινοτικοί άρχοντες οι οποίοι ασκούσαν τα καθήκοντά τους με χρηστότητα και δικαιοσύνη.³³⁸

Εκπρόσωποι της πρωτοβάθμιας αυτοδιοίκησης ήταν, συνήθως, οι πιο ηλικιωμένοι κάτοικοι των χωριών, γιατί εθεωρείτο ότι αυτοί διέθεταν μεγαλύτερη εμπειρία για την επίλυση των διάφορων ζητημάτων. Αυτοί εκλέγονταν δια βοής στη συνέλευση των κατοίκων, η οποία γινόταν στην κεντρική εκκλησία ενός οικισμού ή στο σχολείο, την ημέρα της εορτής του Αγίου Γεωργίου (23 Απριλίου) ή, σπανιότερα, την ημέρα της εορτής του Αγίου Δημητρίου (26 Οκτωβρίου). Συνήθως εκλέγονταν τα μέλη των ευπορότερων οικογενειών, τα οποία διέθεταν δύναμη και ασκούσαν επιρροή στους φτωχότερους κατοίκους. Οι εκπρόσωποι αυτοί ονομάζονταν είτε με τα ελληνικά ονόματα *δημογέροντες* και *προεστοί* είτε με το *κοτσαμπάσηδες*.³³⁹ Οι εκπρόσωποι των μουσουλμανικών κοινοτήτων ονομάζονταν *ayan* (*αγιάνηδες*). Οι *αγιάνηδες* είχαν ευρύτατες αρμοδιότητες με πρωταρχική την κατανομή και είσπραξη (σε συνεργασία με τον τοπικό καδή) των κρατικών φόρων και των εξόδων της επαρχίας. Όπως αναφέρει ο Νίκος Σβορώνος, «οι *ayan*, εκλεγόμενοι ανάμεσα στους τοπικούς Οθωμανούς γαιοκτήμονες (*esraf-erkan*) και τους γέροντες (*ihitiyarlar*), ρυθμίζουν μεταξύ τους και με τους αξιωματούχους της κεντρικής διοίκησης τις τοπικές υποθέσεις. Εμφανίζονται ως σύμβουλοι και τεχνικοί βοηθοί των διοικητικών αξιωματούχων προπαντός σε δημοσιονομικά θέματα και συγχρόνως ως αντιπρόσωποι του πληθυσμού και ενδιάμεσοι ανάμεσα σε αυτόν και την κεντρική εξουσία».³⁴⁰

³³⁷ Βλ. Α. Αρσενίου, *Η Θεσσαλία, ό. π.*, σ. 60 και Ελένη Αγγελολομάτη – Τσουγκαράκη, 1821, *Η γέννηση ενός έθνους – κράτους, ό. π.*, σ. 106.

³³⁸ Ελένη Αγγελολομάτη – Τσουγκαράκη, 1821, *Η γέννηση ενός έθνους – κράτους, ό. π.*, σ. 107–108, 112.

³³⁹ Α. Αρσενίου, *ό. π.*, σ. 60

³⁴⁰ Γ. Κοντογιώργης, *ό. π.*, σ. 33.

Λόγω του ότι οι διοικητές των επαρχιών έπαιρναν πολλές μεταθέσεις και προκειμένου να είναι η είσπραξη των φόρων μιας επαρχίας πιο αποτελεσματική, ήταν απαραίτητη η μεσολάβηση των ντόπιων μουσουλμάνων προκρίτων —όπως και των χριστιανών. Οι πρώτοι ήταν, συνήθως, μεγάλοι γαιοκτήμονες και γνώριζαν πολύ καλά τις περιοχές τους και μπορούσαν να προσαρμόζουν—ως ένα, βέβαια, βαθμό—τους φόρους προς τις επικρατούσες τοπικές πραγματικότητες.³⁴¹ Συμπεραίνουμε, λοιπόν, πως οι αγαν απέκτησαν πολλές αρμοδιότητες, λόγω της θέσης τους.

Επίσης, την περίοδο που μελετάμε σε κάποιες *τοπικές ελίτ* ανήκαν όλοι όσοι εμπλέκονταν στην είσπραξη των φόρων και φαίνεται ότι φιλοδοξούσαν να ενταχθούν στην ανερχόμενη τάξη των ισόβιων ενοικιαστών (*μαλικιανετζήδων*). Μαζί με τους φοροεκμισθωτές και τους ισόβιους ενοικιαστές, ένα άλλο ανερχόμενο στρώμα ήταν οι τραπεζίτες, οι οποίοι χρηματοδοτούσαν το σύστημα των φοροεκμισθώσεων και ήταν απολύτως απαραίτητοι για τη λειτουργία του.³⁴²

Οι κοινοτικοί, λοιπόν, άρχοντες —ιδίως αυτοί των ανώτερων βαθμίδων— αποτελούσαν αυτούς που η σύγχρονη ιστοριογραφία χαρακτηρίζει ως *τοπικές ελίτ*.³⁴³ Τέτοιες *τοπικές ελίτ* συναντούμε και στην περιοχή που εξετάζουμε κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησής της από τον Αλή πασά, ο οποίος διέθετε πολυάριθμη ακολουθία Αλβανών και έλεγχε τις *τοπικές ελίτ* στις περιοχές εκείνες που είχε υπό την εξουσία του, εκμεταλλευόμενος την επιρροή που είχαν στο λαό.³⁴⁴

Από ένα έγγραφο της 28^{ης} Απριλίου 1800 του Αρχείου του Αλή πασά πληροφορούμαστε πως οι προεστοί των Τρικόλων ευχαριστούν τον Αλή γιατί διόρισε τον Βελή μπέη (δεν φαίνεται σε ποιο ακριβώς αξίωμα), από τον οποίο όμως ήταν απολύτως ευχαριστημένοι.³⁴⁵ Από ένα *αρτζουχάλι* (επιστολή) του «Ατέμη» —πιθανότατα ανεψιού του Αλή—προς τον Αλή πασά (Τρίκαλα, στις 18 Απριλίου 1804) του «Ατέμη» προς τον Αλή πασά πληροφορούμαστε πως ο μεγαλύτερος αδελφός του Αντέμ μπέη, ο Ελμάζ, τοποθετήθηκε από την Υψηλή Πύλη πασάς των Τρικόλων. Δεν

³⁴¹ H. Inalcik – D. Quataert (επιμ.), *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της οθωμανικής αυτοκρατορίας*, τ. Β', 1600- 1914, ό. π., σ. 278.

³⁴² Στο ίδιο, σ. 280.

³⁴³ Ο οικονομικός ρόλος των ισχυρών τοπικών παραγόντων (των *τοπικών ελίτ*) έχει αποτελέσει αντικείμενο ανάλυσης πολλών μελετών· βλ., ενδεικτικά, *Provincial Elites in the Ottoman Empire*, Halkyon Days in Crete, V (επιμ. Antonis Anastasopoulos), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2014.

³⁴⁴ Βλ. H. Inalcik – D. Quataert (επιμ.), *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της οθωμανικής αυτοκρατορίας*, τ. Β', ό. π., σ.287.

³⁴⁵ Βλ. *Αρχείο Αλή πασά, ό π., τ. Α', σ. 105, αριθ. εγγρ. 61* (Τρίκαλα, 28 Απριλίου 1800).

αναφέρεται όμως η ακριβής χρονολογία τοποθέτησης του Ελμάζ στο πασαλίκι των Τρίκαλων. Αυτό που μπορεί να υπολογισθεί είναι ότι αυτός έγινε αρκετά νωρίτερα από τον Απρίλιο του 1804, ημερομηνία που γράφτηκε το *αρτζουχάλι*. Από τις πληροφορίες που παίρνουμε, συμπεραίνουμε ότι η παρουσία του Αντέμ Μπέη στα Τρίκαλα σχετίζεται με την υπηρεσία του αδελφού του ως πασά στην περιοχή και συνεχίστηκε για ένα διάστημα και μετά την άφιξη του Βελή πασά στα Τρίκαλα. Ο Ελμάζ μπέης, σύμφωνα με φήμες που κυκλοφόρησαν τότε, πέθανε από μόλυνση η οποία προήλθε από έναν γούνινο επενδύτη που του έστειλε ως δώρο ο Αλή πασάς.³⁴⁶

Ένα άλλο *αρτζουχάλι*, που στάλθηκε από τα Τρίκαλα, στις 22 Μαΐου 1805, αναφέρεται στις οικονομικές συναλλαγές που είχε ο Αχμέτ μπέης Τζιαπάρης με τους μουλτεζίμηδες, τους οποίους είχε απολύσει, επειδή δεν τους θεωρούμε πλέον χρήσιμους.

Στις 22 Μαΐου 1805 στάλθηκε, το οποίο από τον Βελή πασά προς τον Αλή πασά ένα άλλο *αρτζουχάλι*, το οποίο αναφέρεται στον Αχμέτ μπέη Τσαπάρη. Ο Βελή πασάς τονίζει την πίστη και την αφοσίωση του Αχμέτ μπέη στο πρόσωπό του και στον Αλή, σε αντίθεση με κάποιους άλλους Αλβανούς αξιωματούχους που απομακρύνθηκαν. Φαίνεται πως αναφέρεται σε αγάδες της Τσαμουριάς, οι οποίοι διέκοψαν τις σχέσεις τους με τον Αλή πασά. Ο Αχμέτ μπέης Τσαπάρης είχε αποδειχθεί άξιος στις υπηρεσίες που είχε προσφέρει, έως τότε, στον Βελή πασά και γι' αυτόν τον λόγο υπήρχε μια σχέση εμπιστοσύνης ανάμεσα στους δύο άνδρες.³⁴⁷

Με μια επιστολή που στάλθηκε στον Αλή πασά από το χωριό Τζιγότι, στις 9 Μαΐου 1815, οι κάτοικοί του διατυπώνουν παράπονα εναντίον του Μανήπεγα, ο οποίος προέβη στη σύλληψη και φυλάκιση του νέου προεστού του χωριού χωρίς κανένα λόγο και χωρίς να δείξει το μπουγιουντί του Αλή, το οποίο ισχυριζόταν ότι είχε στα χέρια του. Διευκρινίζουν δε ότι η εκλογή του νέου προεστού, ονόματι Στάμου, ήταν καθ' όλα νομότυπη εφόσον τηρήθηκαν όλες οι νόμιμες διαδικασίες και έγινε αποπληρωμή των παλαιών χρεών και ενώπιον του Αναστάση, που ήταν *κεχαγιάς*³⁴⁸ του Αλή.³⁴⁹

³⁴⁶ Στο ίδιο, σ. 407, αριθ. εγγρ. 214, (Τρίκαλα, 18 Απριλίου 1804).

³⁴⁷ Στο ίδιο, σ. 485, αριθ. εγγρ. 264, (Τρίκαλα, 22 Μαΐου 1805).

³⁴⁸ Ο *κεχαγιάς* (*kāhya/kethiida*) ήταν ανώτατος αξιωματούχος ενός πασαλικιού με ευρείες αρμοδιότητες: παραλάμβανε τα επίσημα έγγραφα που απευθύνονταν στον πασά, ασκούσε για λογαριασμό του τον έλεγχο των φορολογικών καταστίχων, αλληλογραφούσε για λογαριασμό του πασά με γειτονικές περιοχές κλπ.· βλ. Αναστασία Κυρκίνη – Κούτουλα, *Η οθωμανική διοίκηση στην Ελλάδα*, ό. π., σ. 126-129.

³⁴⁹ *Αρχείο Αλή πασά*, ό. π., τ. Β', σ. 561, αριθ. εγγρ. 767 (Τζιγότι, 9 Μαΐου 1815).

Από ένα άλλο έγγραφο της 7^{ης} Ιανουαρίου 1820, το οποίο είναι *αρτζουνχάλι* του Χουσεϊν μπέη προς τον Αλή πασά πληροφορούμαστε την επίσκεψη των προεστών του καζά των Τρικάλων στον νέο πασά Σουλεϊμάν, ο οποίος τους δέχτηκε με ευμένεια και με φιλόφρονες εκφράσεις υπέρ του Αλή πασά. Όπως προκύπτει και από άλλα έγγραφα, ο Αλής είχε εξασφαλίσει επί σειρά ετών τον διορισμό *μουσελίμη*³⁵⁰ της επιλογής του στα Τρίκαλα, κατά τη διάρκεια της θητείας του Βελή πασά, ο οποίος διέμενε στη Λάρισα ή στον Τύρναβο.³⁵¹

Επίσης, από ένα έγγραφο του Αρχείου το οποίο είναι *αχρονονόγητο*, πληροφορούμαστε για τον τρόπο διοίκησης του Αλή και πώς ο ίδιος επενέβαινε προκειμένου να επιλυθούν προβλήματα των κατοίκων του πασαλίκιου. Από μια επιστολή τριών ορφανών, Χαλίλη, Ζαγινέ και Μεχάνη, από το χωριό Σεστοβέτζι του καζά της Γ(κ)όρας προς τον Αλή πασά πληροφορούμαστε πως ο πατέρας τους πριν από δύο χρόνια είχε πάει για να εργαστεί στο χωριό Πίκλαλι των Τρικάλων ως γελαδάρης, αλλά τον σκότωσαν κάποιοι κάτοικοι αυτού του χωριού. Έτσι ζητούν από τον Αλή πασά να τους βοηθήσει ώστε να λάβουν αποζημίωση από το χωριό, βάσει του οθωμανικού δικαίου περί αποζημιώσεως παθόντος και ορίζουν ως επίτροπό τους τον θείο τους Βελή Οσμάν, ο οποίος θα φροντίσει για την διεκπεραίωση της υπόθεσής τους.³⁵²

Από τις παραπάνω αναφορές του Αρχείου του Αλή πασά γίνεται γνωστή η σημασία και ο ρόλος των *τοπικών ελίτ*, αλλά και του ίδιου του ρόλου του Αλή πασά σχετικά με τον τρόπο που διαχειριζόταν την εξουσία του.

³⁵⁰ Μουσελίμης, βλ. μουτεσελίμης: εισπράκτορας, παραλήπτης (επί εμπορευμάτων), τοποτηρητής του βαλή, υποδιοικητής, εξουσιοδοτημένος τοπικός διοικητής μουτεφεβά.

³⁵¹ *Αρχείο Αλή πασά*, τ. Γ', σ. 371, αριθ. εγγρ. 1265 (Λάρισα, 7 Ιανουαρίου 1820).

³⁵² Βλ. *στο ίδιο*, τ. Γ', σ. 704, αριθ. εγγρ. 1464 (χωρίς χρονολόγηση). Δεν εντοπίζεται χωριό με το όνομα Πίκλαλι ή κάποιο άλλο γλωσσικά συναφές. Κατά τους εκδότες του Αρχείου, ίσως πρόκειται για δεύτερο όνομα χωριού ή για ονοματολογική σύγχυση που οφείλεται σε λαθεμένο άκουσμα ή ατελή απομνημόνευση του ονόματος ενός θεσσαλικού χωριού).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄ ΚΛΕΦΤΑΡΜΑΤΟΛΟΙ- ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ 1808-ΦΙΛΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

I. Κλεφταρματολοί της περιοχής

Πριν αναφερθούμε στους κλεφταρματολούς της περιοχής, είναι απαραίτητο να μιλήσουμε, σύντομα, γενικά για το τον κλεφταρματολισμό στον ελλαδικό χώρο κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας. Η οργάνωση από την οθωμανική εξουσία σωμάτων κλεφταρματολών για την τήρηση της τάξης και την ασφάλεια στην ύπαιθρο —ιδίως στις ορεινές περιοχές και στα επικίνδυνα περάσματα— οφείλεται στη ληστεία, η οποία ήταν ένα πολύ συχνό φαινόμενο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία σ' όλη τη διάρκεια της, με δράστες τόσο μουσουλμάνους όσο και χριστιανούς.³⁵³ Προτού όμως αναλύσουμε την αντινομία που περιέχει αυτός ο σύνθετος όρος, πρέπει να αναφερθούμε στο φαινόμενο της ληστείας.

Στις παραδοσιακές κοινωνίες η ληστεία στην ύπαιθρο αποτελούσε ένα πολύ διαδεδομένο φαινόμενο που το ευνοούσαν διάφοροι παράγοντες, όπως οι ελλειπείς πόροι ζωής, το χαμηλό βιοτικό επίπεδο, η μεγαλύτερη, σε σχέση με σήμερα, χρήση της σωματικής βίας, οι ανεπαρκείς μηχανισμοί ασφάλειας και η αδυναμία επιβολής της τάξης, ιδίως στις απομακρυσμένες από το κέντρο επαρχίες των μεγάλων αυτοκρατοριών. Τέτοιοι ληστές δεν εθεωρούντο από το λαό εγκληματίες, αλλά υπερασπιστές της κοινωνικής δικαιοσύνης, που τα κατορθώματά τους έχουν διασωθεί από την ιστορία ή το θρύλο.³⁵⁴

Όπως είπαμε παραπάνω, στην Οθωμανική Αυτοκρατορία η ληστεία ήταν ένα μόνιμο φαινόμενο-πρόβλημα, το οποίο σε περιόδους κρίσης γινόταν εντονότερο.³⁵⁵ Φαίνεται όμως ότι παρουσίασε μία ιδιαίτερη έξαρση από τα τέλη του 16ου αιώνα και μετά που οφειλόταν, κυρίως, στην αύξηση της φορολογίας και στην επιδείνωση των συνθηκών ζωής του χριστιανικού —ιδίως του αγροτικού— πληθυσμού, στις καθημερινές ταπεινώσεις που υφίστατο και, ως συνέπεια αυτών, στη μετακίνηση πολλών προς ορεινούς οικισμούς για την εξασφάλιση μιας πιο «ελεύθερης» διαβίωσης, απαλλαγμένης από τις καταπιέσεις που συνεπαγόταν η γειτνίαση με τα

³⁵³ Βλ. Παναγιώτης Στάθης, «Αρματολισμός, Χριστιανοί ένοπλοι στην υπηρεσία των Οθωμανών», *ΙΝΕ*, τ. 2^{ος}, σ. 339.

³⁵⁴ Eric Hobsbawm, *Ληστές*, μτφρ. Ν. Κούρκουλος (από την 4^η αγγλική έκδοση, Λονδίνο 2000), εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2010.

³⁵⁵ Βλ. Ελένη Αγγελομάτη - Τσουγκαράκη, 1821, *Η γέννηση ενός έθνους- κράτους, ό π.*, σ. 120· E. Hobsbawm, *Ληστές, ό π.*, σ. 33-34.

κέντρα της τουρκικής εξουσίας. Από τους οικισμούς αυτούς, κυρίως, προήλθαν οι κλέφτες οι οποίοι γύρω στα τέλη του 18ου αι. αποτέλεσαν την έκφραση ενός «φιλελευθερισμού» που απλώθηκε σε όλο τον ηπειρωτικό ελληνικό χώρο. Όσον αφορά τους μουσουλμάνους ληστές, μία βασική αιτία που τους έσπρωχνε στη ληστεία ήταν η επιδείνωση των συνθηκών διαβίωσης των έμμισθων στρατιωτών που απολύονταν από τον στρατό.

Το φαινόμενο της ληστείας συχνά ξεπερνούσε την απλή ζωοκλοπή, κάτι το σύνθηδες στις ορεινές ποιμενικές κοινότητες και έπαιρνε διαστάσεις μερικές φορές ανεξέλεγκτες. Επιδρομές κλεφτών σε χωριά, συλλήψεις προυχόντων ή ταξιδιωτών για την καταβολή λύτρων, εξαναγκασμοί ατόμων ή ολόκληρων χωριών να συντηρούν τους κλέφτες ή να τους κρύβουν, βασανιστήρια, φόντοι ή τρομοκρατία ολόκληρων περιοχών κλπ. καταγράφονται συχνά στις πηγές της τουρκοκρατίας.

Οι κλέφτες, αν και συχνά χτυπούσαν και τον «φτωχό ραγιά», γίνονταν αντικείμενο θαυμασμού απ' αυτόν γιατί παραβίαζαν το πλαίσιο της «νόμιμης» ζωής αρνούμενοι τον ραγιαδισμό. Η χριστιανική κοινότητα θα αναγνωρίσει στο πρόσωπο του ομόδοξου ένοπλου μια πράξη αντίστασης στην οθωμανική εξουσία και, ταυτόχρονα, ένα φόβητρο - αντίβαρο στη λεηλατική, μέσω των φόρων, πολιτική της. Η ζωή του κλέφτη και τα κατορθώματά του γίνονται τραγούδι από φόβο, αλλά κυρίως από θαυμασμό γιατί κάνει εκείνο που δεν μπορεί να κάνει ο οιοσδήποτε, δηλαδή αρνείται την υποταγή και την καθιερωμένη τάξη πραγμάτων.

Οι κλέφτες διέμεναν στα βουνά χωρίς να έχουν κάποιο συγκεκριμένο τόπο διαμονής και ζούσαν κάνοντας ληστείες, αδιακρίτως, τόσο σε βάρος των Μουσουλμάνων όσο και των Χριστιανών³⁵⁶ Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι λήστευαν με κριτήριο την κοινωνική δικαιοσύνη, ωστόσο δρούσαν και αισθάνονταν ως οι αδικημένοι της κοινωνίας.³⁵⁷

Η οθωμανική εξουσία για να αντιμετωπίσει το φαινόμενο της ληστείας και να εξασφαλίσει την τάξη στα εδάφη της δημιούργησε τα σώματα των αρματολών. Η δημιουργία αυτού του θεσμού ανάγεται στον 14^ο αιώνα και η ουσιαστική οργάνωσή του στον ελλαδικό χώρο. Τότε στα χρόνια του σουλτάνου Μουράτ Β' (1421-1451) τοποθετείται και η ίδρυση του πρώτου αρματολικιού στα Άγραφα της Θεσσαλίας.³⁵⁸

³⁵⁶ Βλ. Claude Fauriel, *Ελληνικά δημοτικά τραγούδια, Α', Η έκδοση του 1824-1825*, εκδοτική επιμέλεια Αλέξης Πολίτης, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1999. σ. 40.

³⁵⁷ Εφημ. "Η Καθημερινή", *Επτά Ημέρες* (Κυριακή 21 Μαρτίου 1999), Αφιέρωμα *Κλεφταρματολοί*, άρθρο του Σπ. Ασδραχά, «Οι πρωτόγονοι της εξέγερσης», σ. 7.

³⁵⁸ Βλ. Ελένη Αγγελολιάτη - Τσουγκαράκη, *Η γέννηση, ό. π.*, σ. 121.

Ο αρματολισμός, λοιπόν, συνιστά έναν μηχανισμό ασφάλειας που συστήνει η οθωμανική εξουσία προκειμένου να διασφαλίσει την τάξη σε δυσπρόσιτες περιοχές και να ελέγξει τους κλέφτες. Η ιδιομορφία του έγκειται στη χρήση ένοπλων *ραγιάδων* (οι οποίοι κατά τον ιερό μουσουλμανικό νόμο δεν επιτρέπεται να οπλοφορούν) για τη διασφάλιση της δημόσιας τάξης. Μαζί με τους δερβεντζήδες είχαν την υποχρέωση να φρουρούν συγκεκριμένα ορεινά περάσματα που βρίσκονταν σε σημαντικούς οδικούς άξονες ώστε να διεξάγεται το εμπόριο και το ταξίδι των διάφορων ταξιδιωτών με μεγαλύτερη ασφάλεια.³⁵⁹

Η κάθε ομάδα ήταν υπεύθυνη για το δικό της αρματολίκι που συνήθως ταυτιζόταν με έναν καζά και είχε έναν αρχηγό που ονομαζόταν καπετάνιος.³⁶⁰ Ο τελευταίος εκλεγόταν από μια επιτροπή η οποία αποτελείτο από τον αντιπρόσωπο του πασά, τον καδή και από μουσουλμάνους και χριστιανούς πλούχιους της περιφέρειας του αρματολικιού. Η εκλογή του καπετάνιου, καθώς και των παλικαριών του που ήταν μεταξύ 20 και 50 ανδρών επικυρωνόταν από έγγραφη διαταγή του καδή. Η αμοιβή τους προερχόταν από ένα ειδικό φόρο το «*αρματολιάτικο*».³⁶¹

Φυσικά δεν είχαν μόνο υποχρεώσεις, αλλά απολάμβαναν και ορισμένα προνόμια. Το πιο βασικό ήταν η χρήση των όπλων, πολύ σπουδαίο προνόμιο διότι η ισλαμική θρησκεία απαγόρευε την οπλοφορία στους αλλόθρησκους. Βέβαια, το βασικότερο προνόμιο ήταν η απαλλαγή από ορισμένους φόρους. Επίσης, υπάρχει η άποψη πως οι αρματολοί εισέπρατταν φόρους από τους διερχόμενους από τα ορεινά περάσματα που φρουρούσαν, κάτι όμως που δεν τεκμηριώνεται ιστορικά.³⁶² Λόγω αυτού του καθεστώτος, οι αρματολοί απέκτησαν ισχυρή επιρροή, αλλά και οικονομική ευμάρεια. Ορισμένοι ασκούσαν είτε νόμιμες οικονομικές δραστηριότητες ως κτηνοτρόφοι, έμποροι, γαιοκτήμονες, ενοικιαστές φάρων ή δανειστές είτε μη νόμιμες όπως την είσπραξη μεγαλύτερων φόρων ή την προσφορά προστασίας έναντι ιδιαίτερης αμοιβής.³⁶³

³⁵⁹ Στο ίδιο, σ. 340. Αν και η άποψη αυτή αμφισβητείται, διότι όπως αναφέρει ο Ροδάκης, οι Τούρκοι δεν εμπιστεύονταν τους αρματολούς για τη φύλαξη των ντερβενιών· βλ. Περικλής Ροδάκης, *Κλέφτες και αρματολοί*, εκδ. Ατέρμων, Αθήνα 1975, τ. 1^{ος}, σ. 191.

³⁶⁰ Π. Στάθης, «Αρματολισμός», *ό. π.*, σ. 340.

³⁶¹ Στο ίδιο, σ. 340· βλ., επίσης, Ελένη Αγγελολομάτη- Τσουγκαράκη, *Η γέννηση, ό. π.*, σ. 121-123.

³⁶² Ελισάβετ Ζαχαριάδου, «Ιστορική καταγωγή του αρματολισμού», Εφημ. "Η Καθημερινή", *Επτά Ημέρες, ό. π.*, σ. 64.

³⁶³ Βλ. Ελένη Αγγελολομάτη- Τσουγκαράκη, *Η γέννηση, ό. π.*, σ. 124 και Π. Ροδάκης, *Κλέφτες, ό. π.*, σ. 166-168.

Τα όρια μεταξύ των δύο αυτών ένοπλων σωμάτων δεν ήταν πάντοτε σαφή, αφού και οι δύο προέρχονταν από ορεσίβιους αγροτοποιομενικούς πληθυσμούς.³⁶⁴ Το προνόμιο του να είναι κάποιος αρματολός ήταν κληρονομικό, ωστόσο αυτό δεν ίσχυε πάντα διότι η σύγκρουση με τις οθωμανικές αρχές ήταν αναπόφευκτη και τότε ο αρματολός έχανε το αξίωμα του και υποβιβάζόταν σε κλέφτη καταφεύγοντας στα βουνά.³⁶⁵ Βέβαια, αυτό δε σήμαινε ότι αποκλειόταν να αποκτήσει ξανά το αξίωμα του. Όταν ο κλέφτης αποδεικνυόταν ικανότερος του αρματολού η οθωμανική εξουσία τον διόριζε αρματολό ενώ ο αρματολός που έχανε τη θέση του γινόταν κλέφτης καθώς δεν είχε άλλο τρόπο διαβίωσης και άλλο μέσο για να ξαναπάρει το αρματολίκι.³⁶⁶ Οι συγκρούσεις αυτές οδήγησαν σε μεγάλα μίσση μεταξύ τους που διήρκεσαν για χρόνια.³⁶⁷ Τέλος, αξίζει να σημειώσουμε ότι οι αρματολοί αντλούσαν τη δύναμή τους και από τις επιγαμίες και τις πνευματικές συγγένειες.³⁶⁸

Ιδιαίτερο πρόβλημα αντιμετώπισαν οι κλεφταρματολοί κατά την περίοδο της διακυβέρνησης του γιαννιώτικου πασαλικιού από τον Αλή πασά, γιατί ήθελε να περιορίσει τη δύναμη τους και να τους αντικαταστήσει με άλλους ένοπλους (κυρίως Αλβανούς) στους οποίους ασκούσε μεγαλύτερη επιρροή.³⁶⁹ Όμως το μόνο που κατάφερε ήταν να φέρει τους κλεφταρματολούς πιο κοντά τον ένα στον άλλο και να βρει σ' αυτούς ανταπόκριση το κήρυγμα της Φιλικής Εταιρείας, αν και οι κλεφταρματολοί εισχώρησαν τελευταίοι στους κόλπους της Φιλικής Εταιρείας, διότι τα συμφέροντα τους δεν ήταν άμεσα συνδεδεμένα με αυτή.³⁷⁰

Ο θεσμός των αρματολών είχε τις ρίζες του στο τουρκικό κράτος και σε ένα αστικό κράτος, που ήθελε να δημιουργήσει η Φιλική Εταιρεία, αυτοί δεν θα είχαν λόγο ύπαρξης και φυσικά θα έχαναν τα προνόμιά τους. Μάλιστα, δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις όπου αρματολοί εκστράτευαν μαζί με τους Τούρκους προκειμένου να χτυπήσουν την Επανάσταση.³⁷¹ Όσον αφορά τους κλέφτες, ήταν δύσκολο να ενταχθούν στους κόλπους της Φιλικής Εταιρείας διότι δεν ήθελαν και δεν μπορούσαν να λειτουργήσουν κάτω από ενιαία διοίκηση και εξουσία. Κάτι τέτοιο ήταν γι' αυτούς

³⁶⁴ Ελένη Αγγελολομάτη - Τσουγκαράκη, *Η γέννηση, ό. π.*, σ. 125.

³⁶⁵ Ελένη Αγγελολομάτη - Τσουγκαράκη, *Η γέννηση, ό. π.*, σελ. 125.

³⁶⁶ Π. Στάθης, «Αρματολισμός», *ό. π.*, σ. 344.

³⁶⁷ Στο ίδιο, σ. 344.

³⁶⁸ Στο ίδιο, σ. 124. Ο Ν. Κασμούλης αναφέρει πάρα πολλές επιγαμίες και πνευματικές συγγένειες μεταξύ των αρματολικών οικογενειών.

³⁶⁹ Π. Ροδάκης, *Κλέφτες*, τ. 2^{ος}, *ό. π.*, σελ. 348.

³⁷⁰ Κωστής Γιούργος, Κλεφταρματολοί, «Ένα χρονικό των ορέων από την τουρκοκρατία στην Αντίσταση», Εφημ. "Η Καθημερινή", *Επτά Ημέρες, ό. π.*, σ. 3.

³⁷¹ Π. Ροδάκης, *Κλέφτες, ό. π.*, τ. 2^{ος}, σ. 206.

δύσκολο, λόγω του τρόπου ζωής στον οποίο είχαν συνηθίσει. Αυτό δε σημαίνει ότι δεν υπήρξαν και σπουδαίοι κλεφταρματολοί στο πλευρό της Φιλικής Εταιρείας.³⁷²

Για να επανέλθουμε στην αφετηρία της εμφάνισης του κλεφταρματολισμού, πρέπει να τονίσουμε —για μία ακόμη φορά— ότι ο κλεφταρματολισμός εμφανίζεται κυρίως στα ορεινά εδάφη. Πρόκειται για ένα κοινωνικό, πολιτικό και οικονομικό φαινόμενο που συνδέεται άμεσα με το κοινοτικό σύστημα των ορεινών περιοχών της ηπειρωτικής Ελλάδας, αλλά και με το πνεύμα αυτονομίας που καλλιεργήθηκε στις περιοχές αυτές.³⁷³ Οι ληστές ζούσαν σε ορεινά μέρη, διότι μόνο εκεί έβρισκαν προστασία, μακριά από την τουρκική εξουσία, η οποία δεν είχε ισχυρή παρουσία εκεί, καθώς τα μέρη αυτά δεν τους πρόσφεραν οικονομικά οφέλη.³⁷⁴

Κάτι ανάλογο συνέβη και στην περιοχή της βορειοδυτικής Θεσσαλίας. Οι παράγοντες που ευνόησαν την ανάπτυξη του κλεφταρματολισμού στην περιοχή αυτή ήταν αρκετοί. Πρώτα πρώτα, η Θεσσαλία ανέκαθεν αποτελούσε πόλο έλξης για διάφορους κατακτητές λόγω του πεδινού και εύφορου εδάφους της. Το ίδιο συνέβη και με την κατάκτηση της περιοχής αυτής από τους Οθωμανούς Τούρκους οι οποίοι αφού την υπέταξαν, προσπάθησαν να τη διατηρήσουν στην κατοχή τους μέσω του εποικισμού τούρκικων πληθυσμών.³⁷⁵

Αυτό είχε ως συνέπεια τη δημιουργία των πρώτων τουρκικών τιμαρίων και τσιφλικιών αργότερα. Η εξέλιξη αυτή δυσκόλεψε ιδιαίτερα τη ζωή των κατοίκων της πεδινής Θεσσαλίας οι οποίοι αναγκάστηκαν να καταφύγουν στα βουνά, μακριά από τον Τούρκο κατακτητή. Εκεί ζούσαν, κυρίως, οι νομαδικοί πληθυσμοί, αλλά και οι πάσης φύσεως καταδιωγμένοι από όλες τις περιοχές της Θεσσαλίας.³⁷⁶ Ιδίως μετά την αποτυχημένη επανάσταση του Διονύσιου του Φιλοσόφου (το 1600) και την επανάσταση του 1770 αυξήθηκαν οι χριστιανικοί πληθυσμοί των βουνών, διότι φοβήθηκαν αντίποινα από την πλευρά των Τούρκων.³⁷⁷

³⁷² Στο ίδιο, σ. 203-210.

³⁷³ Βλ. Δ. Τσιάματος, «Το αρματολικό φαινόμενο στη Ρούμελη», *Νέος Λόγιος Ερμής*, τ. 3^{ος} (Δεκ. 2011), σ. 83. Επίσης για τα γεωγραφικά, αλλά και τα οικονομικά, κοινωνικά, υποκειμενικά, κ. ά. αίτια που ευνόησαν τη δημιουργία του κλεφταρματολισμού στα ορεινά εδάφη, βλ. Πέτρος Σ. Σπανδωνίδης, *Οι κλεφταρματολοί και τα τργούδια τους*, εκδ. Δίφρος, Αθήνα 1963, σ. 13-19.

³⁷⁴ Στέφανος Παπαγεωργίου, *Θέματα Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2000, σ. 94.

³⁷⁵ Βλ. Ν. Γιαννούλης, *Το αρματολίκι των Τρικάλων και οι Στορναραίοι*, Η' Ιστορικά Τρικάλων, έκδοση Ε.Μ.ΟΤ << Μετέωρα >> Τρικάλων, Αθήνα 1981, σ. 15.

³⁷⁶ Στο ίδιο, σ. 16-17

³⁷⁷ Βλ. Αικατερίνη Κωστοπούλου-Μπαλαμώτη, *Η συνοικία Τρικάλων «Βαρούσι», ό. π., σ. 19*. Οι αρματολοί του Ολύμπου, της Θεσσαλίας και της Στερεάς πρωταγωνίστησαν στα Ορλωφικά· βλ. Β. Σφυρόερας, «Αρματολοί: από την υποτέλεια στην εξέγερση», Εφημ. "Η Καθημερινή", *Επτά Ημέρες*, (Κυριακή 26 Ιανουαρίου 2003), σ. 15. Σύμφωνα με τον Ροδάκη, το κίνημα του 1770, ήταν και παρέμεινε μέχρι την καταστολή του, το μεγαλύτερο κίνημα που ανέλαβαν ποτέ οι αρματολοί και οι

Οι πληθυσμοί αυτοί που κατέφευγαν στα βουνά είχαν ως μέσο επιβίωσης τη ληστεία και, όπως προανέφερα, στα ορεινά της βορειοδυτικής Θεσσαλίας το φαινόμενο αυτό βρισκόταν σε έξαρση. Αυτή οφειλόταν κυρίως στα ανεπαρκή μέτρα που έπαιρνε η οθωμανική διοίκηση εναντίον τους. Βέβαια η αντιμετώπισή τους ήταν ιδιαίτερα δύσκολη καθώς οι ληστές πολλές φορές είχαν τους χωρικούς και τους βλαχοποιμένες με το μέρος τους οι οποίοι ήταν πρόθυμοι να τους βοηθήσουν, είτε από συμφέρον είτε από φόβο.³⁷⁸ Επίσης, το φαινόμενο της ληστείας ευνοούσε και η γεωμορφολογία του εδάφους, καθώς τα απρόσιτα και άγρια βουνά με την οργιώδη βλάστηση αποτελούσαν ιδανικούς κρυψώνες για τους ληστές και ευνοούσαν τον κλεφτοπόλεμο.³⁷⁹

Επομένως, οι Τούρκοι, καθώς δεν μπορούσαν να αντιμετωπίσουν τους ληστές των βουνών, θα αναγκαστούν να δημιουργήσουν τα αρματολίκια της Θεσσαλίας. Ένας, επιπλέον, λόγος της δημιουργίας αρματολικιών ήταν η ανάγκη φύλαξης των ορεινών περασμάτων που βρίσκονταν κατά μήκος σημαντικών οδικών αξόνων, ώστε να διεξάγεται με μεγαλύτερη ασφάλεια το εμπόριο.³⁸⁰ Τέτοιος πολύ σημαντικός οδικός άξονας στη βορειοδυτική Θεσσαλία ήταν αυτός που συνέδεε τα Τρίκαλα με τα Γιάννενα, διαμέσου του δύσκολου δρόμου της Κατάρας, του Μαλακασίου και του Μετσόβου.³⁸¹

Αρματολίκια επομένως συναντούμε στις ορεινές περιοχές, οι οποίες ως επί το πλείστον, κατοικούνταν από χριστιανικούς πληθυσμούς διότι ο μουσουλμανικός πληθυσμός και τα διοικητικά οθωμανικά όργανα έδρευαν στις πόλεις.³⁸² Σε αυτές τις περιοχές οι αρματολοί ήταν υπεύθυνοι για την ασφάλεια των δερβενιών και την τήρηση της τάξης όπως ανέφερα και παραπάνω.

Τα πιο σημαντικά αρματολίκια, σύμφωνα με τα απομνημονεύματα του Νικόλαου Κασομούλη, ο οποίος γνώριζε πολύ καλά τι συνέβαινε προεπαναστατικά και είχε συναντήσει και συμπολεμήσει το '21 με αρκετούς αρματολούς ήταν τα εξής: «α' της περιοχής Καστοριάς, Σιάτιστας, Κοζάνης, Βέροιας, Βοδενών με έδρα το

κοτζαμπάσηδες. Τα άρματα τα σήκωσαν οι μεγαλοφεουδάρχες και οι αρματολοί, ο λαός δεν ξεσηκώθηκε· βλ. Π. Ροδάκης, *Κλέφτες*, ό. π., τ.1^{ος}, σ. 287.

³⁷⁸ Βλ. Γ. Β. Νικολάου, «Η κατάσταση στη Θεσσαλία την περίοδο 1870-1875 με βάση τις εκθέσεις του υποπροξένου της Γαλλίας στη Λάρισα», *Ανάπτυξη από τον 42^ο τόμο του ΘΗ, Λάρισα 2000*, σ. 171.

³⁷⁹ Βλ. Δημήτρης Θ. Τσιάμαλος, *Οι αρματολοί της Ρούμελης, Μελέτη για τις αρματολικές συγκρούσεις και τα αρματολικά- συγγενικά δίκτυα της περιοχής κατά την προεπαναστατική και επαναστατική περίοδο του 1821*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2009, σ. 175.

³⁸⁰ Β. Σφυρόερας, «Αρματολοί», ό. π., σ. 17.

³⁸¹ Βλ. Γεώργιος Μακρής – Στέφανος Παπαγεωργίου, *Το χερσαίο δίκτυο επικοινωνίας στο κράτος του Αλή πασά Τεπελενλή*, ό. π., σ. 159.

³⁸² Βλ. *Το δημοτικό τραγούδι: κλέφτικα* (επιμ.) Αλέξης Πολίτης, εκδόσεις Ερμής, Αθήνα 1973, σ. ιθ'.

Μπλάτσι (σημ. Βλάστη), β' του Ολύμπου, γ' των Χασίων, δ' του Ασπροποτάμου, ε' των Αγράφων, στ' του Βάλτου, ζ' της Βόνιτσας, η' του Ξηρομέρου, θ' του Καρπενησίου, ι' του Βλόχου (η περιοχή του Αγρινίου) και ια' του Πατρατζίου (δηλ. τα βουνά της Οίτης».³⁸³

Όπως είδαμε και παραπάνω, επόπτης των δερβενίων διορίστηκε από την Υψηλή Πύλη, το 1787, ο Αλή πασάς και βασιική του επιδίωξη ήταν να ισχυροποιήσει τη θέση του και να περιορίσει τη θέση των άλλων δυνάμεων του τόπου, όπως των προεστών και των αρματολών.³⁸⁴ Από το 1790 έως και το 1810 κατόρθωσε να εξοντώσει αρκετούς καπετάνιους (όπως τον Γεώργιο Βλαχόπουλο, τον Κατσαντώνη και άλλους), ενώ αρκετούς άλλους (τους Γριβαίους, τους Κοντογιανναίους και τους Μπουκουβαλαίους) τους ανάγκασε να καταφύγουν στα βενετοκρατούμενα Επτάνησα. Ανάλογη συμπεριφορά επέδειξε και προς τους αρματολούς της Θεσσαλίας και της Μακεδονίας.³⁸⁵

Μία επιστολή (11 Μαΐου 1807) του Ουμέρ Κουμπάρου προς τον Αλή πασά μας πληροφορεί πως ο Ουμέρ Κουμπάρος ήταν επικεφαλής των *μπουλουκιών* που καταδίωκαν τον Κατσαντώνη. Μας δίνει, επίσης, πολλές λεπτομέρειες γι' αυτήν την καταδίωξη, όπως και για το ότι έγινε μάχη στο χωριό Σπινάσα και πως οι ραγιάδες της περιοχής από τον φόβο τους διασκορπίστηκαν. Σύντροφοι του Κατσαντώνη ήταν ο Δίπλας και ο Καραγιαννάκης. Ιδιαίτερα σημαντική είναι η παρακάτω φράση: *«τώρα όπου ήρθαμε εμείς δεν ήύραμε κανένα ραγιά»*, επειδή οι κλέφτες *«είχαν στείλει σε όλα τα χωριά Φουρνάς κόλι, διά χαρατζώματα και τα χωριά από το φόβο τους είχαν σκορπίσει»*.³⁸⁶

Με μία άλλη επιστολή (με ημερομηνία 22 Απριλίου 1808) του Άγου, χωρίς άλλη ένδειξη, προς τον Αλή πασά, οι κάτοικοι των Αγράφων εκφράζουν τα παράπονα τους στον Αλή για τη δράση κλεφτών στα βουνά της περιοχής τους, η οποία τους ανάγκασε να καταφύγουν στα Τρίκαλα και να εργαστούν ως υφαντές. Πιθανότατα η δράση των κλεφτών στα βουνά των Αγράφων δυσκόλεψε τη ζωή των ντόπιων και γι'

³⁸³ Στο ίδιο, σ. κη'.

³⁸⁴ Βλ. Π. Στάθης, «Αρματολισμός», ό. π., σ. 355. Ο Αλής θέλησε να τσακίσει τα στοιχεία του πρωτόγονου κόσμου (αρματολίκια, Σούλι, Χειμάρα, Γαρδίκι) και να υποταχτούν όλοι στο δικό του κράτος· βλ. σχετικά, Π. Ροδάκης, *Κλέφτες*, ό. π., τ. Α', σ. 348· επίσης, Π. Μιχαηλάρης, «Αλή πασάς των Ιωαννίνων», ό. π., σ. 262.

³⁸⁵ Π. Στάθης, «Αρματολισμός», ό. π., σ. 356.

³⁸⁶ Βλ. *Αρχείο Αλή πασά*, ό. π., τ. Α', σ/ 570, αριθ. εγγρ. 309 (Άγραφα, 11 Μαΐου, 1807).

αυτό αναγκάστηκαν να ζητήσουν τη βοήθεια του Αλή και να εγκαταλείψουν τις εστίες τους.³⁸⁷

Ένα άλλο έγγραφο της 8^{ης} Ιουλίου 1813, *τσεκερές* του Γιαννακού Ζάρκου και τριών ακόμη προεστών του καζά των Τρικάλων προς τον Μπάκο, *μπουμπασίρη* (απεσταλμένο) του Αλή μας πληροφορεί για την καταβολή 3.407 γροσίων στον Τζιατζιάνη. Σύμφωνα με τους εκδότες του Αρχείου, το μεγάλο αυτό ποσό πρέπει να αφορούσε τη μισθοδοσία του μικρού στρατιωτικού σώματος του Τζιατζιάνη και όχι προσωπικό μισθό. Από άλλα έγγραφα του Αρχείου προκύπτει ότι ο Τζιατζιάνης ανήκε αρχικά στο σώμα του Μούρτο Σάλιο και στη συνέχεια υπηρέτησε ως αρματολός Τρικάλων, όπως φαίνεται και από τον παραπάνω *τσεκερέ*. Η υπηρεσία του Τζιατζιάνη στα Τρίκαλα επιβεβαιώνεται και από το έγγραφο με αριθμό 605 το οποίο μας πληροφορεί ότι καταγόταν από το ομώνυμο χωριό Σέλτζκα του Τεπελενίου μάλλον και όχι του Αργυροκάστρου.³⁸⁸

Σημαντικές πληροφορίες για το αρματολίκι του Ασπροποτάμου, το οποίο βρισκόταν στα χωριά της νότιας Πίνδου, μας δίνει, επίσης, ο Κασομούλης. Πήρε την ονομασία του από τον ποταμό Αχελώο τον οποίο οι ντόπιοι αποκαλούσαν *Άσπρο*, λόγω των πεντακάθαρων νερών του. Κατά τον Κασομούλη, «*Ολόκληρη τη δυτική πλευρά του Ασπροποτάμου την κρατούσαν τα Τζουμέρκα και το Ραντοβίτσι στη σειρά. Τη μισή κατώτερη ανατολική πλευρά του την κλείνουν τα Άγραφα και την άλλη μισή την κλείνει ο Κόζιακας, που είναι και αυτός μέρος του αρματολικιού*»³⁸⁹. Πιο αναλυτικά, το αρματολίκι του Ασπροπόταμου περιλάμβανε όλα τα χωριά που βρίσκονται στον εκτεταμένο αυτό ορεινό χώρο, που τον διασχίζει το μεγάλο ποτάμι από τις πηγές του κοντά στο Μέτσοβο και από τα υψίπεδα των βουνών Περιστέρι και Λάκμονα.

Όσον αφορά τους αρματολούς του Ασπροποτάμου, ο αρχαιότερος γνωστός αρματολός ήταν κάποιος με το όνομα Μεγδάνης ή Μειντάνης, καταγόμενος από την Κοζάνη, τον οποίο οι Τούρκοι, μη μπορώντας να τον αντιμετωπίσουν, του πρότειναν συμβιβασμό, δηλαδή αρματολίκι με τους όρους «*να μην μπαίνει Τούρκος στα μέρη που αυτός φύλαγε, οι κάτοικοι να στέλνουν τους φόρους και τα χαράτσια με τους προεστούς του κάθε χωριού στις αρμόδιες τουρκικές αρχές και οι αρματολοί να είναι*

³⁸⁷ Στο ίδιο σ. 733., αριθ. εγγρ. 385 (Άγραφα, 22 Απριλίου 1808).

³⁸⁸ Στο ίδιο, σ. 362, αριθ. εγγρ. 670 (Τρίκαλα, 8 Ιουλίου 1813).

³⁸⁹ Βλ. Ν. Γιαννούλης, *Το αρματολίκι των Τρικάλων και οι Στορναραίοι, ό. π.*, σ. 23.

απαλλαγμένοι από την φορολογία»³⁹⁰. Μ' αυτόν τον τρόπο πέτυχαν να τον τιθασεύσουν.

Όπως, παρόλο που ο Μεγδάνης εξουσίαζε ανενόχλητος το αρματολίκι του Ασπροποτάμου επί πολλά χρόνια, φοβόταν την προδοσία και γι' αυτό κρυβόταν τον χειμώνα στα χωριά της περιοχής Ασπροποτάμου, Μουτσίαρα και Βλαχογαρδίκι. Τελικά, τον δολοφόνησαν τον Δεκέμβριο του 1700 ανάμεσα στα χωριά Γαρδίκι και Μουτσίαρα, διότι δεν τους βοήθησε να εκμεταλλευτούν οικονομικά τους Έλληνες κατοίκους της περιοχής.³⁹¹

Τον Μεγδάνη, επειδή ήταν άκληρος, τον διαδέχτηκε ένας άλλος αρματολός ο Λάμπας, ο οποίος ήταν ψυχογιός του Ζήδρου, ονομαστού οπλαρχηγού από τον Όλυμπο. Μετά τη συμμετοχή του στα *Ορλωφικά* ο Λάμπας κατέφυγε στον Ασπροπόταμο όπου κινήθηκε εναντίον των Τούρκων. Τότε εκδόθηκε ένα φερμάνι με τη διαταγή να τον φέρουν οι Τούρκοι των Τρικάλων και των Ιωαννίνων ζωντανό ή σκοτωμένο. Τελικά, κατόρθωσαν να τον εξοντώσουν στον Κόζιακα της Πίνδου.³⁹²

Τον Λάμπα τον διαδέχθηκε στο αρματολίκι, ο Γέρο-Στρογγύλης, που ήταν ο στενότερος συγγενής του. Επειδή όμως είχε κουραστεί πια από τις κακουχίες, το παραχώρησε στον συγγενή του γέρο-Στορνάρη, με την έγκριση του κοτζάμπαση της περιοχής Χατζηπέτρου, ο οποίος είχε συγκεντρώσει μεγάλη δύναμη χάρη στις καλές σχέσεις του με τους Τούρκους.³⁹³

Ο Γέρο-Στορνάρης είχε καλές σχέσεις με τον Χατζηπέτρο και συμβίωναν ειρηνικά στην περιοχή αυτή. Οι κάτοικοι της περιοχής αυτού του αρματολικιού ευημερούσαν, καθώς ασχολούνταν με τη γεωργία, την κτηνοτροφία, τη βιοτεχνία και γενικά δεν υπήρχαν εντάσεις μεταξύ τους. Ο καπετάν Στορνάρης δεν έπαιρνε τις αποφάσεις μόνος του, αλλά περιβαλλόταν από ένα συμβούλιο οικείων γερόντων.³⁹⁴ Επίσης, προσπαθούσε, να μη δίνει αφορμές στους Οθωμανούς, ώστε να αποφύγει το άδοξο και σκληρό τέλος των προκατόχων του.³⁹⁵ Αυτό βέβαια έκανε να φαίνεται ο Στορνάρης και οι οικείοι του άνανδροι στα μάτια των άλλων αρματολών. Μάλιστα ο

³⁹⁰ Βλ. στο ίδιο, σ. 31-32.

³⁹¹ Στη συνέχεια του έκοψαν το κεφάλι, το πέρασαν σε ένα κοντάρι και το περιέφεραν στα Τρίκαλα και κατόπιν το μετέφεραν στην Κων/πολη όπου το παρουσίασαν στο Σουλτάνο ως απόδειξη του κατορθώματός τους. Σταδιακά ο θάνατος του Μεγδάνη έγινε θρύλος των Ελλήνων για τη λευτεριά, διότι κάτι τέτοια περιστατικά ασκούσαν γοητεία στον απλό λαό· στο ίδιο, σ. 33-34.

³⁹² Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά της επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833*, τ. Α', Αθήνα 1939, σ. 23 – 24 και Ν. Γιαννούλης, *Ο κώδικας Τρίκης*, ό. π., σ. 35-36.

³⁹³ Ν. Γιαννούλης, *Το αρματολίκι των Τρικάλων και οι Στορναραίοι*, ό. π., σ. 36-37.

³⁹⁴ Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά*, ό. π., σ. 87-88.

³⁹⁵ Ν. Γιαννούλης, *Το αρματολίκι των Τρικάλων και οι Στορναραίοι*, ό. π., σ. 38.

Στορνάρης και οι δικοί του σε αρκετές περιπτώσεις έδειξαν μια αρνητική στάση εναντίον της Επανάστασης.³⁹⁶

Όταν διορίστηκε ο Αλή πασάς δερβέναγας στην περιοχή της Ηπείρου και θέλησε να υποτάξει τους αρματολούς της επικράτειάς του, οι Στορναραίοι δήλωσαν ότι ήταν φίλοι του και δεν δίστασαν να προδώσουν σε αυτόν τον παπά-Θύμιο Βλαχάβα, στον οποίο θα αναφερθούμε εκτενέστερα στο επόμενο υποκεφάλαιο. Επομένως, στη σχέση τους με τον Αλή πασά αποδείχθηκαν καλοί διπλωμάτες. Αυτό αποτυπώνεται καθαρά στη συζήτηση του Στορνάρη με τον Κασομούλη: *«Κερδίζων ημέραν παρ' ημέραν την εύνοιαν του, με επιφόρτισεν να συνάξω τα δικαιώματά του. Τούτο ήτο έργον των προεστών, πλην δεν εδυνάμην να το αποφύγω... Τα δίκαια των προεστών τα κατεπάτησα, κατέχων εκ τούτου πολιτικήν αλλά και πολεμικήν θέσιν. Όλοι λοιπόν <οι προεστοί> εσυμφώνησαν κατ' εμού και ήρχισαν να με διαβάλουν εις Βελήπασιαν»*³⁹⁷. Ωστόσο, όταν άλλαξε η κατάσταση το 1821 δεν δίστασαν να τον εγκαταλείψουν.³⁹⁸ Το μόνο άξιο λόγου κατόρθωμα του Ευθύμιου Στορνάρη, που εν τω μεταξύ είχε διαδεχθεί το Γέρο-Στρογγύλη, ήταν το ότι κατόρθωσε να διατηρήσει το αρματολίκι.³⁹⁹

Ο Γέρο-Στορνάρης πέθανε το 1800 και άφησε πίσω του τρεις γιους: τον Ευθύμιο, τον Ζαρκαλή και τον Γιαννάκη. Τον διαδέχθηκε ο Ευθύμιος ο οποίος είχε πέντε γιους: τον Νικόλα, τον Στέργιο, τον Κώστα, τον Γιώργο και τον Μήτρο. Τον Ευθύμιο διαδέχθηκε ο πρωτότοκος γιος του ο Νικόλαος.⁴⁰⁰ Η οικογένεια των Στορναραίων ήταν πολυμελής και ισχυρή. Σύμφωνα με τα απομνημονεύματα του Κασομούλη, τα μέλη της έφταναν τις 120 ψυχές. Βέβαια, η ισχύς της δεν οφειλόταν μόνο στο ότι ήταν πολυμελής, αλλά και στις επιγαμίες οι οποίες εξασφάλιζαν την ισχυροποίησή της θέσης της.

Πιο συγκεκριμένα, όπως αφηγείται ο Κασομούλης, *«Ο Στέριος Στορνάρης, αδερφός του Νικολού, είχε για σύζυγό του τη θυγατέρα του Γώγου Μπακόλα από το Ραντοβίζι, ο Γιακωβάκης ο εξάδελφος του είχε για σύζυγο την αδελφή των Κουτελιδαίων από τα Τζουμέρκα, ο Γρηγόρης Λιακατάς, κολιτζής στο κόλι Κλινοβού, είχε τη θυγατέρα του Νικολού Στορνάρη, Ευαγγελή για γυναίκα του. Ο γιος του Νάσιου Μάνταλου, οπλαρχηγού στα Χάσια, είχε τη θυγατέρα του Ζαρκαλή Στορνάρη. Και οι*

³⁹⁶ Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά*, ό. π., σ. 88.

³⁹⁷ Στο ίδιο, σ. 316-317.

³⁹⁸ Ν. Γιαννούλης, *Το αρματολίκι των Τρικάλων και οι Στορναραίοι*, ό. π., σ. 38.

³⁹⁹ Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά*, ό. π., σ. 90.

⁴⁰⁰ Ν. Γιαννούλης *Το αρματολίκι των Τρικάλων και οι Στορναραίοι*, , ό. π., σ. 38.

*τέσσερις αυτές συμπεθεριές έδεναν τους Στορναραίους με συγγένεια εξ αγχιστείας με το Ραντοβίτσι, τα Τζουμέρκα, τον Κλινοβό και τα Χάσια».*⁴⁰¹

Όπως ανέφερα παραπάνω, τον Ευθύμιο Στορνάρη τον διαδέχθηκε στο αρματολίκι του Ασπροποτάμου ο πρωτότοκος γιος του Νικόλαος και τη διαδοχή αυτή την επικύρωσε ο Αλή πασάς. Ο Νικόλαος Στορνάρης κατόρθωσε να κερδίσει την εμπιστοσύνη του πανίσχυρου τότε πασά και να περιορίσει τα συμφέροντα και την επιρροή των κοτζαμπάσηδων, καθώς απέκτησε μεγάλη δύναμη χάρη στην εύνοιά του. Μάλιστα, υπακούοντας στη θέληση του Αλή, πάντρεψε την κόρη του με τον Γρηγόρη Λιακατά. Παρόλο που είχε την υποστήριξη του πασά δεν δίστασε να τον προδώσει, όταν αυτός αποκηρύχτηκε από τον Σουλτάνο (το 1821). Η συμπεριφορά του αυτή δείχνει τη διορατικότητα του και την ευλυγισία, να πηγαίνει πάντα με το μέρος του ισχυρότερου, είτε αυτός ήταν Έλληνας είτε Τούρκος.⁴⁰²

Ο Ν. Στορνάρης είχε κερδίσει την εκτίμηση των κατοίκων του αρματολικιού, καθώς δεν ανεχόταν την εκμετάλλευση του φτωχού λαού από τους ισχυρούς του τόπου. Ο ίδιος μάλιστα δεν εκμεταλλεύτηκε τη θέση του και απέκτησε την περιουσία από τις εμπορικές του επιχειρήσεις και όχι από αρπαγές και πλιάτσικα. Γενικότερα ο Ν. Στορνάρης φρόντιζε να έχει καλές σχέσεις με όσο το δυνατόν περισσότερους κατοίκους. Με τον διπλωματικό του χαρακτήρα κατόρθωσε να βάλει τέλος στην έχθρα Στορναραίων και Χατζηπετραίων, νυμφεύοντας τον αδερφό του Μήτρο Στορνάρη με μια ανιψιά του Γούσιου Χατζηπέτρου και την κόρη του Ειρήνη με τον Χριστόδουλο Χατζηπέτρο.⁴⁰³

Φυσικό ήταν λοιπόν να κερδίσει ο Στορνάρης την εύνοια του απλού λαού αλλά και τη συμπάθεια των ισχυρών. Ήξερε να ελίσσεται στις δύσκολες στιγμές και γι' αυτόν, άλλωστε, τον λόγο ήταν ο μοναδικός που κατόρθωσε να επιζήσει από τον ανταγωνισμό με τους κοτζαμπάσηδες.

II. Η επανάσταση του παπά-Θύμιου Βλαχάβα

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει για τη βορειοδυτική Θεσσαλία η εξέγερση του παπά-Θύμιου Βλαχάβα. Πριν όμως αναφερθούμε στη δράση του, είναι

⁴⁰¹ Βλ. στο ίδιο, σ. 38 και Διονύσης Τζάκης, *Αρματολισμός, συγγενικά δίκτυα και εθνικό κράτος. Οι ορεινές επαρχίες της Άρτας το πρώτο ήμισυ του 19^{ου} αιώνα*, αδημοσίευτη διδ. διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1997.

⁴⁰² Ν. Γιαννούλης *Το αρματολίκι των Τρικάλων και οι Στορναραίοι*, ό. π., σ. 42-43.

⁴⁰³ Στο ίδιο, σ. 44.

απαραίτητο ν' αναφερθούμε σύντομα, σ' αυτή την ηρωική οικογένεια. Η οικογένεια των Βλαχαβαίων, σύμφωνα με την παράδοση καταγόταν από το χωριό Βλαχάβα της Καλαμπάκας Τρικάλων (υψ. 900 μ.) Η οικογένεια αυτή είχε στην εξουσία της το αρματολίκι των Χασίων από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα ως το 1829, οπότε καταργήθηκε ο θεσμός των αρματολικιών. Ως πρώτο γνωστό επώνυμο μέλος αυτής της οικογένειας θεωρείται ο Αθανάσιος Βλαχάβας, πατέρας του παπά- Θύμιου Βλαχάβα. Ελάχιστες και συγκεχυμένες πληροφορίες υπάρχουν γι' αυτόν. Πιθανότατα, γεννήθηκε γύρω στα 1710 και πέθανε περίπου το 1790. Είχε τέσσερις γιους: τον Ευθύμιο, τον Θεόδωρο, τον Δημήτριο και έναν ακόμη, το όνομα του οποίου είναι άγνωστο. Στη μεγάλη εξέγερση του 1770 η Θεσσαλία δεν έμεινε αμέτοχη, καθώς ο Βλαχάβας ξεσήκωσε την περιοχή των Χασίων. Ισχυρές όμως δυνάμεις Τουρκαλβανών (Αλβανών μουσουλμάνων) κατέπνιξαν αυτή την επανάσταση. Ο Αθανάσιος Βλαχάβας, μαζί με τους άλλους Θεσσαλούς καπεταναίους, Ζήδρο και Λάζο, κατέφυγε τότε στο Αιτωλικό, όπου ενώθηκε με άλλους Στερεοελλαδίτες οπλαρχηγούς.⁴⁰⁴

Σύμφωνα με την οικογενειακή παράδοση, ο παπά-Θύμιος Βλαχάβας γεννήθηκε στον συνοικισμό Τριφύλλι του χωριού Ασπροκκλησιά Καλαμπάκας και μετά πήγε ως ιερέας στην Σμόλια. Κατά τον Κασομούλη γεννήθηκε το 1770 στη Σμόλια. Ωστόσο, κάτι τέτοιο δεν θεωρείται πιθανό αφού το 1780 περίπου ανέλαβε το αρματολίκι του πατέρα του. Στην τελευταία δεκαπενταετία του 18^{ου} αιώνα και την πρώτη δεκαετία του 19^{ου} ο Ευθύμιος Βλαχάβας, με την υποστήριξη των αδελφών του, είναι ο αναμφισβήτητος αρματολός των Χασίων, σε μια περιοχή που άρχιζε δυτικά από τη γραμμή Τρικάλων-Καλαμπάκας και έφθανε ανατολικά στη γραμμή Ζάρκου – Δομένικου- Δεσκάτης. Ως το 1807 είχε την απόλυτη εμπιστοσύνη του Αλή πασά, ο οποίος μισθοδοτούσε το σώμα του. Όμως, το καλοκαίρι του 1807 ταξίδευσε στα Ιόνια νησιά ήλθε σε συνεννόηση με άλλους κλέφτες και με τον Ρώσο ναύαρχο Σενιαβίν. Από τον τελευταίο ίσως πήρε ενθαρρυντικές υποσχέσεις για ρωσική βοήθεια σε ένα μελλοντικό ξεσηκωμό του Γένους.⁴⁰⁵

Σύμφωνα με τον Κασομούλη, ο παπα-Θύμιος ήθελε να πολεμήσει εναντίον της τυραννίας και θεώρησε πως η καλύτερη περίοδος για δράση ήταν όταν οι Ρώσοι

⁴⁰⁴ Βλ. Θεόδωρος Α. Νημάς, «Νεότερα στοιχεία για την ηρωική οικογένεια των Βλαχαβαίων», *Τρικάλινά*, τ. 1^{ος} (Τρίκαλα 1981), ανατύπωση 1996 με διορθώσεις και συμπληρώσεις, σ. 139 – 140.

⁴⁰⁵ Στο ίδιο, σ. 141 -142 και Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του νέου Ελληνισμού*, τ. Δ', ό. π., σ. 722.

κατέλαβαν την Πάργα, το 1797.⁴⁰⁶ Βέβαια ο παπα- Θύμιος πολέμησε και για ιδιοτελείς σκοπούς, για να μη χάσει δηλαδή το αρματολίκι. Προς το τέλος του 18^{ου} αιώνα ο σουλτάνος Σελίμ ο Γ΄ έκανε κάποιες εκσυγχρονιστικές προσπάθειες. Μία από αυτές ήταν η θέσπιση του θεσμού του επόπτη των δερβενιών, ο οποίος ήταν υπεύθυνος για όλα τα σώματα ασφαλείας, για την πάταξη της ληστείας και φυσικά για τον διορισμό των αρματολών.⁴⁰⁷ Μάλιστα, ένα παλαιότερο σουλτανικό φερμάνι (του 1699) ανέφερε πως πλέον θα διορίζονταν τίμιοι μουσουλμάνοι αντί των παλαιών αρματολών που κατηγορούνταν για αυθαιρεσίες εναντίον των κατοίκων. Πρέπει, επίσης, να σημειώσουμε πως τον 17^ο αιώνα έγιναν εξισλαμισμοί χριστιανών Αλβανών, εξέλιξη που αναμφισβήτητα επηρέασε τον θεσμό των αρματολών.⁴⁰⁸

Όταν ο Αλή πασάς προσπάθησε να περιορίσει την εξουσία των αρχηγών των αρματολικιών της Θεσσαλίας βρήκε απέναντί του τον παπά-Θύμιο Βλαχάβα, ο οποίος δεν δέχτηκε αυτή την κίνηση του πασά. Έτσι, το 1808, ήρθε σε συνεννόηση με τους μπέηδες και τους αγάδες της Θεσσαλίας, οι οποίοι πίστεψαν ότι ήταν η κατάλληλη ευκαιρία να δράσουν, καθώς και με τους αρματολούς του Ολύμπου, του Ασπροποτάμου και των Αγράφων.⁴⁰⁹ Ο παπά-Θύμιος ήθελε να «καθαρίσει» τη Θεσσαλία από τους Αλβανούς του Αλή και πιθανότατα τους πολέμησε υψώνοντας τουρκική σημαία. Σύμφωνα, όμως, με τον Κασομούλη, αυτές οι εξεγέρσεις δεν είχαν καμία συνοχή και έτσι πάντα βρισκόταν κάποιος πρόθυμος να τις προδώσει.⁴¹⁰

Το ίδιο συνέβη και στην περίπτωση του Βλαχάβα. Έτσι παρά τις επιτυχίες που είχε αρχικά το κίνημα, έληξε άδοξα, λόγω της προδοσίας του καπετάνιου του Μετσόβου Δεληγιάννη και του καπετάνιου του Ασπροποτάμου Ευθύμιου Στορνάρη, ο οποίος, αν και είχε υποσχεθεί ότι θα φρουρεί τα περάσματα του Μετσόβου, τα άφησε αφύλαχτα και έτσι πέρασαν ανενόχλητα τα στρατεύματα του Αλή πασά.⁴¹¹ Η αποφασιστική μάχη δόθηκε στην Καλαμπάκα, στην περιοχή Καστράκι. Κράτησε 24 ώρες και οι απώλειες ήταν πολύ μεγάλες και από τις δύο πλευρές. Εκεί σκοτώθηκε και ο αδερφός του παπά-Θύμιου, ο Θεοδωράκης, αφού πολέμησε γενναία μέχρι το

⁴⁰⁶ Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά*, ό. π., τ. Α΄, σ. 82. και Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό. π., σ. 722-728, όπου πολύ σημαντικές πληροφορίες γι' αυτό το επαναστατικό κίνημα και Απ. Βακαλόπουλος, «Νέα στοιχεία για τα ελληνικά αρματολίκια και για την επανάσταση του Θύμιου Μπλαχάβα στη Θεσσαλία στα 1808», *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 9 (1965), σ. 229-251.

⁴⁰⁷ Βλ. Π. Στάθης, «Αρματολισμός», ό. π., σ. 354.

⁴⁰⁸ Βλ. *Το δημοτικό τραγούδι, Κλέφτικα*, ό. π., σ. κα΄.

⁴⁰⁹ Π. Ροδάκης, *Κλέφτες*, ό. π., τ. Β΄, σελ. 37 και Π. Μιχαηλάρης, «Αλή πασάς των Ιωαννίνων», ό. π., σ. 269.

⁴¹⁰ Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά*, ό. π., σ. 83-84.

⁴¹¹ Π. Ροδάκης, ό. π., σ. 38 και Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά*, ό. π., σ. 84.

τέλος.⁴¹² Στη συνέχεια ο παπά-Θύμιος αποσύρθηκε στον Όλυμπο και ζήτησε από τους προκρίτους να τρέξουν να προσκυνήσουν για να μην ξεσπάσουν οι Τουρκαλβανοί εναντίον του λαού.⁴¹³ Κατόπιν, θεωρώντας ότι είχε την υποστήριξη του σουλτάνου πήγε στην Κωνσταντινούπολη για να προσκυνήσει. Εκεί συνάντησε τον *καπουδάν πασά* (αρχηγό του τουρκικού στόλου) ο οποίος, αντί να τον παραδώσει στην Πύλη, τον παρέδωσε στον Αλή πασά, που πλήρωσε αρκετά χρήματα για αυτόν τον σκοπό.⁴¹⁴ Ένα σημείωμα του 18^{ου} αιώνα από έναν κώδικα που ανήκει στη μονή των Αγίων Πάντων Βαρλαάμ αναφέρει τα εξής: «*καμω [θύμηση] εγο ω χρισανθος προς επιασαι ω καπιταν / πασιας των π (α)- παθημιο πλαχαβα κ(αί) αιστη/λαι υς τα Ιωαννηνα στω βιζιρι κ (αί) τόν αικαμι/ ζτηραικνα ταισιρα και τος δεικος του τος αι/πιρη τω τοβλαιτη μαισα < αικαμαν> / αιπησαν μια τος αλβανητις/ πωλημον ης ζω καςράκι 1809 1809*».⁴¹⁵ Ο Αλής, αφού προηγουμένως τον υπέβαλε σε φριχτά βασανιστήρια, τον θανάτωσε και κρέμασε τα μέλη του στα Γιάννενα για παραδειγματισμό. Την οικογένειά του όμως την προστάτευσε και της ξαναέδωσε το αρματολίκι, με τους δικούς του, φυσικά, όρους. Στο αρματολίκι αυτό τον διαδέχθηκαν τα ανίψια του, Θανάσης και Νικόλαος, διότι οι γιοι του είχαν σκοτωθεί στα Ιωάννινα μετά την εξόντωση του Αλή πασά.⁴¹⁶

Γι' αυτή την εξέγερση μας δίνει πολύ σημαντικές πληροφορίες το Αρχείο του Αλή πασά. Με μία επιστολή προς τον Αλή πασά, την 26^η Απριλίου 1808, οι πρόκριτοι των Τρικάλων Κωνσταντίνος Παπαελευθερίου και Δημητράκης Σάββας κατήγγειλαν ότι ο καδής των Τρικάλων μαζί με τους ντόπιους μπέηδες και αγάδες, «*εσήκωσαν τζομοχούρι την Τουρκίαν εις το ποδάρι, να βάλουν σπαθί εις τους ραγιάδες*». Στο σχέδιο αυτό αντιστάθηκαν οι άνθρωποι του Αλή πασά, Καμπέρης και Ισούφης του Μπεκήραγα (επικεφαλής στρατιωτικών σωμάτων). Με την ίδια επιστολή οι πρόκριτοι ζητούσαν την προστασία του Αλή πασά.⁴¹⁷ Αυτό δείχνει ότι οι πρόκριτοι των Τρικάλων —όλοι ή μερικοί από αυτούς;— ήταν αντίθετοι με το κίνημα του παπά-Θύμιου.

Σε μία άλλη επιστολή, της 27^{ης} Απριλίου 1808, που υπογράφεται από τους Οθωμανούς Usuf και EbuBekir, αρχηγούς στρατιωτικών σωμάτων, και από τον

⁴¹² Βλ. Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά*, ό. π., σ. 84· Π. Ροδάκης, *Κλέφτες*, ό. π., τ. Β', σ. 38.

⁴¹³ Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά*, ό. π., σ. 85.

⁴¹⁴ Βλ. Ν. Κασομούλης, ό. π., σ. 85 και Π. Ροδάκης, *Κλέφτες*, ό. π., τ. 2^{ος}, σελ. 39 και Κ. Σιμόπουλος, ό. π., τ. Γ1, σ. 505.

⁴¹⁵ Βλ. *Τα χειρόγραφα των Μετεώρων*, ό. π., τ. Β', χφ. 106, σ. 112.

⁴¹⁶ Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά*, ό. π., σ. 86 και Π. Ροδάκης, *Κλέφτες*, ό. π., τ. 2^{ος}, σ. 39.

⁴¹⁷ *Αρχείο Αλή πασά*, ό. π., τ. Α', σ. 738, αριθ. εγγρ. 390 (Τρίκαλα, 26 Απριλίου, 1808).

Καμπέρη (ο οποίος υπογράφει ελληνικά), αρχηγών στρατιωτικών σωμάτων, προς τον Αλή πασά γίνεται λόγος για τα πρώτα βήματα αυτής της εξέγερσης, για τις δυνάμεις των Βλαχαβαίων («*τριακόσιοι άνθρωποι*») και για την αναστάτωση που προκλήθηκε στα Τρίκαλα μεταξύ μουσουλμάνων και χριστιανών.⁴¹⁸

Ένα άλλο έγγραφο της 29^{ης} Απριλίου 1808 μας πληροφορεί πως η εξέγερση των Βλαχαβαίων προκάλεσε και δυσκολίες στην επικοινωνία με τις γύρω περιοχές, κυρίως με τα Γιάννενα.⁴¹⁹ Επίσης, μία επιστολή των Καμπέρ Μούκανη και Κωνσταντίνου Παπαελευθερίου προς τον Αλή πασά μας δίνει πληροφορίες για τις πρώτες ημέρες της εξέγερσης των Βλαχαβαίων και μάλιστα δικαιολογούνται οι ίδιοι γιατί δεν τον ενημέρωσαν πιο γρήγορα. Σύμφωνα με την ίδια επιστολή, οι αποστάτες έφθασαν στους 500 και η εξέγερση έφτασε στο «Αλασσονίτικο», όπου είχε προχωρήσει και ο καπετάν-Γιώτας. Μάλιστα, περιγράφουν με ενάργεια τη διάταξη των δυνάμεων των Βλαχαβαίων, την κατάληψη οχυρών σημείων, τον αποκλεισμό δρόμων κλπ.⁴²⁰

Σε μια άλλη επιστολή, με την ίδια ημερομηνία αποστολής (29 Απριλίου), του EbuBekir προς τον Αλή πασά μας επαναλαμβάνονται οι πρώτες πληροφορίες για αποστασία στη ΒΔ Θεσσαλία και αναφέρονται οι ενέργειές του, σε συνεργασία με τους προεστούς Λάρισας, Απτήμ μπέη και Χουσεϊν εφέντη, για την αντιμετώπιση της εξέγερσης. Αναφέρει, επίσης, ότι τις δυνάμεις που ετοίμαζαν για το «*ορδί*» (= το στρατόπεδο, την εκστρατεία) κατά των Ρώσων, ρίχτηκαν στην καταδίωξη των Βλαχαβαίων. Η πληροφορία ότι βγήκαν οι Λαζαίοι στο Λιτόχωρο διασταυρώνεται και από άλλα έγγραφα του Αρχείου. Ο Εμπού Μπεκήρ ζητάει ενισχύσεις: «*να κάνεις ταϊνι κόσμο όπου να καταφθάσει [καταπολεμήσει] τους ραγιάδες*».⁴²¹

Ένα άλλο *αρτζουχάλι* της 1^{ης} Μαΐου 1808 του Ισούφη του Μπεκήρ πόσιν (;) προς τον Αλή πασά μας πληροφορεί ότι οι Βλαχαβαίοι περικύκλωσαν «*σήμερα το ταχύ* [= ταχύ, πρωί]» τον Τάρε Βασιάρη στο χάνι του χωριού Καστράκι της Καλαμπάκας και ότι τα πιστά στον Αλή πασά στρατιωτικά σώματα της περιοχής είχαν ξεκινήσει για να τους αντιμετωπίσουν.⁴²²

⁴¹⁸ *Αρχείο Αλή πασά, ό. π., σ. 740-741. αριθ. εγγρ. 392 (Τρίκαλα, 27 Απριλίου 1808), σ. 740-741. Κατά ρου εκδότες του Αρχείου, οUsuf είναι προφανώς ο Ισούφης του Μπεκίρη, ενώ ο EbuBekir εμφανίζεται μετά από δύο ημέρες (29 Απριλίου) στη Λάρισα να συντονίζει τοπικές ενέργειες για την αντιμετώπιση της εξέγερσης των Βλαχαβαίων.*

⁴¹⁹ *Στο ίδιο, σ. 750, αριθ. εγγρ. 399 (Λάρισα, 29 Απριλίου 1808).*

⁴²⁰ *Στο ίδιο, σ. 751, αριθ. εγγρ. 400 (Τρίκαλα, 29 Απριλίου 1808).*

⁴²¹ *Στο ίδιο, σ. 752-753, αριθ. εγγρ. 401, (Λάρισα, 29 Απριλίου 1808).*

⁴²² *Στο ίδιο, σ. 758, αριθ. εγγρ. 404 (Τρίκαλα, 1 Μαΐου 1808).*

III. Η εξάπλωση της Φιλικής Εταιρείας στη Δυτική Θεσσαλία

Όπως τονίζει ο ιστορικός Βασίλης Παναγιωτόπουλος, η Φιλική Εταιρεία υπήρξε, αναμφίβολα, η σπουδαιότερη πολιτική ενέργεια του υπόδουλου Ελληνισμού, καθώς μέσω αυτής δεν οργανώθηκε μόνο η αντιοθωμανική επανάσταση των Ελλήνων, αλλά τέθηκε και το ζήτημα της εθνικής αποκατάστασης με νέους όρους. «Θεωρήθηκε δηλαδή η εθνική αποκατάσταση ζήτημα ελληνικού ενδιαφέροντος και ελληνικής ευθύνης και όχι ζήτημα που θα λυνόταν στο πλαίσιο μιας απελευθερωτικής – επεκτατικής δραστηριότητας κάποιας μεγάλης δύναμης».⁴²³

Η Φιλική Εταιρεία, λοιπόν, «με βάση τα νεωτερικά προτάγματα του πολιτικοποιημένου Διαφωτισμού και του πρώιμου ρομαντισμού», πρότεινε την αυτοτελή και αυτοδύναμη οργάνωση του έθνους το οποίο θα εκτιμούσε τις δικές του ανάγκες και με βάση αυτές θα οδηγούνταν στην επίτευξη των προσφορότερων συμμαχιών. Όσον αφορά βέβαια την εμπλοκή της Ρωσίας αξίζει να σημειώσουμε πως οι Παραδουνάβιες Ηγεμονίες και η Ρωσία ήταν στην πράξη και στη συνείδηση των Ελλήνων, μια ενδοχώρα του Ελληνισμού, όπου οι Έλληνες επαναστάτες είχαν την αίσθηση ότι ενεργούσαν μέσα στο έδαφος και για λογαριασμό της ίδιας τους της πατρίδας. Η Ρωσία ήταν γι' αυτούς μια δύναμη ισχυρή σύμμαχος, ίσως το ισχυρότερο διπλωματικό όπλο τους, αλλά η οργανωτική – προπαρασκευαστική τους δουλειά δεν εντοπιζόταν στη ρωσική συμμαχία.⁴²⁴

Η ίδρυση, τα μέλη και η δράση της Φιλικής Εταιρείας είναι γνωστά σε όλους, ωστόσο κρίνεται σκόπιμο να αναφερθούν και στην παρούσα μελέτη ορισμένα στοιχεία για τη δράση της, αλλά και πιο συγκεκριμένα στη δράση της στην περιοχή της δυτικής Θεσσαλίας.

Στην περιοχή της δυτικής Θεσσαλίας η δράση της Φιλικής Εταιρείας ήταν πολύ μικρή, όπως αποδεικνύεται από τον κατάλογο των μελών της Εταιρείας από το αρχείο του Σέκερη. Ο κώδικας 327 του τμήματος χειρογράφων της Εθνολογικής Εταιρείας περιλαμβάνει το αρχείο Σέκερη, το οποίο αναμφισβήτητα είναι η κυριότερη πηγή για την εξάπλωση της Φιλικής Εταιρείας από τον Φεβρουάριο του

⁴²³ Βλ. Βασ. Παναγιωτόπουλος, «Η Φιλική Εταιρεία, οργανωτικές προϋποθέσεις της εθνικής επανάστασης», *ΙΝΕ, ό. π.*, τ. 3^{0ς}, σ. 9.

⁴²⁴ Στο ίδιο, σ. 9-10.

1818 έως τον Ιούνιο του 1820.⁴²⁵ Ο George Frangos στη διδακτορική του διατριβή, *The Philike Etaireia, 1814-1821: a social and historical analysis*, Columbia University, 1971, όπου κάνει μία ιστορικο=κοινωνιολογική μελέτη των μελών της Φιλικής Εταιρείας, με βάση το κοινωνικό στρώμα στο οποίο ανήκαν, δεν αναφέρει τίποτα για Φιλικούς στη Θεσσαλία.

Ως Φιλικός από την περιοχή της δυτικής Θεσσαλίας αναφέρεται ο Αριστείδης Παπάς το 1818 εκ Τρίκκης της Θεσσαλίας, διδάσκαλος, 36 χρόνων.⁴²⁶ Ο Αριστείδης Παπάς μνήθηκε στη Νεάπολη της Ιταλίας, στις 25 Οκτωβρίου του 1818, από τον Χριστόδουλο Λουριώτη και στη συνέχεια ο ίδιος μύησε πολλά άτομα, όπως μάλιστα και τον Βιάρο Καποδίστρια στην Κέρκυρα περί τα τέλη του 1818 ή στις αρχές του 1819.⁴²⁷ Ο Αριστείδης Παπάς υπήρξε σπουδαίο μέλος της Φιλικής Εταιρείας, καθώς κατόρθωσε να μυήσει σε αυτή αρκετούς αγωνιστές, όπως τον Χρίστο Δ. Κονιάρη, έμπορο, 22 χρονών⁴²⁸, τον Αθανάσιο Παπά Γεωργίου Σγουρό, Κερκυραίο έμπορο, 30 χρονών⁴²⁹, τον Ιωσήφ Δημητρίου Ιερομόναχο, Πελοποννήσιο, δάσκαλο στη Χίο, 30 χρόνων⁴³⁰, καθώς και άλλους. Η τελευταία αποστολή που του ανατέθηκε ήταν να αποσπάσει την υπογραφή του Σέρβου ηγεμόνα για την υπογραφή της ελληνοσερβικής συνθήκης συμμαχίας. Κατά τη διάρκεια αυτής όμως συνελήφθη από τους Τούρκους και αυτοκτόνησε για να μην αναγκαστεί να αποκαλύψει τα μυστικά της Εταιρείας.⁴³¹ Συμπεραίνουμε λοιπόν πως η δράση του Αριστείδη Παπά ήταν ιδιαίτερα σημαντική για τη δράση και εξέλιξη της Φιλικής Εταιρείας.

Όσον αφορά τη σχέση της Φιλικής Εταιρείας με τις *τοπικές ελίτ* της εποχής αξίζει να σημειώσουμε πως τα συμφέροντα των αρματολών και των κοτζαμπάσηδων δεν ταυτίζονταν, εν πολλοίς, ούτε με τις επιδιώξεις της Φιλικής Εταιρείας αλλά ούτε και με αυτά που ενστερνιζόταν ο απλός λαός. Ο λαός έβλεπε ως εκμεταλλευτές του, τους δημογέροντες και, τελευταία, τους αρματολούς οι οποίοι εισέπρατταν τους φόρους από τους ραγιάδες στο όνομα του Αλή, αλλά τους κρατούσαν οι ίδιοι. Γενικότερα, οι αρματολοί ήθελαν να λειτουργούν ως ανεξάρτητες τοπικές αρχές.

⁴²⁵ Βλ. Βαλέριος Γ. Μέξας, *Οι φιλικοί, κατάλογος των μελών της φιλικής εταιρείας εκ του αρχείου Σέκερη*, Αθήναι 1937, σ. η'. Αξίζει να σημειώσουμε πως οι 520 Φιλικοί που υπήρχαν στον κατάλογο του κώδικα 327, δεν ανταποκρίνονταν σε καμία περίπτωση στον πραγματικό αριθμό των μνημένων στη Φιλική Εταιρεία κατά το διάστημα της αρχηγίας του Σέκερη· στο ίδιο, σ. ι'.

⁴²⁶ Στο ίδιο, σ. 21.

⁴²⁷ Βλ. Ακαδημία Αθηνών, *Η Φιλική Εταιρεία, αναμνηστικόν τεύχος επί τη, 150 ετηρίδι*, υπό Ε. Γ. Πρωτοψάλτη, Αθήναι 1964, σ. 58.

⁴²⁸ Στο ίδιο, σ. 25.

⁴²⁹ Στο ίδιο, σ. 40.

⁴³⁰ Στο ίδιο, σ. 60.

⁴³¹ Στο ίδιο, σ. 58.

Αυτό βέβαια τους έφερνε σε σύγκρουση με τους προεστούς της περιοχής τους και με τον απλό λαό, φυσικά.⁴³²

IV. Προς τη μεγάλη Επανάσταση

Στο αρματολίκι του Ασπροποτάμου ο Νικόλαος Στορνάρης εξουδετέρωσε τη δύναμη των κοτζαμπάσηδων, καθώς απέκτησε εκτός από στρατιωτική και μεγάλη πολιτική ισχύ, χάρη στην εύνοια του Αλή, γεγονός που δεν μπορούσαν να δεχθούν με τίποτε οι τελευταίοι. Για το λόγο αυτό άρχισαν να τον διαβάλλουν στον γιο του Αλή, Βελή πασά, που τότε διοικούσε το πασαλίκι των Τρικών, χωρίς ωστόσο να επιτύχουν κάτι. Όπως πολύ χαρακτηριστικά αναφέρει ο Κασομούλης στα Απομνημονεύματά του, «<Ούτως> εκέρδησα και τον Βελήπασιαν. Έμειναν <οι Προεστοί> όλοι νεκροί πλέον- χωρίς (494) χουλιάρα. Την χουλιάρα την έλαβα εγώ, και επειδή ήταν γλυκός ο τζιόρβας, άρχισα και τη βαστούσα καλά, και όποτε ήθελα τους έδιδα από ολίγον να ροφήσουν και αυτοί».⁴³³

Με την έκρηξη της Επανάστασης δημιουργήθηκαν τα πρώτα διλήμματα σχετικά με τη στάση που έπρεπε να κρατήσουν απέναντί της οι ισχυροί του τόπου, δηλαδή οι κοτζαμπάσηδες και οι αρματολοί. Είναι γεγονός ότι η στάση των αρματολών επιδέχεται πολλές ερμηνείες, πράγμα που θα επιχειρήσουμε παρακάτω. Η απόφαση ήταν ιδιαίτερα δύσκολη γι' αυτούς, διότι έπρεπε να επιλέξουν ανάμεσα στα προνόμια που τους προσέφερε η Οθωμανική Αυτοκρατορία, με την κατοχή του αρματολικιού ή να πολεμήσουν για την εθνική τους ανεξαρτησία και για τις αβέβαιες προοπτικές που θα προσέφερε αυτή στους ίδιους. Η απόφαση ήταν, οπωσδήποτε, πιο εύκολη για τους κατώτερους αρχηγούς ενόπλων οι οποίοι δεν είχαν να χάσουν κάτι και γι' αυτό οι περισσότεροι εντάχθηκαν στους κόλπους της Επανάστασης. Δυσκολότερη όμως ήταν η απόφαση για τους παλαιούς και μεγάλους αρματολούς οι οποίοι, σε κάθε περίπτωση, κινδύνευαν να χάσουν τα κεκτημένα τους. Οι τελευταίοι, τις περισσότερες φορές, επέλεξαν αν θα πολεμήσουν και με ποιους θα συνταχτούν.⁴³⁴

Το δίλημμα των αρματολών έχει τουλάχιστον λογική, αν όχι ηθική βάση. Βέβαια, δεν είμαστε σε θέση να κατανοήσουμε την ηθική της εποχής εκείνης και συνεπώς δεν μπορούμε να είμαστε απόλυτοι στις κρίσεις μας. Πιο συγκεκριμένα: ο

⁴³² Βλ. Π. Ροδάκης, *Κλέφτες, ό. π., τ. Β', σ. 205.*

⁴³³ Βλ. Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά, ό. π., σ. 318.*

⁴³⁴ Βλ. Στεφ. Π. Παπαγεωργίου, *Θέματα νεότερης ελληνικής ιστορίας, ό. π., σ. 102.*

χαρακτήρας της επανάστασης ήταν αστικός, στόχευε δηλαδή στη δημιουργία ενός σύγχρονου, συγκεντρωτικού κράτους το οποίο θα ερχόταν σε αντίθεση με τον φεουδαρχικό, εν πολλοίς, κόσμο του ελλαδικού χώρου, δηλαδή με τους προκρίτους και τους αρματολούς. Επομένως, οι κοτζαμπάσηδες και οι αρματολοί δεν θα είχαν λόγο ύπαρξης σε ένα σύγχρονο κράτος διότι, ήταν και οι δύο γέννημα θρέμμα της τουρκοκρατίας.

Επομένως, παρά τις συγκρούσεις αρματολών και κοτζαμπάσηδων προεπαναστατικά, κυρίως για τη συλλογή των φόρων, τα συμφέροντά τους κατά τη διάρκεια της Επανάστασης ταυτίζονται, σε πολλές περιπτώσεις, και θα είναι και οι δύο πλευρές εναντίον της Φιλικής Εταιρείας η οποία παίζει τον βασικότερο ρόλο στην Επανάσταση. Διότι, όπως έχω προαναφέρει οι επιδιώξεις τους και προσωπικοί τους στόχοι δεν είχαν θέση στο κράτος που επεδίωκαν να δημιουργήσουν οι Φιλικοί.

Φαίνεται, λοιπόν, πως η Φιλική Εταιρεία δεν είχε να αντιμετωπίσει μόνο τους Τούρκους αλλά και κάποιες προνομιούχες ομάδες που όφειλαν τα προνόμιά τους στην τουρκική διοίκηση και με την έκρηξη της Επανάστασης αμφιταλαντεύθηκαν αν έπρεπε να ταχθούν υπέρ της ή εναντίον της.

Όπως προανέφερα, εκείνη την εποχή υπήρχε ένας διαφορετικός κώδικας αξιών στον οποίο υπάκουαν οι κατακτημένοι. Οι τελευταίοι δεν υπάκουαν μόνο στο σουλτάνο αλλά και στις διορισμένες Αρχές του τόπου που κατοικούσαν. Με τον όρο Αρχές εννοούμε τους εκπροσώπους της τουρκικής εξουσίας από τους οποίους υπέφεραν οι χριστιανοί αλλά και τους κοτζαμπάσηδες και τους αρματολούς οι οποίοι ήταν, ως ένα βαθμό, υπεύθυνοι για τη διοίκηση του τόπου τους και για τη διατήρηση της ηρεμίας, οι μεν ασκώντας πολιτική εξουσία οι δε στρατιωτική. Όταν λοιπόν έβλεπαν ότι ο τόπος τους κινδύνευε από τους Τούρκους, προκειμένου να υπερασπιστούν τα συμφέροντα των ραγιάδων και τα δικά τους ασφαλώς, δεν δίσταζαν να έρθουν σε συμφωνία μαζί τους και να συνάψουν τα περίφημα *καπάκια*.

Με τον όρο *καπάκια* εννοούμε «τις ιδιότυπες συμφωνίες ειρήνης που συνάπτουν ντόπιοι Έλληνες οπλαρχηγοί με τους Τούρκους στα χρόνια της Επανάστασης του 1821 και αφορούν στη ρύθμιση των σχέσεων των τουρκικών αρχών και των ενόπλων μιας περιοχής, στο πλαίσιο πάντα των αρματολικών διεκδικήσεων εκ μέρους των οπλαρχηγών και των αρματολικών εκχωρήσεων εκ μέρους των Τούρκων».⁴³⁵ Βέβαια, τα *καπάκια* δεν κάνουν την εμφάνισή τους, για

⁴³⁵ Βλ. Δ. Θ. Τσιάμαλος, *Οι αρματολοί της Ρούμελης*, ό. π., σελ. 364.

πρώτη φορά, κατά την Επανάσταση του 1821, αλλά έχουν τις ρίζες τους προεπαναστατικά και ταυτίζονται με το φαινόμενο του αρματολισμού και το γνωστό προσκύνημα.⁴³⁶

Η ιστοριογραφία παρουσίασε τα *καπάκια* είτε ως προδοσία απέναντι στο έθνος είτε ως κοροϊδία απέναντι στους Τούρκους, τα λεγόμενα «*ψευτοκαπάκια*». Τα *καπάκια* γινόνταν ως εξής: παρουσιαζόταν ο απεσταλμένος της κατακτημένης κοινωνίας στον αξιωματούχο της οθωμανικής διοίκησης για να «προσκυνήσει», δηλαδή για να δηλώσει την υποταγή του. Με τον ίδιο τρόπο γίνονταν και προεπαναστατικά. Τα *καπάκια* δεν τελεσφόρησαν κατά τη διάρκεια της Επανάστασης διότι η ελληνική Διοίκηση ακολουθούσε τη δική της στρατηγική και, πολλές φορές, έμπαινε εμπόδιο στις συμφωνίες τους.⁴³⁷

Η ελληνική Διοίκηση μάλιστα ονόμαζε προδότες και *τουρκολάτρες* τους αρματολούς που συνήπταν *καπάκια* με τους Τούρκους, οι ίδιοι οι αρματολοί όμως πίστευαν ότι με αυτό τον τρόπο υπερασπίζονταν την κατακτημένη κοινότητα στο σύνολο της από το μένος του κατακτητή. Θεωρούσαν, επομένως, ότι κέρδιζαν χρόνο με αυτή τους την τακτική και για αυτό άλλωστε μιλάμε για «*ψευτοκαπάκια*». Σε τελική όμως ανάλυση και οι Τούρκοι κέρδιζαν χρόνο για να ανασυντάξουν τις δυνάμεις τους και να επιτεθούν εκ νέου στους επαναστατημένους. Άρα θα μπορούσαμε να πούμε πως τα *καπάκια* περισσότερο έβλαψαν την ελληνική Επανάσταση παρά την ωφέλησαν. Βέβαια, οι κατηγορίες για προδοσία και τουρκολατρία αποτελούν ετεροχρονισμένες αναλύσεις και καλό θα ήταν να εξετάζουμε το θέμα των *καπακιών* μόνο στη συγκεκριμένη εποχή που γίνονται.⁴³⁸

Ο διάλογος που ακολουθεί έγινε μεταξύ του Ν. Στορνάρη, αρματολού του Ασπροποτάμου, και του Γ. Καραϊσκάκη, αρματολού των Αγράφων, και αποτυπώνει πλήρως το κλίμα της εποχής.

«- *Ειρήνην αρκετήν είχαμεν αναμεταξύ μας [ημών και των Τούρκων], Καραϊσκάκη, και εστείλαμεν <ακόμην> και ζωντανόν και κεφάλι <σκοτωμένου δια> να τους απατήσωμεν, όταν όμως τους ήλθεν ο καιρός, είδες τα κερατοπροβλήματα τους. Είναι Τούρκοι, είναι άπιστοι, και ζητούν ειρήνην δια άλλην καμμίαν κωλοσφίζιν οπού έχουν.[...].*

⁴³⁶ Στο ίδιο, σ. 365 και βλ. Ν. Γ. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή επανάσταση και εικοσιένα*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 1993, σελ. 174-175.

⁴³⁷ Ν. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή επανάσταση*, ό. π., σ. 174-176.

⁴³⁸ Στο ίδιο, σ. 171-178 και Δ. Τσιάμαλος, *Οι αρματολοί της Ρούμελης* ό. π., σ. 361-380.

- Έχεις δίκαιον, λέγει [ο Καραϊσκάκης], αδελφέ Στορνάρη, χάριν όμως της ασθένειας μου, έως να αναλάβω, ας κλείσωμεν μίαν ειρήνην.[...].
- Τέλος πάντων, λέγει ο Στορνάρης, αν δια τας ανάγκας αποφάσισης [Καραϊσκάκη] να κλείσωμεν μίαν προσωρινήν ειρήνην, οποία είναι τα ζητήματα μας <από τους Τούρκους;>. Είμαι γνώμης, επαναλαμβάνει, τώρα οπού ηύραμεν την αδυναμίαν των, να κάμωμεν καν τοιαύτας συνθήκας ώστε, χρείας τυχούσης τυχούσης, την παραμικράν έλλειψιν αν ιδούμεν, να κινηθώμεν. Δηλαδή να έχωμε εν άρθρον: Οψέποτε ήθελαν παραβή εν εκ των κεφαλαίων της συνθήκης μας, η συνθήκη να είναι διαλυμένη».

Το αρματολίκι του Ασπροποτάμου, καθώς ήταν ένα πολύ ισχυρό αρματολίκι, έπαιξε κι αυτό ρόλο στις εξελίξεις της επαναστατικής περιόδου. Διαδόθηκαν και εκεί οι ιδέες της Φιλικής Εταιρείας, όπως και στις υπόλοιπες περιοχές της Ελλάδας. Ένας από τους πρώτους που μυήθηκαν ήταν ο Χριστόδουλος Χατζηπέτρος που ανήκε στη μεγάλη οικογένεια των Χατζηπετραίων από το χωριό Βετέρνικο της Πίνδου, ο οποίος τότε υπηρετούσε ως γραμματικός στην αυλή του Αλή πασά στα Γιάννενα. Αλλά, όπως αναφέρεται σε διάφορες πηγές, στην πραγματικότητα τον κρατούσε ως όμηρο ο πασάς για να μπορεί να ελέγχει τον πατέρα του Γούσιο Χατζηπέτρο, μεγάλο κοτζαμπάση της περιοχής. Άλλοι μυημένοι στη Φιλική από τον Ασπροπόταμο ήταν ο Γούσιος Χατζηπέτρος, ο οποίος μυήθηκε από το γιο του, και οι καπεταναίοι Ν. Στορνάρης, Γρηγόρης Λιακατάς, Νάσιος Μάνταλος, Γιαννάκης Χατζηπέτρος, αδερφός του Χριστόδουλου, Παπαθανάσης Οικονόμου από τον Κλινοβό Καλαμπάκας ο οποίος στη συνέχεια μύησε πολλούς ιερείς της περιοχής και των Μετεώρων, Αδάμης Περγωτής, προεστός από το χωριό Πύρα Ασπροποτάμου, Παπαποστόλης Χατζής, κ. ά.⁴³⁹ Μετά την έκρηξη της Επανάστασης αυτοί ήταν που ανέλαβαν την ηγεσία του Αγώνα στο αρματολίκι του Ασπροποτάμου.

Όταν ο σουλτάνος επικήρυξε τον Αλή, οι κλεφτοκαπεταναίοι πήραν τα όπλα, άλλοι για να τον πολεμήσουν και άλλοι για να τον υπερασπιστούν. Το όφελος όμως ήταν μεγάλο για τους Έλληνες διότι με αυτό το πρόσχημα εξοπλίστηκαν οι Έλληνες των βουνών.⁴⁴⁰ Στη συνέχεια, όταν τα σουλτανικά στρατεύματα πέρασαν στην Ήπειρο για να χτυπήσουν τον Αλή, οι Ασπροποταμίτες οπλαρχηγοί βρήκαν την ευκαιρία να ξεσηκωθούν με τη βοήθεια του αρματολικιού των Αγράφων. Κήρυξαν

⁴³⁹ Βλ. Ν. Γιαννούλης, *Το αρματολίκι των Τρικάλων και οι Στορναραίοι*, ό. π., σ. 45-46.

⁴⁴⁰ Βλ. *ΙΕΕ*, τ. ΙΒ', ό. π., σ. 71-72.

την Επανάσταση την 5^η Ιουλίου 1821. Το σχέδιό τους ήταν με τη βοήθεια του αρματολού των Αγράφων Σταμούλη Γάτσου να επιτεθούν στους Τούρκους των Τρικάλων και μετά να έχουν να αντιμετωπίσουν μόνο το στρατό από τα Γιάννενα. Βέβαια, η επίθεση εναντίον των Τούρκων θα γινόταν δήθεν στο όνομα του Αλή πασά. Στην πραγματικότητα όμως ήθελαν να επιτεθούν εναντίον του τουρκικού στρατού που έδρευε στο σαντζάκι Τρικάλων.⁴⁴¹

Η πρώτη τους επαναστατική ενέργεια ήταν η αναίτια εξόντωση 70 Τούρκων στρατιωτών που βρέθηκαν τυχαία στα χωριά του Ασπροποτάμου. Στη συνέχεια αποφάσισαν να καταλάβουν την πόλη των Τρικάλων. Ωστόσο απέτυχαν να χτυπήσουν τους Τούρκους και ο αρματολός των Αγράφων αναγκάστηκε να προσκυνήσει. Μάλιστα όταν οι Ασπροποταμίτες οπλαρχηγοί του ζήτησαν βοήθεια, αυτός απείλησε ότι θα τους πολεμήσει στο πλευρό των Τούρκων. Έτσι, έληξε άδοξα η Επανάσταση στον Ασπροπόταμο.⁴⁴²

Όταν οι Τούρκοι των Τρικάλων πληροφορήθηκαν τα γεγονότα προχώρησαν στην αντεπίθεση. Άλλοι κινήθηκαν ενάντια στον Γρηγόρη Λιακατά, που φύλαγε τα στενά του Κλινοβού, άλλοι κατά του Χριστόδουλου Χατζηπέτρου, που ήταν οχυρωμένος στο χωριό Πρόδρομος, στα ριζά του Κόζιακα, κι άλλοι εναντίον του Νικολού Στορνάρη στο χωριό Πόρτα.⁴⁴³ Οι αρματολοί μπόρεσαν να αποκρούσουν τις επιθέσεις των Τούρκων στα Τρίκαλα. Τα πράγματα άλλαξαν όμως στις 29 Ιουλίου 1821, όταν οι Τούρκοι εισέβαλαν στον Ασπροπόταμο κατέπνιξαν την εξέγερση και κέρδισαν τη μάχη. Ακόμη, έκαψαν αρκετά χωριά της περιοχής, όπως την Πόρτα, το Δραμίζι και την Τίρνα.

Μετά από αυτή την ήττα αναγκάστηκε και ο Στορνάρης να έρθει σε συμβιβασμό με τους Τούρκους, με τον όρο να στείλει τους καθιερωμένους φόρους και να μην επιτεθούν οι Τούρκοι στρατιώτες στο αρματολίκι του. Βλέπουμε και εδώ δηλαδή τα *καπάκια* που έκανε ο Στορνάρης με τον Ομέρ Βρυώνη, έτσι ώστε να διακόψει την ορμή των Τούρκων και να τους κατευνάσει. Τα *καπάκια* με τους Τούρκους θα κρατήσουν μέχρι το 1822.⁴⁴⁴

Τα *καπάκια* βέβαια δεν ευνόησαν μόνο τον Στορνάρη που ήθελε να προστατέψει το αρματολίκι του, αλλά και τους Τούρκους οι οποίοι, στο μεταξύ, είχαν καταλάβει ότι οι Έλληνες ενεργούσαν πλέον για δικό τους όφελος και μέσω

⁴⁴¹ Ν. Γιαννούλης, *Το αρματολίκι των Τρικάλων και οι Στορναραίοι*, σ. 47-49 και *ΙΕΕ*, ό. π., σ. 70 κ. εξ.

⁴⁴² Ν. Γιαννούλης, *Το αρματολίκι των Τρικάλων και οι Στορναραίοι*, σ. 49 και *ΙΕΕ*, ό. π., σ. 161-162.

⁴⁴³ Ν. Γιαννούλης, *Το αρματολίκι των Τρικάλων και οι Στορναραίοι*, ό. π., 49.

⁴⁴⁴ Στο ίδιο, σ. 50-51.

των *καπακιών* εμπόδισαν τους αρματολούς της Θεσσαλίας να ενωθούν εναντίον τους. Αν συνέβαινε αυτό οι αρματολοί θα τους έκοβαν την επικοινωνία με τη νότια Ελλάδα, διότι οι Τούρκοι δεν θα μπορούσαν να φέρουν ενισχύσεις από τη Μικρά Ασία και πιθανότατα η Επανάσταση στη νότια Ελλάδα θα επικρατούσε πολύ εύκολα.

Συμπεραίνουμε λοιπόν πως τα *καπάκια* έκαναν κακό στην Επανάσταση, αλλά δεν πρέπει να επιρρίψουμε όλες τις ευθύνες στους καπεταναίους, διότι ευθύνες είχε και η ελληνική Διοίκηση η οποία δεν τους βοηθούσε και, πολλές φορές, τους ανάγκαζε να ακολουθήσουν αυτή την πρακτική.⁴⁴⁵

Τέλος, μπορεί η Επανάσταση να έληξε άδοξα στον Ασπροπόταμο, όμως αρκετούς να ξεσηκωθούν και να πολεμήσουν σε μεταγενέστερες μάχες, όπως ο Σταθάκης Χατζηπέτρος κάτοικος Τρικάλων, ο Δημήτρης Καραγκούνης από τα Μεγάλα Καλύβια των Τρικάλων, κ. ά.⁴⁴⁶

⁴⁴⁵ Στο ίδιο, σ. 51.

⁴⁴⁶ Στο ίδιο, σ. 51-52

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Φτάνοντας στο τέλος της παρούσας εργασίας μπορώ να πω ότι έχουμε σχηματίσει, στο μέτρο του δυνατού φυσικά, μια σφαιρική εικόνα για την οικονομία και κοινωνία της της δυτικής Θεσσαλίας κατά την περίοδο της ένταξής της στο γιαννιώτικο πασαλίκι (τέλη 18^{ου} αιώνα – 1821). Βέβαια, πληρέστερη εικόνα έχουμε για την περιοχή των Τρικάλων και όχι τόσο για την περιοχή της Καρδίτσας, καθώς η τελευταία υπαγόταν στα Τρίκαλα.

Ένα πολύ σημαντικό γεγονός που επηρέασε σε πολλά επίπεδα την πόλη των Τρικάλων ήταν η εξέγερση του 1770 (*Ορλωφικά*). Η πόλη λεηλατήθηκε, η αγορά καταστράφηκε, πολλοί Τρικαλινοί έχασαν τη ζωή τους και παρατηρήθηκε μεγάλη αύξηση στις τιμές των προϊόντων. Γεγονός που μπορούμε να φανταστούμε πως δυσκόλεψε ακόμη περισσότερο τη ζωή των κατοίκων της περιοχής. Από τα αντίποινα των *Ορλωφικών*, δεν μπόρεσαν να γλιτώσουν και οι μονές της περιοχής. Επίσης, τα *Ορλωφικά* άλλαξαν τα δημογραφικά δεδομένα των Τρικάλων, καθώς πολλοί αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τις εστίες τους και να καταφύγουν στα βουνά προκειμένου να γλιτώσουν τα αντίποινα.

Η ένταξη της Θεσσαλίας στο πασαλίκι του Αλή πασά, γύρω στα τέλη του 18^{ου} αιώνα, την οποία εξουσίασε είτε άμεσα ο ίδιος είτε έμμεσα, μέσω του γιου του, Βελή πασά, ο οποίος χρημάτισε δύο φορές διοικητής της, είναι ένα γεγονός που έπαιξε καθοριστικό ρόλο γι' αυτήν την περιοχή. Αν εξαιρέσουμε κάποιες θετικές όψεις αυτής της διοίκησης (για παράδειγμα τη βελτίωση του οδικού δικτύου και την ασφάλεια κατά τις μετακινήσεις) οι συνέπειες της ήταν πολύ αρνητικές για τον ντόπιο πληθυσμό, ιδίως για τον χριστιανικό: υπερφορολόγηση, αυθαίρετες εισπράξεις φόρων, αρπαγές γαιών χωρικών και μετατροπή τους σε τσιφλίκια κλπ.

Η δυτική Θεσσαλία, όπως και ολόκληρη η Θεσσαλία, μια περιοχή με μεγάλες εκτάσεις γης, συντέλεσε στην ανάδειξη του Αλή πασά αλλά και του γιου του Βελή στους μεγαλύτερους γαιοκτήμονές της. Ο Αλής και ο Βελής μεταχειρίζονταν κάθε τρόπο προκειμένου να διατηρούν αλλά και να αυξάνουν την περιουσία τους, η οποία βέβαια δεν αφορούσε μόνο εκτάσεις γης. Σημαντική ακίνητη περιουσία διέθεταν και οι μονές Βαρλαάμ Μετεώρων και Δουσίκου, παρόλες τις δυσκολίες που ενέσκηψαν στα τέλη του 18^{ου} αιώνα.

Η γεωμορφολογία του εδάφους (εύφορο έδαφος, στο μεγαλύτερο μέρος του, αλλά και ορεινοί όγκοι στα δυτικά και βορειοδυτικά) καθόρισε και τις ασχολίες των κατοίκων, οι περισσότεροι από τους οποίους ασχολήθηκαν με τη γεωργία, την κτηνοτροφία, αλλά και με το εμπόριο. Πιο συγκεκριμένα, στην περιοχή που εξετάζουμε υπήρχε σημαντική οικονομική ανάπτυξη η οποία οφειλόταν στις πρώτες ύλες που παρήγε. Έτσι, η αναπτυγμένη κτηνοτροφία της περιοχής των Τρικάλων συντέλεσε και στην ανάπτυξη της υφαντουργίας και μεταξουργίας. Η ανάπτυξη της βιοτεχνίας οδήγησε, με τη σειρά της, και στην ανάπτυξη του εμπορίου. Επίσης, πολλοί κάτοικοι της περιοχής ήταν αγωγιάτες, καθώς γνώριζαν αρκετές διαδρομές, λόγω της νομαδικής ζωής που ζούσαν. Το επάγγελμα αυτό θα μπορούσαμε να πούμε πως ευνοήθηκε ιδιαίτερα από τον Αλή πασά, ο οποίος είχε συμβάλλει τα μέγιστα στην ασφαλή διέλευση ανθρώπων και εμπορευμάτων στο οδικό δίκτυο.

Όπως προαναφέραμε η οικονομική ανάπτυξη της περιοχής φαίνεται και από το γεγονός πως στην περιοχή των Τρικάλων υπήρχαν αρκετές συντεχνίες και μάλιστα υπήρχε και μία γυναικεία. Οι συντεχνίες αυτές, που είχαν δημιουργηθεί, όπως και αλλού, για να προστατεύουν τα διάφορα επαγγέλματα, έπαιξαν πολύ σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη της τοπικής οικονομίας, ιδίως στην πόλη των Τρικάλων. Επίσης, λειτουργούσε βδομαδιάτικο παζάρι, αλλά και ετήσιο το οποίο συγκέντρωνε πολύ κόσμο. Το πιο ξακουστό παζάρι βέβαια της περιοχής ήταν αυτό του Μοσχολουρίου, το οποίο συγκέντρωνε κόσμο από όλα τα μέρη της Ελλάδας, ακόμη και από το εξωτερικό, και συνέβαλε αποφασιστικά στην ανάπτυξη της εμπορικής κίνησης όχι μόνο στη Θεσσαλία αλλά και ευρύτερα σε όλο τον ελλαδικό χώρο.

Παρόλες όμως τις πολλές (γεωργικές, κτηνοτροφικές και βιοτεχνικές) τους δραστηριότητες οι κάτοικοι δεν ευημερούσαν, καθώς, όπως είπαμε, έπρεπε να αντιμετωπίσουν τη βαριά φορολογία που τους επέβαλλε ο Αλή πασάς, αλλά και γενικότερα οι μηχανισμοί της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Βέβαια, εκτός από τα παραπάνω οι κάτοικοι αντιμετώπιζαν πολλές φορές θεομηνίες αλλά και επιδημίες που άλλαζαν τα δημογραφικά δεδομένα της περιοχής.

Σχετικά με τον πληθυσμό διαπιστώσαμε πως ήταν ανάμεικτος: υπήρχαν Οθωμανοί Τούρκοι, Χριστιανοί, Αλβανοί, Εβραίοι και Βλάχοι με αριθμητική υπεροχή του μουσουλμανικού στοιχείου στα αστικά ή ημιαστικά κέντρα (κυρίως στα Τρίκαλα). Οι χριστιανοί κατοικούσαν εκτός των τειχών σε συνοικισμούς που αποκαλούνταν *βαρόσια*, όπως και στην πόλη των Τρικάλων, όπου ακόμη και σήμερα υπάρχει η συνοικία Βαρούσι, στην οποία είναι συγκεντρωμένος μεγάλος αριθμός

Εκκλησιών. Ακόμη, κάθε εθνοθησκευτική ομάδα είχε το δικό της χώρο μέσα στην πόλη. Στην περιοχή των Τρικάλων, παρόλο που το μουσουλμανικό στοιχείο υπερεπέρυσε έναντι του χριστιανικού, οι χριστιανοί «κυβερνούσαν» την πόλη, λόγω της καλής τους οικονομικής κατάστασης. Από τις πηγές που μελετήσαμε δεν φάνηκε να υπήρχαν εντάσεις και ιδιαίτερα προβλήματα στη συμβίωση των διαφόρων εθνοθησκευτικών ομάδων, αν εξαιρέσουμε, ίσως, την περίοδο των *Ορλωφικών*. Αλλά σ' αυτή την περίπτωση, οι αναστατώσεις της οικονομικής και κοινωνικής ηρεμίας της περιοχής προήλθαν από εξωγενείς και όχι από ενδογενείς παράγοντες: από επιδρομείς Τουρκαλβανούς

Βασικό ρόλο στην Εκπαίδευση —και όχι μόνο σ' αυτήν— διαδραμάτισαν και οι μονές των Μετεώρων, που συνέβαλαν, οπωσδήποτε, στην καλλιέργεια των γραμμάτων στην ευρύτερη περιοχή κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, με τους μορφωμένους ιεράρχες που βρίσκονταν σε αυτές. Ακόμη υπήρχαν σχολεία σε περιοχές της δυτικής Θεσσαλίας στα οποία μάλιστα, δίδαξαν και σπουδαίοι δάσκαλοι. Σίγουρα, κάποιο ρόλο διαδραμάτισε και η ανοχή του Αλή πασά σε ζητήματα παιδείας και θρησκείας.

Οι ορεινοί όγκοι στα δυτικά και βορειοδυτικά της εξεταζόμενης περιοχής (Πίνδος και Χάσια) ευνόησαν την ανάπτυξη της ληστείας και της κλεφτουριάς. Οι *κλέφτες*, ζώντας στην παρανομία, ήταν το αντίπαλο δέος για την οθωμανική εξουσία και γι' αυτό θεωρούνταν από τους χριστιανούς ως προστάτες του, παρόλο που και αυτοί υφίσταντο συχνά τις συνέπειες της ληστρικής τους δραστηριότητας. Όπως είδαμε, οι σχέσεις μεταξύ *κλεφτών* και αρματολών ήταν πολύ στενές, παρά το ότι οι πρώτοι εκπροσωπούσαν την παρανομία και οι δεύτεροι τη νομιμότητα. Δεν είναι, λοιπόν, τυχαίο ότι στην περιοχή αυτή, με την πολύ μεγάλη ανάπτυξη του φαινομένου της κλεφτουριάς, δημιουργήθηκαν μερικά από τα μεγαλύτερα αρματολίκια στον οθωμανοκρατούμενο ελλαδικό χώρο. Ξακουστά ήταν τα αρματολίκια της Πίνδου και των Χασίων, στα οποία δρούσαν αρκετοί από τους μετέπειτα αγωνιστές της Επανάστασης. Ιδιαίτερα σημαντική για την εποχή ήταν και η Επανάσταση του παπά Θύμιο Βλαχάβα, ένας από τους πρώτους ξεσηκωμούς του 19^{ου} αι.. Για τη Φιλική Εταιρεία δεν μπορέσαμε να βρούμε πολλές πληροφορίες, καθώς το πιθανότερο είναι πως ελάχιστοι κάτοικοι των Τρικάλων και της Καρδίτσας ήταν ενταγμένοι στους κόλπους της, χωρίς αυτό όμως να σημαίνει πως δεν υπήρξαν αγωνιστές, αν και τα κριτήρια κάθε εποχής για το τι αγώνίζεται κανείς είναι διαφορετικά.

Με όλες αυτές τις συντελούμενες αργοκίνητες διεργασίες (σε πολιτικό, οικονομικό και, εν γένει, οικονομικό επίπεδο), η περιοχή της δυτικής Θεσσαλίας έμπαινε στον Αγώνα της εθνικής ανεξαρτησίας, τη στιγμή μάλιστα που αποχωρούσε (με την εξόντωσή του από το προσκήνιο της ιστορίας ο Αλή πασάς. Ένας περιφερειακός ηγεμόνας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η παρουσία του οποίου, για τριάντα περίπου χρόνια, στον θεσσαλικό χώρο έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην ιστορική του πορεία. Ποια θα ήταν, άραγε, η μοίρα αυτής της περιοχής, χωρίς την παρουσία εκεί του μουσουλμάνου Βοναπάρτη;

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. ΠΗΓΕΣ

- Αραβαντινός Παναγιώτης, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, ρ. Α' - Β', Αθήνα 1856.
- _____, *Ιστορία του Αλή Πασά του Τεπελενλή*, τ. Α'-Β', εν Αθήναις 1895 (φωτομηχανική ανατύπωση, Αθήνα 1979).
- _____, *Περιγραφή της Ηπείρου εις μέρη τρία*, Μέρος β', εισαγωγή Κ. Θ. Δημαρά, επιμέλεια, ευρετήριο, Ε. Ι. Νικολαΐδου, εκδόσεις Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 1984.
- Αρχείο Αλή πασά, Γεναδείου Βιβλιοθήκης*, έκδοση- σχολιασμός- ευρετήρια: Βασίλης Παναγιωτόπουλος με τη συνεργασία των Δημήτρη Δημητρόπουλου και Παναγιώτη Μιχαηλάρη, τόμος Α-Δ', έκδ. Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 2007-2009.
- Bjornstahl J. J., *Το οδοιπορικό της Θεσσαλίας 1779*, εκδ. Τα τετράδια του Ρήγα, Θεσσαλονίκη 1979.
- Γιαννούλης Ν. Κ., *Κώδικας Τρίκκης*, Αθήνα 1980.
- Καλούσιος Δημήτριος, «Η Ιερά μονή του Δουσίκου, απανταχούσες και μπουγιουρδί 1633- 1818», *ΘΗ* 53 (2008), σ.177-202.
- Κασομούλης Νικόλαος, *Ενθυμήματα στρατιωτικά της επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833*, εκδ. Γ. Βλαχογιάννης, τ. Α', Αθήνα 1939.
- Λαΐου Ν. Σοφία, *Τα οθωμανικά έγγραφα της μονής Βαρλαάμ Μετεώρων 16^{ος} – 19^{ος} αι.*, έκδοση Ακαδημία Αθηνών, Κέντρο Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 2011.
- Λαμπρίδης Ιωάννης, «Ο Τεπελενλής Αλή Πασάς», ανατ. στο *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, τ. 2/τχ. 2 (Ιωάννινα 1993).
- Leake M. William, *Η Θεσσαλία (1805-1810), από το ημερολόγιο του Άγγλου περιηγητού William Leake*, μτφ. αιδ. Γεωργίου Δ. Στάθη, τύποις υιών Σωτ. Σχοινά, Βόλος 1969.
- Leake M. William, «Ταξίδι στη Θεσσαλία 1809-1810», μτφρ. Βασίλης Ευ. Αργυρούλης και σχόλια Κ. Σπανός), *ΘΗ*, τ. 37^{ος}, 38^{ος}, Λάρισα 2000, σ. 126-144.
- Leake M. William, «Ταξίδι στη Θεσσαλία 1805», μτφρ. Βασίλης Ευ. Αργυρούλης και σχόλια Κ. Σπανός), *ΘΗ*, τ. 39^{ος} (Λάρισα 2001), σ. 7-24.
- Μέξας Γ. Βαλέριος, *Οι φιλικοί, κατάλογος των μελών της φιλικής εταιρείας εκ του αρχείου Σέκερη*, Αθήναι 1937.

-Μπωζούρ Φέλιξ, *Πίνακας του εμπορίου της Ελλάδος στην Τουρκοκρατία (1787-1797)*, Παρίσι 1800, μτφ. Ελένης Γαρίδη, εισαγωγή, επιμέλεια, σχολιασμός, Τάσου Βουρνά, εκδ. αφων Τολίδη, Αθήνα 1974.

-Πουκεβίλ Φραγκίσκος – Κάρολος- Ούγγος – Λαυρέντιος, *Ταξίδι στην Ελλάδα, Μακεδονία, Θεσσαλία*, μτφρ. Νίκη Μολφέτα, εκδ. Αφών Τολίδη, Αθήνα 1995.

-Σπανός Κώστας, *Θεσσαλικές Ενθυμήσεις 1404 – 1881, (τόμος Α΄: 1404 – 1799)*, Λάρισα 2011.

-_____, *Θεσσαλικές Ενθυμήσεις 1404 – 1881, (τόμος Β΄: 1404 – 1881)*, Λάρισα 2014.

-*Τα χειρόγραφα των Μετεώρων*, έκδοση εκ των καταλοίπων του Νίκου Α. Βέη, τόμ. Β΄ (Τα χειρόγραφα της Μονής Βαρλαάμ), εκδ. Ακαδημία Αθηνών, Αθήναι 1984.

-*Το δημοτικό τραγούδι: κλέφτικα* (επιμ.) Αλέξης Πολίτης, εκδόσεις Ερμής, Αθήνα 1973.

B. ΜΕΛΕΤΕΣ

I. Ελληνόγλωσσες

-Αγγελομάτη – Τσουγκαράκη Ελένη, *1821 Η γέννηση ενός έθνους- κράτους, Η προεπαναστατική Ελλάδα*, Α΄ τόμος, εκδ. ΣΚΑΪ, 2010.

-Αναστασόπουλος Αντώνης, «Οι χριστιανοί στην τουρκοκρατία και οι οθωμανικές πηγές: η περίπτωση της Βέροιας, π. 1760-1770», *Αριάδνη* 9 (2003).

-Ανωγιάτης – Πελέ Δημήτρης, «Δημογραφικές πληροφορίες για την Ελλάδα από περιηγητές (1800-1820)», *Μνήμων* 10 (1985), σ. 1-16.

-Αρσενίου Αρσ. Λάζαρος, *Η Θεσσαλία στην τουρκοκρατία*, εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα 1984.

-Ασδραχάς Ι. Σπύρος κ. άλ., *Ελληνική οικονομική ιστορία, ιε΄- ιθ΄ αιώνας*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2003, τ. 1^{ος}.

-Ασδραχάς Ι. Σπ., *Ελληνική κοινωνία και οικονομία, ιη΄ και ιθ΄ αι., (υποθέσεις και προσεγγίσεις)*, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1988.

-_____, «Οικονομία [1669-1821]», *ΙΕΕ*, τ. ΙΑ΄ (Αθήνα 1975), σ. 159-188.

-_____, «Τουρκοκρατία - Λατινοκρατία: οι γενικοί χαρακτήρες της ελληνικής ιστορίας 1453- 1770», *ΙΝΕ*, τ. 1^{ος}, Αθήνα 2003.

-_____, «Φορολογικές και περιοριστικές λειτουργίες των κοινοτήτων στην τουρκοκρατία», *Τα Ιστορικά*, τ. 3/τχ. 5 (1986). σ. 229-258.

-_____, «Οι πρωτόγονοι της εξέγερσης». Εφημ. "Η Καθημερινή", Επτά Ημέρες, (Κυριακή 21 Μαρτίου 1999), Αφιέρωμα *Κλεφταρματολοί*, σ. 6-8.

- Αυγουστίνου Όλγα, *Ιδανικά Ταξίδια, Η Ελλάδα στη γαλλική ταξιδιωτική λογοτεχνία, 1550-1821*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2003.
- Βακαλόπουλος Απόστολος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Β΄, 2^η έκδοση, Θεσσαλονίκη 1976.
- _____, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Δ΄, Θεσσαλονίκη 1973.
- _____, «Νέα στοιχεία για τα ελληνικά αρματολίκια και για την επανάσταση του Θύμιου Μπλαχάβα στη Θεσσαλία στα 1808», *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 9 (1965), σ. 229-251.
- _____, «Η θέση των Ελλήνων και οι δοκιμασίες τους υπό τους Τούρκους», *ΙΕΕ*, τ. Ι΄ (Αθήνα 1974), σ. 22-91.
- Βέης Νικόλαος, «Συμβολή εις την ιστορίαν των μονών των Μετεώρων», *Βυζαντίς* 1 (1909).
- Γεωργιάδου Νικολάου, *Θεσσαλία*, Περιφερειακές Εκδόσεις Έλλα, Λάρισα 1995.
- Γιαννούλης Ν. , *Το αρματολίκι του Ασπροποτάμου και οι Στορναραίοι*, Η΄ Ιστορικά Τρικάλων, έκδοση Ε.Μ.Ο.Τ. - << ΜΕΤΕΩΡΑ >> Τρικάλων, Αθήνα 1981.
- Γιακωβάκη Νάσια, *Ευρώπη μέσω Ελλάδας. Μια καμπή στην ευρωπαϊκή αυτοσυνείδηση, 17ος-18ος αιώνας*, Εστία, Αθήνα 2006.
- Γιαννόπουλος Ιωάννης, «Τα τσιφλίκια του Βελή πασά υιού του Αλή πασά», *Μνήμων* 2 (1972), σ.135- 147.
- Γιούργος Κωστής, Κλεφταρματολοί, «Ένα χρονικό των ορέων από την τουρκοκρατία στην Αντίσταση», Εφημ. *Ἡ Καθημερινή*, *Επτά Ημέρες* (21 Μαρτίου 1999), σ. 2-3.
- Γριτσόπουλος Τάσος Αθ., *Ιστοριογραφία του Αγώνος (1821)*, Αθήνα 2003 [ανατύπωση από την α΄ έκδοση στη *Μνημοσύνη* 3 (1970-71), σ. 33-253].
- Δημητρόπουλος Δημήτρης, «*Η κατάσταση των Ελλήνων: Ο πληθυσμός [1770-1821]*», *ΙΝΕ*, τ. 1^{ος}, 2003, σ. 75-86.
- _____, «Ιστοριογραφικές χρήσεις των προστατιστικών μαρτυριών για τον πληθυσμό», *Πρακτικά Δ΄ Διεθνούς Συνεδρίου, Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας, 1833-2002*, τ. Β΄, Αθήνα 2004, σ. 50-76.
- Δρούλια Λουκία, «Ταξίδια, πλοία και περιηγητές», στον συλλογικό τόμο *Το Ταξίδι από τους αρχαίους έως τους νεότερους χρόνους*, έκδ. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (Ε.Ι.Ε) στη σειρά Επιστήμης Κοινωνία, Ειδικές Μορφωτικές Εκδηλώσεις. Αθήνα 2003, σ. 7-13.

-Ευθυμίου Μαρία, «Οι συντεχνίες, η κρατική οργάνωση των τεχνών και επαγγελματιών», στο *ΙΝΕ*, τ. 2^{ος}, 2003, σ.325-338.

-Ζαχαριάδου Ελισάβετ, «Ιστορική καταγωγή του αρματολισμού», Εφημ.. *Ἡ Καθημερινή*, *Επτά Ημέρες* (21 Μαρτίου 1999). σ. 4-5.

-İnalcik Halil, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η κλασική εποχή*, μτφρ. Μιχ. Κοκολάκης, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1995.

-_____, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η κλασική εποχή 1300-1600*, εκδ. Αλεξάνδρειας, Αθήνα 1992.

-İnalcik Halil – Quataert Donald, *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, τόμ. Α' 1300-1600 μτφρ. Μαρίνος Σαρηγιάννης, τ. Β' 1600-1914, μτφρ. Μαρίνα Παπαδημητρίου, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2008, 2011 [αγγλική έκδ. Καίμπριτζ 1994].

-Καραβίδας Βασίλειος, «Τα μετόχια της μονής του Δουσίκου στο Δομένικο της Ελασσόνας 1797-1822», *ΘΗ* τ. 41^{ος} (Λάρισα 2002).

-Καραφύλλης Νίκος, *Το Μοσχολούρι διηγείται τη δόξα του*, εκδ. Μορφωτικός και Εκπολιτιστικός Σύλλογος Μοσχολουριωτών, «Η Άρνη», Μοσχολούρι 2005.

-Κατσιαρδή - Hering Όλγα, «Η ελληνική διασπορά, το εμπόριο ως γενικευμένη εθνική εξειδίκευση», *ΙΝΕ*, (επιμ. Βασ. Παναγιωτόπουλος), τ. 1^{ος}, Αθήνα 2003, σ. 87-112.

-Κονόρτας Παρασκευάς, *Οθωμανικές θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο, 17^{ος} – αρχές 20ού αιώνα*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1998.

-Κοντογιώργης Δ. Γιώργος, *Κοινωνική δυναμική και πολιτική αυτοδιοίκηση. Οι ελληνικές κοινότητες της τουρκοκρατίας*, , εκδ. Νέα Σύνορα, Α. Λιβάνης, Αθήνα 1982.

-Κοταρίδης Γ. Ν., *Παραδοσιακή επανάσταση και Εικοσιένα*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 1993.

-Κοτζαγεώρης Π. Φωκίων, «Τα μοναστήρια ως οθωμανικές τοπικές ελίτ», στο *Μοναστήρια, οικονομία και πολιτική. Από τους μεσαιωνικούς στους νεώτερους χρόνους*, (επιμ. Ηλίας Κολοβός), Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2011, σ. 163-190.

-Κούκου Ελένη, *Οι κοινοτικοί θεσμοί στις Κυκλάδες κατά την τουρκοκρατία*, Αθήνα 1980.

-Κουρνούτος Γεώργιος Π., *Τα Απομνημονεύματα (1453-1953)*, Βασική Βιβλιοθήκη, τόμ. 44^{ος}, Μέρος Α', Αθήνα 1953.

-Κυρκίνη – Κούτουλα Αναστασία, *Η οθωμανική διοίκηση στην Ελλάδα. Η περίπτωση της Πελοποννήσου*, εκδ. Αρσενίδη, Αθήνα 1996.

-Κωστής Κώστας, *Στον καιρό της πανώλης*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1995.

-Κωστοπούλου – Μπαλαμώτη Αικατερίνη, *Η συνοικία των Τρικών «Βαρούσι» από τον 17^ο αιώνα μέχρι σήμερα*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2001.

-Λαΐου Σοφία, «Τα Τρίκαλα στα τέλη του 17^{ου} αιώνα με βάση δύο κατάστιχα κεφαλικού φόρου», *Μνήμων* τ. 28 (2006 – 2007), σ. 9-28.

-Λάμπρος Σπυρίδων, «Συμβολαί εις την ιστορίαν των μονών των Μετεώρων», *Νέος Ελληνομνήμων* 2 (1905).

-Λάμπας Κώστας, «Η εκπαίδευση, οργάνωση και λειτουργία των σχολείων 1770-1821», *ΙΝΕ*, τ. 2^{ος}, Αθήνα 2003, σ. 75-100.

-Λιάτα Ευτυχία, «Κοινότητες: ένας θεσμός με πολλές όψεις», *ΙΝΕ*, τ. 2, Αθήνα 2003, σ. 309-324.

-Λεκκός Π. Ευάγγελος (επιμ.), *Τα μοναστήρια του Ελληνισμού: Ιστορία - παράδοση – τέχνη*, εκδ. Ιχνηλάτης, τ. Α΄, Πειραιάς 2003.

-Lawless I. Richard, «Η οικονομία και ο χώρος της Θεσσαλίας κατά την Τουρκοκρατία», *Τρικαλινά*, τ. 1^{ος} (1981) (ανατύπωση 1996 με διορθώσεις και συμπληρώσεις), σ. 25- 60.

-Μαγόπουλος Βασίλειος, «Τα τσιφλίκια του Αλή πασά και των γιων του στην περιφέρεια Σοφάδων», *Σοφάδες χ. χ.*

-Μακρής Α. Γιώργος - Παπαγεωργίου Π. Στέφανος, *Το χερσαίο δίκτυο επικοινωνίας στο κράτος του Αλή πασά Τεπελενλή, ενίσχυση της κεντρικής εξουσίας και απόπειρα δημιουργίας ενιαίας αγοράς*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1990.

-Μιχαηλάρη Παναγιώτη, «Αλή πασάς των Ιωαννίνων, τα όρια της περιφερειακής αυτονομίας», *ΙΝΕ*, τ. 1^{ος}, Αθήνα 2003, σ. 257-272.

-Μοσχοβάκης Νικόλαος, *Το εν Ελλάδι δημόσιον δίκαιον επί τουρκοκρατίας*, Αθήναι 1882.

-Μουταφτσίεβα Βέρα, *Αγροτικές σχέσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (15ος-16ος αι.)*, μτφρ. Ευαγγελία Μπαλτά και Ουρανία Καστρινάκη, εκδ. Πορεία, Αθήνα 1990.

-Μπαλαμώτη Φανή, «Τρικαλινά εργαστήρια και συντεχνίες κατά τον 18^ο και 19^ο αιώνα, η πυρκαγιά του 1818», *ΘΗ*, τ. 20^{ος} (1991), σ. 11-14.

-Νημάς Α. Θεόδωρος, «Νεότερα στοιχεία για την ηρωική οικογένεια των Βλαχαβαίων», *Τρικαλινά*, τ. 1^{ος}, (1981) (ανατύπωση 1996 με διορθώσεις και συμπληρώσεις), σ. 139 – 167.

- _____, *Μετεώρα – Καλαμπάκα*, Θεσσαλονίκη 1988· Δημήτριος Ζ. Σοφιανός, *Μετεώρα*, έκδ. Ι. Μονής Μεταμορφώσεως (Μ. Μετεώρου), Μετέωρα 1990.
- _____, «Η συμβολή των μονών Δουσίκου και Μετεώρων στην ανάπτυξη της παιδείας στην περιοχή Τρικάλων κατά την Τουρκοκρατία», *Τρικαλινά*, τ. 14^{ος}, *Πρακτικά 3^{ου} συμποσίου τρικαλινών σπουδών*, (Τρίκαλα, 5-7 Νοεμβρίου 1993), Μέρος Α', εκδ. ΦΙΛΟΣ, Τρίκαλα 1994.
- _____, *Η εκπαίδευση στη δυτική Θεσσαλία κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας. Συμβολή στη μελέτη του Θεσσαλικού Διαφωτισμού*, διδακτορική διατριβή, εκδ. οίκος αδελφών Κυριακίδη Α. Ε, Θεσσαλονίκη 1995.
- _____, «Η εξέλιξη του πληθυσμού στο Ν. Τρικάλων από την Άλωση της Κων/πόλεως έως σήμερα με βάση τις επίσημες απογραφές», *Τρικαλινά*, τ. 31^{ος} (2011), σ. 47-93.
- Νικολάου Γιώργος, Β., «Η κατάσταση στη Θεσσαλία την περίοδο 1870-1875 με βάση τις εκθέσεις του υποπροξένου της Γαλλίας στη Λάρισα», *Ανάτυπο από τον 42^ο τόμο του ΘΗ*, (2000), σ. 113-140.
- _____, «Η κατάσταση στην περιοχή Τρικάλων τη δεκαετία 1867-1877 με βάση ανέκδοτα έγγραφα του γαλλικού προξενικού πρακτορείου Λάρισας και του υποπροξενείου Βόλου», *Πρακτικά 6^{ου} Συμποσίου Τρικαλινών Σπουδών* (Τρίκαλα, 11 - 13 Νοεμ. 2002), *Τρικαλινά* 23 (2003), σ. 167-184.
- _____, «Οι συνθήκες διαβίωσης του πληθυσμού στην περιοχή Τρικάλων την περίοδο των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων σύμφωνα με εκθέσεις των Γάλλων υποπροξένων (περ.1856 -1876)», *Πρακτικά 7^{ου} Συμποσίου Τρικαλινών Σπουδών* (Τρίκαλα 11-13 Νοεμ. 2004), Τρίκαλα 2006, σ. 255-266.
- _____, «Η Άνω Μεσσηνία όπως την είδαν οι ξένοι περιηγητές, στρατιωτικοί και επιστήμονες κατά το πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα», στο ίδιου, *Μελέτες οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας της Πελοποννήσου από την ύστερη Οθωμανοκρατία στο Νεοελληνικό Κράτος*, εκδ. Παρασκήνιο, Αθήνα 2017, σ. 13-68.
- Νυσταζοπούλου – Πελεκίδου Μαρία, «Παρέμβαση για τον θεσμό της ζητείας», στο *Τάσεις του Ορθόδοξου μοναχισμού, 9^{ος} - 20^{ος} αιώνες*, εκδ. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών/Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα 1996.
- Οικονόμου Α. Κ., *Η Λάρισα και η Θεσσαλική Ιστορία, από την οθωμανική κατάκτηση (1423) και τη ζοφερή τουρκοκρατία έως την απελευθέρωση του μεγαλύτερου τμήματος της Θεσσαλίας (1881)*, τ. Δ', Λάρισα 2009.
- Παπαγεωργίου Γεώργιος, *Ο εκσυγχρονισμός του Έλληνα πραγματευτή σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα (τέλη 18ου – αρχές 20ου αι.)*, ένα μαθητάριο εμπορίου του Αθανασίου Ψαλίδα, εκδ. Αφοι Τολίδη, Αθήνα 1990.
- _____, « Η Θεσσαλία, 1833-1871», *ΙΝΕ*, Αθήνα 2003, τόμ. 4^{ος}, σ. 299-308.

-Παπαγεωργίου Στέφανος, *Θέματα Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2000.

-Παναγιωτόπουλος Β., «Προβλήματα δημογραφίας και γεωγραφίας του ελληνικού χώρου», *Τετράδια Εργασίας*, ΚΝΕ / ΕΙΕ, (1984), σ. 3-30.

-_____, «Η Φιλική Εταιρεία, οργανωτικές προϋποθέσεις της εθνικής επανάστασης», *ΙΝΕ*, ό. π., τ. 3^{ος}, σ. 9-32.

-Πανταζόπουλος Νικόλαος, «Ο Ελληνικός κοινοτισμός και η νεοελληνική κοινοτική παράδοση», στο *Ώψεις Νεοελληνικού βίου*, Θεσσαλονίκη 1985, *Επιστημονική Επετηρίδα της Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών, Αντιχάρισμα στον Νικόλαο Πανταζόπουλο*, τ.19/τχ. Δ' (1986).

-Παπασωτηρίου Β. Ι., «Επαρχία Καλαμπάκας», *Τρικαλινά* 7 (1987).

-Πιζάνιας Θ. Πέτρος, *Η Ιστορία των Νέων Ελλήνων, από το 1400σ. έως το 1820*, εκδ. Εστία, Αθήνα 2014.

-_____, «Ο κόσμος της θάλασσας των βουνών», *Νέα Εστία*, τ. 173^{ος}/τχ. 1857 (Μάρτιος 2013).

-Προγουλάκης Γιώργος, «Η αγροτική οικονομία κατά την οθωμανική περίοδο», στο *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 8, *Ο Ελληνισμός υπό ξένη κυριαρχία 1453-1821*, εκδ. Δομή, χ. χ., σ. 556-589.

-Ροδάκης Περικλής, *Κλέφτες και αρματολοί*, εκδ. Ατέρμων, τ. 1-2, Αθήνα 1975.

-Ροτζώκος Νίκος, «Τα Απομνημονεύματα του Εικοσιένα ως πηγή της ιστοριογραφίας», περ. *Δοκίμες* τ. Β' (Αθήνα 1994), σ. 3-11.

-Σαββίδης Γ. Κ. Αλέξης, «Τα προβλήματα για την οθωμανική κατάληψη και την εξάπλωση των κατακτητών στο θεσσαλικό χώρο», *ΘΗ*, τ. 28^{ος} (1995), σ. 33-64.

-Σιμόπουλος Κυριάκος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα, Δημόσιος και Ιδιωτικός βίος, λαϊκός πολιτισμός, Εκκλησία και οικονομική ζωή από τα περιηγητικά χρονικά*, 7η έκδοση, εκδ. Πιρόγα, Αθήνα, χ. χ., τ. Γ1 (1800-1810).

-Σοφιανός Ζ. Δημήτριος, *Μετεώρα*, έκδοση Ι. Μονής Μεταμορφώσεως (Μ. Μετεώρου), Μετέωρα 1990.

-Σπανδωνίδης Σ. Πέτρος, *Οι κλεφταρματολοί και τα τραγούδια τους*, εκδ. Δίφρος, Αθήνα 1963.

-Σπανός Κ. Βασίλειος, *Οι οικισμοί της βορειοδυτικής Θεσσαλίας κατά την Τουρκοκρατία (από τον ιδ' έως τον ιθ' αιώνα)*, εκδ. οίκος Αντ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2004.

- _____, «Δύο Σοφαδίτισσες δωρήτριες της μονής του Δουσίκου στα 1784», *ΘΗ*, τ. 35^{ος} (Λάρισα 1999).
- _____, «Οι ιδιοκτησίες της μονής του Δουσίκου στους Σοφάδες (1751-1808) πληροφορίες για τους Σοφάδες της εποχής», *ΘΗ* τ. 36^{ος} (Λάρισα 1999), σ. 161-176.
- _____, «Το μετόχι της μονής του Δουσίκου στο Μοσχολούρι και στους Σοφάδες», *ΘΗ*, τ. 38^{ος}, (Λάρισα 2000), σ. 119-128.
- _____, «Οι πολύχρονες διαφορές της μονής του Δουσίκου με το Νεραϊδοχώρι για το λιβάδι της Μαρώσας (1573-1849)», *ΘΗ*, τ. 39^{ος} (Λάρισα 2000), σ. 177-198.
- _____, «Οι ιδιοκτησίες της μονής του Δουσίκου στο Ελληνόκαστρο της Καρδίτσας (1804-1837)», *ΘΗ*, τ. 40^{ος} (Λάρισα 2001), σ. 97-112.
- Σπανός Κώστας, «Το μετόχι της μονής του Δουσίκου στη Βατσουνιά της Καρδίτσας (1815)», *ΘΗ*, τ. 39^{ος} (Λάρισα 2000), σ. 122- 144.
- _____, «Ο Αλή πασάς αγοραστής γαιών στα Μεγάλα Καλύβια των Τρικάλων», *ΘΗ* τ. 41^{ος} (Λάρισα 2002).
- _____, «Τα ονόματα των Τρικαλινών Παντοπωλών στα 1714 στον κώδικα 8 της Μονής Άγιος Στέφανος των Μετεώρων» περ. *Μετέωρα*, τ. 41^{ος} (1987), σ. 77-79.
- _____, «Ο Αλή πασάς αγοραστής γαιών στα Μεγάλα Καλύβια των Τρικάλων», *ΘΗ* τ. 41^{ος} (2002), σ., 21-27.
- Στάθης Παναγιώτης, «Αρματολισμός, Χριστιανοί ένοπλοι στην υπηρεσία των Οθωμανών», *ΙΝΕ*, τ. 2^{ος}, σ. 339-360.
- Stoianovich Traian, «Ο κατακτητής ορθόδοξος Βαλκάνιος έμπορος» στον τόμο, *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας (ιε' - ιθ' αι.)* (επιμ. Σπ. Ασδραχάς), εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 1979, σ. 287-345.
- Sugar Peter, *Η Νοτιοανατολική Ευρώπη κάτω από την οθωμανική κυριαρχία, 1354-1804*, τόμ. 1-2, μτφρ. Π. Χ. Μπαλουξή, Αθήνα 1994.
- Σφυρόερας Βασίλης, «Θεσσαλία [1669-1821]», *ΙΕΕ*, τ. ΙΑ', σ. 199-204.
- Σφυρόερας Β., «Αρματολοί: από την υποτέλεια στην εξέγερση», Εφημ. *Ἡ Καθημερινή*, *Επτά Ημέρες*, (Κυριακή 26 Ιανουαρίου 2003).
- Τζάκης Διονύσης, *Αρματολισμός, συγγενικά δίκτυα και εθνικό κράτος. Οι ορεινές επαρχίες της Άρτας το πρώτο ήμισυ του 19^{ου} αιώνα*, αδημοσίευτη διδ. διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1997.
- Τόλιας Γιώργος, «Προσλήψεις και εικόνες της Ελλάδας, 1420-1820», *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 8, *Ο Ελληνισμός υπό ξένη κυριαρχία 1453-1821*, εκδ. Δομή, Αθήνα χ. χ., σ. 455-501.

-Τοντόροφ Νικολάι, *Η Βαλκανική πόλη, 15^{ος} – 19^{ος} αιώνας*, μτφρ. Έφη Αβδελά – Γεωργία Παπαγεωργίου, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1986, τ. Α΄.

-Τσιάμαλος Δ., «Το αρματολικό φαινόμενο στη Ρούμελη», *Νέος Λόγιος Ερμής*, τ. 3^{ος} (Δεκ. 2011), σ.83-96.

-_____, *Οι αρματολοί της Ρούμελης, Μελέτη για τις αρματολικές συγκρούσεις και τα αρματολικά- συγγενικά δίκτυα της περιοχής κατά την προεπαναστατική και επαναστατική περίοδο του 1821*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2009.

-Τσοποτός Κ. Δημήτριος, *Γη και γεωργοί της Θεσσαλίας κατά την τουρκοκρατίαν*, Βόλος 1912 (επανεκδοση Αθήνα 1974).

-Φαρμακίδης Ε., *Η Λάρισα. Τοπογραφική και ιστορική μελέτη*. (Εισαγωγή – επιμέλεια, Κ. Σπανός), Λάρισα 2001.

-Philippson Alfred, *Θεσσαλία και Ήπειρος, Ταξίδια και εξερευνήσεις στην Βόρεια Ελλάδα*, εκδ. Φ.Ι.Λ.Ο.Σ, Τρίκαλα 2014.

-Fauriel Claude, *Ελληνικά δημοτικά τραγούδια, Α΄, Η έκδοση του 1824-1825*, εκδοτική επιμέλεια Αλέξης Πολίτης, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο.

-Fleming E.K., *Αλή πασάς, ο μουσουλμάνος Βοναπάρτης*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 2000.

-Χατζόπουλος Κων/νος, *Ελληνικά σχολεία στην περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας (1453- 1821)*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1991.

-Hobsbawm Eric, *Αηστές*, μτφρ. Ν. Κούρκουλος (από την 4^η αγγλική έκδοση, Λονδίνο 2000), εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2010.

II. Ξενόγλωσσες

-Beldiceanu Nicoara, *Le timar dans l'Etat ottoman (début XIVe – début XVIe siècle*, Βισμπάντεν 1980.

-Beldiceanu Nicoara, «Timariotes chrétiens en Thessalie (1454/55)», *Südost – Forschungen* 45 (Μόναχο 1985).

-Braude Benjamin and Lewis Bernard, *Christians and jews in the ottoman empire, the functioning of a plural society*, Volume 1, the central lands, New York – London, 1982.

-Delibaşı Melek – Muzaffer Arıkan, *Hicrî859 terihi. Sûret-I defter-I Sancak-I Tirhala*, I, Αγκυρα 2001.

-Faroqhi N. Suraiya (edited by), *The Cambridge history of Turkey, the Later Ottoman Empire, 1603-1839*, Volume 3, Cambridge University, Press, Καίμπριτζ 2006.

-Inalcik Halil, «The emergence of big farms, çiftliks: State, landlords and tenants», στο Bacqué - Grammont J. L. et Dumont P. (επιμ.), *Contributions à l'histoire économique et sociale de l'Empire Ottoman*, Παρίσι-Λουβέν 1983.

-Mc Gowan, *Economic life in Ottoman Europe 1600-1800*, Cambridge University Press, Κάιμπριτζ 1981.

-Nicol D. , *Meteora. The rock monasteries of Thessaly*, Λονδίνο 1975.

-Robert Mantran (επιμ.), *Histoire de l'Empire Ottoman*, éd. Fayard, Παρίσι 1989.

-Vacalopoulos Αρ , «La retraite des populations grecques vers des régions éloignées et montagneuses pendant la domination turque», *Balkan Studies* (1963).

-*Provincial Elites in the Ottoman Empire, Halkyon Days in Crete, V* (επιμ. Antonis Anastasopoulos), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2014.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

A. ΕΓΓΡΑΦΑ ΑΠΟ ΤΟ ΑΡΧΕΙΟ ΤΟΥ ΑΛΗ ΠΑΣΑ

B. ΧΑΡΤΗΣ - ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ